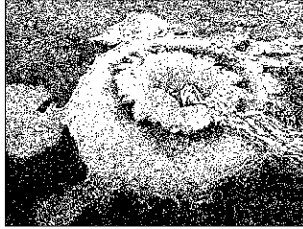

forrás

37. ÉVFOLYAM 2005. 10. SZÁM

<i>Faludy György</i>	3	Pillangók (<i>vers</i>)
<i>Podmaniczky Szilárd</i>	4	Morbid apokalipszis
<i>Tandori Dezső</i>	11	Az én Gergely-naptáram (<i>vers</i>)
<i>Tornai József</i>	16	Ott húzzák hulládat!; A telihold alatt sétálok; Én a halálomra; Thanatosz, az egyetlen isten; Életem irányjele; Még egyszer; Thanatosz (<i>versek</i>)
<i>Nagy Gáspár</i>	21	Sorok – Katona Szabó Erzsébet Falára (<i>vers</i>)
<i>Hász Róbert</i>	22	A Künde
<i>Pálfalvi Lajos</i>	27	A szabadság fantomja (<i>Lengyel könyv a csecsen háborúról</i>)
<i>Wojciech Jagielski</i>	29	Kőtornyok (<i>Fordította: Pálfalvi Lajos</i>)
<i>Kiss Benedek</i>	50	Hogyan tovább?; Pünkösds-estén, 2005-ben; Te voltál (<i>versek</i>)
<i>Vasadi Péter</i>	53	Kommentár; Pörlekedem; Viszockijnak (<i>versek</i>)
***	56	„de én hálok a világgal, /nem énelem ő” (<i>Buda Ferenc, Elek Tibor, Nagy András, Nagy Gábor, Zalán Tibor beszélgetése</i>)

Szuromi Pál	62	Tizenhárom haiku
Ryszard Kapuściński	64	Utazások Hérodotoszal (II. rész – fordította: Szenyán Erzsébet)
B. Kovács András	78	Marosvásárhely hőse (Mikó Gábor vesszőfutása)
Lengyel András	87	„...szólj, Szokrates, van értelme még?” (Hamvas Béla filozófia-képe)
Ócsai Éva	101	Janus két arca (Csokonai és az öt olvasó Weöres Sándor)
Orcsik Roland	107	Mi a zsír? (Tolnai Ottó: Költő disznózsírból című könyvéről)
Katona Szabó Erzsébet		<i>bőrmunkái</i>

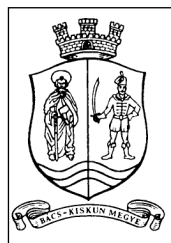
forrás

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

• **Megjelenik havonként** • **Főszerkesztő:** Füzi László • Bács-Kiskun Megye Önkormányzata és a Katona József Társaság folyóirata • Kiadja a

Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Forrás Kiadója. Felelős kiadó: Füzi László • A kiadóhivatal címe: Kecskemét, Katona József tér 8. Telefonszám: 76/480-824 • Internetcím: www.forrasfolyoirat.hu • forras@mail.datanet.hu • Szedte és tördelte: VideoPix Bt. Tel.: 76/508-160, videopix@fibermail.hu • Nyomdai kivitelezés: Szilády Nyomda Kft., Kecskemét, Mindszenti krt. 63. Felelős vezető: Boros Gábor ügyvezető igazgató

A szerkesztőség tagjai: **Buda Ferenc** (főmunkatárs), **Pintér Lajos**, **Szekér Endre** (főszerkesztő-helyettes) **Bosznay Ágnes** (szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: **Dobozi Eszter**, **Komáromi Attila** • Szerkesztőségi órák munkanapokon 10–12 óra között. Telefonszámok: 76/504-204 (főszerkesztő), 76/504-202 (szerkesztő), (telefon, fax). Levélcím: Kecskemét, Postafiók 69. 6001 Szerkesztőség: Kecskemét, Katona József tér 8. • A borítón Benes József Forrás című munkája • A borítót és a tipográfiát tervezte: Zalutnai Pál • Kéziratot nem őrünk meg és nem adunk vissza! • Terjeszti a Lapker Rt. 1097 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél. E-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu. Faxon: 303-3440 • Előfizetési díj egy évre 1650,- Ft • Index: 25947 • HU ISSN 0133-056X

Faludy György

Pillangók

*Lámpám körül nagy éji lepke
rázta az árnyat hajdanán.
Az utcán kék színű pillangó
jött és pihent egy pillanatra
a lenszőke leány haján.*

*Ki emlékszik ma még ezekre?
Hova lett a hajnal csodás
frissessége, a víz jó íze,
s az éji csend mit nem zavart meg
csak néha egy lódobogás?*

*Ki kormányozza az időt?
Ki hozza nyáron a telet?
Grönland jégpáncélját ki olvasztja
tarkónkra? A kikelet báját
s az őszi időt ki ölte meg?*

*A benzinszagú nagyurak
minden részvételt letagadnak.
Hiába harcolsz ellenük,
egy lépést sem juthatsz előre.
Maradj meg csendben önmagadnak.*

*Uradnak vedd a végzetet,
ne küzdj hiába és bután.
Csak annyit kérj, mit még lehet;
csücsülj szépen a TV mellett,
vagy koslass szép csajok után!*

Podmaniczky Szilárd

Morbid apokalipszis

– piszkozat –

Foltics Gyula nevének elhallgatásával járult hozzá az alábbi történet közreadásához, ezért a következőkben Gyutics álneven szerepel, ami ha mégis Foltics Gyula történetére emlékeztet, teljesen rendjén való.

A busz, amin Foltics Gyula, akarom mondani, Gyutics utazott azon az őszi délutánon, erdős, sík vidéken kanyarogva követte az aszfalt útvonalát. Gyutics olykor percekig várta, hogy kiérjenek az erdőből, és ismét megpillanthassa a távoli hegyvonulat szürke sávját, s magába olvassza a távlatosság reményével, amire Gyuticsnak oly nagy szüksége volt az elkövetkezendő napokban, hónapokban.

A buszon számtalan hely maradt üresen, Gyutics mégis állt, hátán púpként magasodó, vaskosan megpakolt, vékony szövésű posztó hátizsákjával, két kézzel kapaszkodva nézett a távolba, s időről időre megszállta a bizonytalanság, vajon most csúszott-e ki végleg talpa alól a talaj, vagy most nyerte vissza igazán.

Ma reggel gyógyultan engedték szabadon, s magában is mintha tisztaságot érzett volna, de ezt az állapotot nem tudta mivel megtölteni. Egyszerű örömet érzett afölött, hogy annyi év után, a teljes megsemmisülés kapujában leszokott a kábítószeréről. De most tisztán is láthatta, ha odaveszik, az is mindörökre megoldás marad. Ám most mégis, ha már sikerült leszoknia, talán megpróbálhatja egy másik útvonalon elhagyni az életet, amire nem mondhatják majd egyszerűen, hogy a kábítószer miatt történt, nem, mert a kábítószer felemelő pusztítása már mindennek csak árnyjátéka, csak egy érthetetlen és visszataszító sziluett.

Gyutics három hónapja múlt 39 éves, s ha nyolcvanig él, akkor ez még csak a fele, gondolta, végtelenül egyszerű szomorúság ült az arcán, a szomorúság tisztasága, amelyről tudta, innen csak elindulni lehet.

Gyutics eredeti foglalkozását nézve autószerelő volt, de az iskola után két évvel odahagyta a szakmát; szeretett bütykölni, de nem találta magát otthon benne. Aztán előbb rajzolni tanult, miközben hajnali újságokat hordott szét félálomban, s mikor első novelláját minden további nélkül közölték egy folyóiratban, álnevét megtartva újabb novellákat írt. Elsősorban drogos történeteket, amiknek nagy piaca volt akkoriban, úgy mint a kultúra globalizációjának, vagy a kisebbségek asszimilációjával foglalkozóknak, meg minden olyan témának, amivel Európa-szerte álhumanista gerjedelemből táplált trendi érzékenységüket reprezentálhatták a folyóiratok, valódi, érdemi mondanivaló nélkül.

De Gyutics most nagyon messziről jött, valósággal egy másik életből egy megint másikba, a sok nyomasztó emléktől már nem érintetlenül, és sokkal kevesebb reménységgel, mint ahogyan bizakodó ember kezd új életet. Abba a faluba utazott, ahol gyerekkorát töltötte. Valami azt súgta, hogy az új élet a régi-vel együtt kezdődik és folytatódik. De ha nem akart efféle gondolatokba bonyolódni, mert többnyire nem akart, akkor csak ismerősök közé vágyott, ismerős helyekre, megszokott dolgok biztos védelmére.

A busz a falu legszélén megállt. Gyötics leszállt a salakos homokba, s a nedves tócsa fölött magasodó égre nézett. A sofőr várt egy darabig, hátha visszaszáll, aztán nyitott ajtóval lassan, hangtalanul elgurult, mintha lejtőn állna ezen a sík terepen.

Még mindig ugyanott voltak a megállók, egy centivel se vitték arrébb őket. Gyutics hátizsákját földobva megigazította a mélyre vágó pántokat, zsákja alatt imbolyogva indult a falu belseje felé.

Az út másik oldalán egy asszony kerékpározott, kendője mögül óvatosan kémlelte a férfit, majd tán egyszer jelentősége lesz, hogy ő pillantotta meg először az idegent.

Nem sokkal múltott még tíz óra, Gyutics nem volt éhes egy csöppet sem. Pár lépés után lekanyarodott a mellékutcából nyíló focipálya felé, áll-e még ott is minden a régiiben.

Gyuticsnak nem ment könnyen az azonosítás, mert idővel megromlott a látása, olvasni ugyan még nehézség nélkül tudott, de a távlatok már homályba vesztek előtte.

A sík vidék ellenére egy különös, tájidegen domb magasodott a focipályával szemben, amely domb a temető egy engedéllyel rendelkező, kihelyezett parcella-része volt. Ide temették a sírásókat, vagy ha a család másképp rendelkezett, csak a név került föl a márványos tabellára.

Gyutics erre a dombra igyekezett, mikor kisebb társaság moráját hallotta a domb felől. Előbb visszahőkölt, újabb temetést sejtett, de egy furcsa kacaj más irányba terelte figyelmét. A dombra érve számos ismerősre akadt, sőt, ismerős volt mindenki, csak idő kellett az azonosításhoz.

– Mi járatban vagy, Fétics Gyula? – kérdezte mind közül a legmagasabb férfi, haját sötét olajjal fésülte hátra, fehér ballonját tisztelettel mozgatta a szellő.

– Erre járok mostan – felelte Gyutics, hátizsákját leemelte, de mert a mozdulatot csodálkozó pillantások követték, nem érzett bizonyosságot, hogy jól tette-e. Válaszát egyébként sem méltatták sokra, senki nem kérdezte, honnan jött, mit állt ki, mi volt vele az utóbbi évek alatt. Valami fontos dolog történhet, gondolta Gyutics, ha a falubélieket ennyire hidegen hagyja egy ismerős idegen érkezése, akivel mindenféléről lehetne beszélgetni.

Gyutics abba az irányba fordult, ahová a társaság bámult a dombról: a focipályát övező ezüstnyárfák felé. A társaságban volt két nő is, jól öltözve, harisnya, szoknya, meg még négy-öt férfi, sállal a nyakban, s egymás között látcsövet cserélgettek.

Egyszer csak Gyutics kezébe nyomta látcsövét a legmagasabb, akivel az előbb beszélt, s akiről úgy rémlett Gyuticsnak, hogy legalább hárommal járt alatta, de

mert nagyon erős volt, az apja pedig egy másik megyében töltött be ismeretlen pozíciójú magas hivatalt, a fiú érinthetetlen volt, sőt, mindenben győztes, szó szerint verhetetlen.

Gyutics, mielőtt szeméhez emelte volna a látcsövet, távlatot keresett, hogy mi felé irányítsa. Ekkor azt látta, hogy igen nagy testű madarak ülnek az egyik ágon, s valószínű, azokat figyelik. Gyutics irány szerint szeméhez emelte a látcsövet, majd lekapta, s újból belenézett. Gyerekek ültek a faágon sorban, nyakukba kötél akasztva. S mikor ismét belenézett, az elsőt meglökték lentről egy bottal, s párat kalimpálva megfulladt a nyakán szoruló hurokban.

– Mi az istent csináltok ti, megőrültetek? – kérdezte Gyutics.

– Büntetünk – válaszolta a legnagyobb, akinek épp kezébe nyomtak egy újabb látcsövet: – Parancsoljon, polgármester úr!

– Mi az, hogy büntettek!? – szólt Gyutics elvékonyult hangon, a vér kiszaladt fejéből, fehér lett, mint egy lisztes zsák.

– Szórakoztak a gyerekek. Példát statuálunk – válaszolta a polgármester.

– De ilyet nem lehet csinálni! – nyöszörgött Gyutics, s a távolból egy kisfiú könyörgő hangját hallotta: – Ne, ne, engem ne tessék, tanár bácsi!

Gyutics szeméhez kapta a látcsövet, s a kis duci fiú nagyot rándított a fa felső ágához csomózott kötélén; nyitott szájában megállt a levegő.

Gyutics nem bírta állva maradni, elhagyta minden erő, a nyelve hideg lett, a szeme fátyolos, nem ismerte meg saját hangját:

– Ti megbolondultatok!

– Ugyan már – válaszolta egy nő a háttérből.

– Mit vétettek ezek a szerencsétlenek? Sőt, egyáltalán! Ezek gyerekek!

– Rendnek kell lennie – válaszolta a polgármester –, ez az országos politika része. Azzal szórakoztak, hogy meztelenül kiszaladtak az úttestre az autók elé, hogy akadályozzák a forgalmat.

– Micsoda? Ezt nem hiszem el. Ilyet nem csinál egy gyerek – mondta Gyutics, és valahogy föltápáskodott.

– Dehogynem! Látnád a féknyomokat! – igazolta magát a polgármester.

– De hát ez akkor se megoldás! – üvöltött most már Gyutics, a távolból halk nyikkanás hallatszott.

– Te nem értesz semmit, idegen vagy itt, fogalmad sincs a játékszabályokról.

– De miféle játékszabályok azok, amik szerint gyerekeket akasztotok föl!?

– Gyutics érezte, nagyon is visszaköltözött belé az erő, s hogy nekirontson erőszakal a társaságnak, csak a biztos vereség tudata fogta vissza, már amennyiben biztos volt itt bármi. – És az anyjuk? Az apjuk nem csinál semmit? – üvöltött Gyutics.

– Ez is a program része – felelte higgadtan a polgármester. – Beleegyeztek, a rend kedvéért. Mind vállalhat még gyereket. Ezek itt félresikerült példányok. És pénzt is kaptak. Tudják, hogy a közösség érdekében cselekszenek.

– Hát ez nekem sok. Az isten verjen meg benneteket, legalább azt vegyétek számításba, hogy már évekkel ezelőtt eltörölték a halálbüntetést. Mit fog ehhez szólni a... a világ?

– A halálbüntetés csak jogilag van eltörölve a „civilizált világban” – válaszolta gúnyos kiemeléssel a polgármester. – A jog pedig csak egy rendszer, a fölötte

működő rend az igazán érvényes, ez a rend kezeli a jogot. A jog rendszere az olyanoknak való, mint te. A világ sehol nem jogszabályok szerint működik, ezt csak a hozzád hasonlóknak hiszik. A bíróságok elszórakozgatnak veletek, de a dolgok menetén ez mit sem változtat. Igazságszolgáltatás csak annak van, aki hisz benne. Ahogyan igazság is. Mert igazság nincs, mert fölösleges, mert használhatatlan, értéktelen, elavult fogalom, a dolgok menete a lényeg, kedves Fétics Gyula barátom, a menet.

Gyutics leszegett állal nézte a földet, száraz könny marta a szemét, nem volt ereje szólani, az utolsó gyerek nyaka is nagyot reccsent. Szörnyetegek, mondta magában erőltlenül, de először érezte, hogy a szó nem írja le a borzalmat.

– Úgy hallom, álneven írogatsz – szólta Gyutics felé a polgármester.

– Igen, írok – válaszolta Gyutics oly erős bölintással, mint aki homlokkal üt szöveget a falba. Hirtelen a polgármester szemébe nézett, most meg hogyan beszélhetnek egymás szavát egyformán értve.

Meg fogom írni az egészet, fogadkozott magában Gyetics.

Egy piros bőrülésű fehér kabrió fordult a sírásók dombja alatti útra, a sofőr egy pillantást vetett a polgármester felé, majd megállt, a motort hangtalanul járatta tovább.

– Holnap találkozunk – intett a többiek felé fehér ballonjában a polgármester, majd elindult a kocsi felé. Félúton megtorpant, és Gyuticsra nézett elgondolkodva: – Gyere! Kitalálunk valamit!

Gyutics olyan fáradtnak érezte magát, mint aki egész éjjel szenet rakodott. Hátizsákját a salakos homokban húzva indult a polgármester felé.

A hátsó ülésre telepedtek, Gyutics ölébe kapta a hátizsákot, s alig csukta be az ajtót, a kabrió nagyot rántott a fején.

Útközben nem szóltak egy szót sem, az arcukba csapó szél mintha tisztázni akarná a gondolatokat.

A polgármesteri hivatal egyszintes épülete előtt megálltak, a polgármester kiszállt a kocsiból, szemével intett Gyuticsnak, hogy kövesse. Gyutics a sofőrré nézett, őrá nem emlékezett régről.

A polgármester szobájából nyíló lambériás tárgyalóba mentek, ahol még friss pipafüst gomolygott, s Gyuticsnak úgy tűnt, mintha épp csak véget ért dolgok fonalát vennék fel.

A titkárnő áttetsző mosollyal nézett Gyuticsra, mikor behozta a kávé. A polgármester a másik szobában telefonokat intézett, a félig nyitott ajtón át nyújtózt sötét körvonala, ahogy maga elé nézve a homlokát dörzsöli.

Gyutics se a tejport, se a cukrot nem bontotta ki, a kanál visszhangosan csengett a csésze falán. Ivott egy kortyot, visszarakta. Szörnyű, zaccos kávé volt, valójában ihatatlan. A lambériák fölött tájfestmények reпрói kopott léckeretben, a távoli sarokban egy használaton kívüli öntöttvas kályha, mint valami elavult példakép.

A polgármester belépett a tárgyalóba, Gyotics mellett kihúzott egy széket, de nem ült le, a támlának feszítette a karjait.

– Várnod kellene még egy kicsit – mondta a polgármester, s Gyoticsnak ideje sem maradt megkérdezni, vajon mire: – Nem vagy éhes?

– Nem – válaszolta Gyutics, a gyomra émelygett, de már tudott volna enni.
– Hozathatok hamburgert, szendvicset vagy pizzát – mondta a polgármester, visszatolta a széket, majd Gyutics vállába markolt, hogy az majd kettészakadt.
– Te író vagy, bíznod kell bennem – mondta összehúzott szemmel a polgármester, s Gyuticsnak megint nem maradt ideje kérdezni, tekintetét az ablakra vetette. Odakint bokrokat látott, semmi mást. – Örülök, hogy visszajöttél. Nekem most el kell mennem egy rövid időre... – mondta a polgármester.

– Újabb akasztás? – vágott hirtelen Gyukics a polgármester szavába, aki elmosolyodott.

– Nem – válaszolta –, a feleségem.

A polgármester kilépett az ajtón. Gyukics újra kinézett az ablakon, a zöld bokrok tanácstalanul álltak az utcán. Gyukics lassacskán elbizonytalanodott afelől, amit a focipályán látott. Már csak azért is, mert ez nem lehet igaz. Ilyen nincs.

Gyukics az asztalra emelte hátizsákját, átölelte, ráhajtotta a fejét, belefúrta a homlokát, pihenni próbált, újra felejteni.

Apránként oldódott a görcs, már álmodni tudott volna megint.

Az idő jócskán telhetett, mert odakint sötét lett, mikor Gyukics arra ébredt, hogy a tanácsterem mennyezetén zizzelve gyúlnak a neonok, s egy ember az ajtóban mosolyogva a markába köszörüli a torkát, majd hátraint a mögötte álló embernek, hagyja egyedül.

– Jó estét, Foltics úr! – mondta a férfi, becsukta az ajtót, egyenesen Gyutics felé lépett kézfogásra nyújtott kézzel. – Örülök, hogy elfogadta a meghívásomat.

Foltics, mint aki eddig beélesített rugókon ült, fölpattant. Arcán érezte a hátizsák vörös lenyomatát, a homlokát barázdáló piros vonalakat, szájában azt az áporodott ízt, amivel soha nem szeretett más közelében beszélni. De nem volt idő rendbe hozni magát, ráadásul, ahogy a nyakkendő, ápolt külsejű férfi közeledett, homályos és álmos tekintete mögött fölrémlett: ez talán a miniszterelnök, mert a megtévesztésig hasonlít rá.

– Üdvözlöm – fogott kezét a miniszterelnökkel Gyutics, s mintha természetes lenne, hellyel kínálta a politikust, majd ő maga is tárgyaló pozícióba ereszkedett, s egy mozdulattal hátrébb húzta székét a feltételezett szájszag miatt.

– Miben segíthetek? – kérdezte Gyutics meglepetten, s a miniszterelnök kedves mosolyából immár biztosra véve, hogy eltévesztette a szerepet. Őlében összekulcsolta a kezét, s magát valahogy ébresztgetve fogadkozott, hogy többet nem szólal meg.

A miniszterelnök is összekulcsolta a kezét, karjával az asztalra telepedett, mintegy előkészítve a mondandó nehezen megfogalmazható, súlyos és intim tartalmát.

– Nem akarok mellébeszélni – mondta a miniszterelnök –, most más időket élünk, őszintének kell lenni.

Gyutics bólintott, s úgy tűnt, a bólintással megadja magát, már a miniszterelnök fülével hallgatja a mondatokat.

– Ön ugyebár író? – kezdte a miniszterelnök, mire Gyutics még kisebbet bólintott, s szándékában állt ezután meg se mozdulni. – Az egyik legtehetségesebb írónk, aki túlfűtött érzékenysége miatt a kábítószer rabja lett, s mint ilyen, egy

darabig érdekes, de hivatalosan kissé kínos. Még tehetsége ellenére sem reprezentálhatja az országot egy, a múltjában droggal küzdő, a jelen tekintetében pedig még bizonytalan addikciójú író. De ez még nem is számítana, a drog nem elsődleges ebben a kérdésben. Ön olyan elveket vall, ami az ország közösségére, a jó érzésű humán és egyszerű igazságérzetű emberekre nézve destruktív, szétziláló, túlon túl szabad, és épp ezért működésképtelen, ami persze nem csökkenti a veszélyt. Maga olyan, mint egy kis valószínűséggel működésbe lépő, létezése okán mégis kellemetlen időzített bomba. Értem én a maga álláspontját, az igényeit, az elvont és mély meggyőződésről árulkodó erkölcsi hozzáállását, de maga is beláthatja, mindezzel idáig mire jutott.

– Semmire – csúszott ki önkéntelenül Gyutics száján.

– Tehát belátja. És én ezt vártam magától, ezt a tisztán látást – folytatta a miniszterelnök. – Az irodalom nem művek, hanem az irodalmat művelő személyek értékének tekintetében manifesztálódik. A maga munkássága életében soha be nem teljesezhet, és ahogy én ismerem a világot, márpedig ismerem, halála után minden reménye szertefoszlik, hogy művei a mainál nagyobb méltatást, vagy éppen a maga által elképzelt, méltóbb helyet kapjanak. Mert maga az elviselhetőbbnél kellemetlenebb, közösségi rendszerbe nem foglalható elemekben gondolkodik. És mindezt látva, és mindezt tudva itt jövök én a képbe. Bizonyára rosszul hangzik a maga fülének, de soha vissza nem térő lehetőséget kínálok fel. És maga döntheti el, él vele, megragadja az alkalmat, most egyben mindent, amit eddig elmulasztott vagy gyűlölt megragadni. Vagy nem. Tudom, először nehéz lesz megemésztenie, de ne válaszoljon azonnal. Az idő velünk van, mert van időnk, van egy kicsi.

– Semmiféle babérokra nem pályázok – felelte hirtelen Gyutics, de mintha saját önérzetét sértené meg, próbálta árnyalni a képet. – Ennél sokkal kevesebb és kisebb dolgokban reménykedek. Már ha reménykedek.

– Mondom, ne kapkodjon, ne hamarkodja el! Még nem ismeri az ajánlatomat.

Gyutics rosszat sejtett, de már túl kíváncsi volt ahhoz, hogy kiszálljon, tudni akarta, mire készül a miniszterelnök.

– Tudom, nagyon megrázta a délelőtti akasztás – mondta a miniszterelnök –, de felejtse el, mintha csak rosszat álmódott volna. Vagy jót! Most az igazság sokkal nagyobb egységeibe kell hatolnunk. Arra kérem, személyesen, írjon nekünk olyan morbid történeteket, meséket, amilyeneket csak tud. A lehető legsötétebb színben feltüntetve a világot, a világ állapotát, a vezetőket, az embereket, írjon egy korszerűen morbid apokalipszist, ami után már nincs feltámadás. És ha kész, mi olyan méltó büntetést szabunk ki magára, amilyen a történelemben még nem volt, amitől írói halhatatlanságát minden elképzelhetőnél biztosabb alapokra helyezzük.

– De minek ez? Megölnek? – mondta szédülve Gyutics, s megint kifutott a vér belőle, s érezte, miként válik a délelőtti akasztás folytatásává.

– Tudom, először ijesztően hangzik, a hasznát úgy se értené – folytatta a miniszterelnök –, de a lényeg, hogy magának nem kell meztelenül grasszálni a kamionok előtt, ahogy a gyerekeknek, és nem is akasztjuk föl. Magának megada-

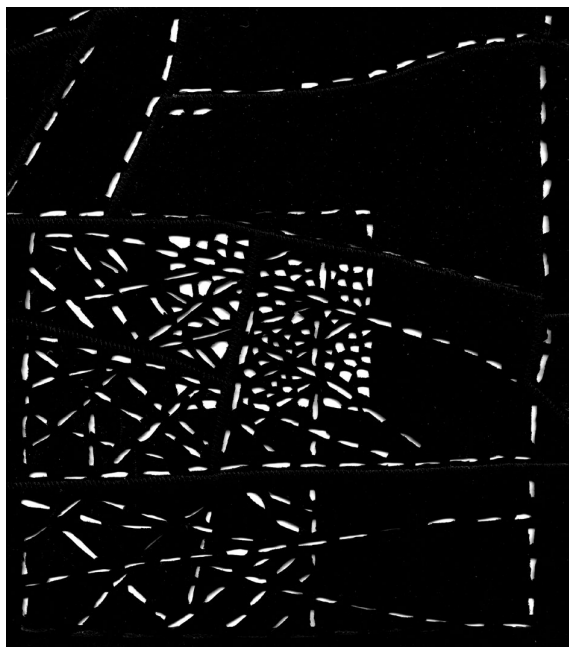
tik, mint oly kevés nagyságnak, hogy a saját műfajában vessen véget az életének, s ezzel belépjen a halhatatlanok közé. Értse meg, másként nem tudunk rendet teremteni a szellemi világban. Szükségünk van egy radikálisan szabadságvágyó íróra, akit elrettentésül elpusztíthatunk. Cserébe, ahogy mondtam, a neve örökre fönny marad, mert történelmi fordulópont része lesz. Egyébként meg...

– Egyébként meg? – kérdezte Gyutics félholtan, de a miniszterelnök nem válaszolt, fölállt, megrántotta a vállát, majd az ajtón kilépvé eltűnt.

Gyútics azon kapta magát, hogy az ajánlaton gondolkozik, és mérlegel, s még az is eszébe jut, hogy akkor nem kell fölépíteni újra a narkó nélküli életet, nincs több kiúttalanság, nincs több „Hogy legyen?”. Nem akart hinni a fülének, sem a szemének, mégis túlon túl reálisnak tűnt mindez, nem hihette, hogy álmodik, vagy hogy *bekábozott*; az nem ilyen. Ugyanakkor csöppet sem bízott a miniszterelnökben, s biztos kétségei voltak afelől, miért is ajánlanának neki olyan üzletet, amiben ő bármi nyereségben részesül, ráadásul olyan nyereségben, amit halála után nem tud sem élvezni, sem ellenőrizni.

Gyutics mérhetetlen dühvel tolt el magától az egész sor asztalt, a széket fölrúgva futott a miniszterelnök után, de már a titkárnőt se találta ott, nemhogy a miniszterelnököt.

A sötét folyosón apró lámpa égett, Gyutocs a kijárat felé vetette magát. A kaput zárva találta, dörömbölt. Aztán visszafordult a folyosón, és minden irodába berohant. Már nem kellett neki se a polgármester, se a titkárnő, se a miniszterelnök, csak egyvalaki, egy Egy, mindegy ki, csak egy fül legyen, amibe beleüvöltheti, hogy NEEEEEEEM!

Távoli

Tandori Dezső

Az én Gergely-naptáram (Verses)

I.

*Ha szellemet,
valamit, átörökíthetek, Reád, barátom,
a korlátlan önemésztés szellemét,
a felismerést, mely mindig elég
kései, ahhoz, hogy elég
legyen már. És mégis muszáj
– nagy úr – e (régiesen, névszó) Sivár.
A legnagyobb vétkek egyikébe estem,
a magabizásba. Elbízta magam, igen,
Totyim dolgaiban, kezdettől fogva,
ahogy őt hazahozva
nem ültem taxiba – pedig mily fontos volt lénye! –,
benéztem egy fölösleges deci borra
(kalitkája, jó, nagy sportszatyorban),
gyalog jöttem, szélben, az Erzsébet-híd
viszonylag hűvös (nyári) délutánján,
enyhe esőben. De az hajtsa fölöttem
az első kötörést a semmibe,
aki ilyet. Na ja.
Aki soha.
És mégis, az elbizakodottság volt a sok későbbi
tanácstalanság és kapkodás oka.
Azt hittem, ő meg én: örökké fogunk élni.*

II.

*Kedves L.,
hadd mondok el,
bár eléggé érdektelen s homályos,
a körülbelül ötheti kórtörténetet,
melyből – a halálon kívül –
nem jött ki semmi isme.
A kórisme. A Halál Angyala, kórismenő,
kórismeúr, elintézte a dolgot
hirtelen. „Végső soron” nem halódott
fél percnél többet. De el fogunk jutni
ide is, hamarosan.
Érzem, az idő állva, helyben suhan.
Csupa ráadás.
Az ugyanaz-a-pillanat-törtje: más.
A mindig mása: ugyanaz.
E nagyon ravasz*

*költői eszköz alkalmazása után, hát nézzük.
De már olyasmit érzek, nem lesz hozzá kedvem,
hogy folytassam (s előtte: kezdjem),
és hogy ennek rendje, mily rend már, szerint bevégezzem.
Valaki meghalt.
Így végzünk... lásd kedvenc örmény költőm, a rímszóval.
Hogy egy mit.*

III.

„Ily szomorúan végzünk megint egy dalt.”

Ő 1997-ben került hozzánk.

*Előtte, Alíz, Szpéror után a második
legnagyobb veréb szerelmem, 1996-ban meghalt.
Alíz sánta volt, kalitkában töltötte egész
(boldog, örökké rám rögzült) életét.
Nézegetett szerteszét, le a többi madárra,
és egy közel harminckilós pásztorkutyára,
az ő Szuszijára.
Alíz volt az egyetlen, akit meg sem sirattam,
(könnyekkel), nem ittam, száraz maradtam,
de lefényképeztem,
s ragaszkodtam hozzá, hogy egymagam temessem
el, nem volt senki ott távol-közel.*

*Hiába, hogy Rudi és Csutora
élt még, házunk két csak-és-csak kalitka-madara,
Alíz híján valami hiány
volt, amit azonban nem éreztem, egyáltalán
nem, és lassan, az évek során
kezdttem csak
tudni, hogy Totyi (egy Mándy-figura után
neveztük el így, s evidens veréb-név)
hozzhatja valamik végét.*

IV.

*Már nem akartam (volna) mellőle elutazni.
Az utazás így is maradt le, így maradt elebb...
s el.
Rossz lélekkel mentem, ha muszáj volt,
s így lettem arrogáns és prepotens, impertinens,
hogy senkinek végül és senki sem,
és „itthon”, örökké.
Most, már, Totyi után, is, ugyanez, van.
Nem fogok táskából élni.
Nem lesz rajtam kívül más a ház főnöke.
Egy vízcsőcsere, egy gázbojlerjavítás,
így is túl sok minden, de idegenbe, én – nem.
Csavargok unott-szelten,
városon át, parkon át, egy-egy domb hajlatán,
s lelkem csak az ő emléküknék veti utána magát.*

*Maradtunk, együtt. Mindenki meghalt, lassan.
Totyi az egyetlen madár volt, az elárvult
kalitkákon neki volt fürtös köles, saláta,
mindet mindig bejárta;
vajon cseréltem-e mindent elégszer?
Tisztítottam kalitkát alaposan?
Nem volt-e szenny, mely károsan
„befolyásolhatta egészségét”? Végképp
érdektelen kérdések
ezek az önemésztések.
S mégis, hogy azt hittem, hogy ő 7 éves
múlt, a lényeg
csak ennyi: végül 13 év? 14?
Erre jött a 7 és 2/3-ad éves vég.*

V.

Most itt nincs több madár.
Ad, vesz, kicserél minket a Sors naponta,
ha úgy kell, ha megunt.
„És odaát sem találkozhatunk.”
Az idézetek szelleme Jékely.
Lesétál a Nap a Hárshegy oldalán, nézegetek,
nem dönthetek
magam megítélésében.

Nem kellett volna mégsem
zsemlemorzását adni neki, hogy este
bemenjen a kalitkába? (Kikövetelte
magának a teljes szabadságot.
Sokszor majdnem öngyilkosságot
követett el, madárölést
hozott csaknem fejemre,
könyököm alatt, ahogy gépelek,
váratlan megjelenve.) Volt egy tűzeset,
amikor – nincs telefon! nincs ajtónyitás! –
magamhoz hű maradtam,
semmit sem lezserkedtem,
és Szuszi s Totyi életét a füstmérgeződéstől
megmentettem.
Mára már semmi sincs az egészből.
Mindketten meghaltak.

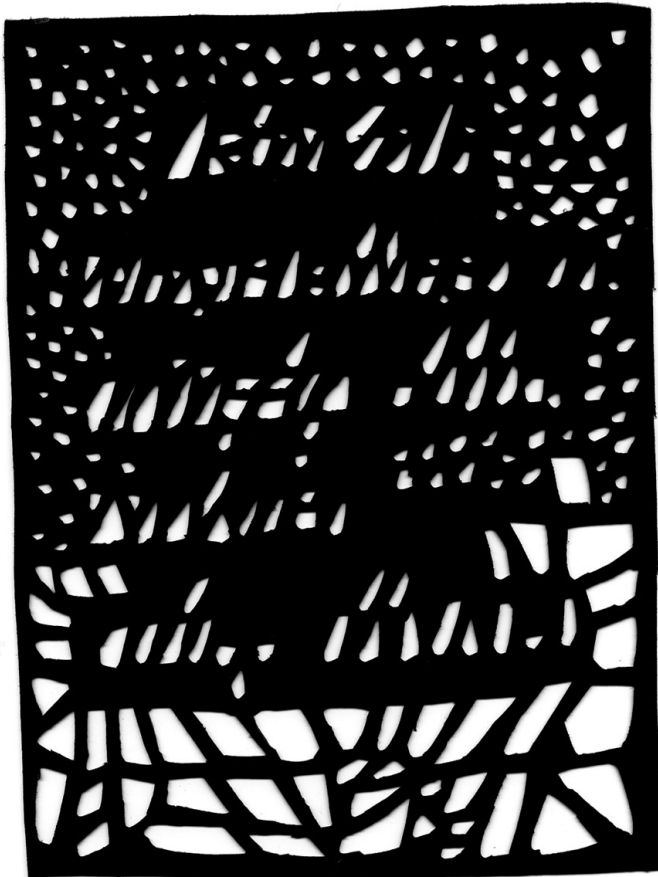
VI.

– (Nem széttörtem. Nem. Össze. Csak összébb, egyre.) –

Ezt akartam? Meglett. Totyi öt évig
volt szóló madár. S mit szólózott a rádióra
(e borzalmas zenék nem szólnak itt azóta! ő imádta,
volt felettük uralkodása),
kibontakozott így, ahogy senki előtte.
Kellott volna, s előbb-e,
hurut elleni szert adagolni
vizébe?
Ezt nem elővatoskodni... azt nem túlmerészkedni...
mik lettek volna a helyes gyógyarányok?
Ha már a bajt látod,
kétségbeesetten bütykölni
kezdesz, mindent csinálsz,

*elveszel vagy kínálsz,
és a többi.*

*Mondom, a sok gyengeség, lihegés, borzolás,
tulajdonságváltozás (Juhász Feri szava, Juhász!)
után, és rémségek rendre, frázis iszonyatok,
végül csak lebukott,
még egyszer, mint Nemes Nagynál a felhők
– hogy utoljára felrohannak –
nekifutott a semmi térnek tenyeremből,
lent azt láttam csak, szegett nyakkal eldőlt;
itt nem bírom írni tovább,
most az évek kevesét vagy sokát látom nélküle, ebből
ugyanúgy nem tudtam meg semmit, mi lenne
jó, csak ez rossz: Hiánya Éve-Sincs Végtelenje.*

Levél

Tornai József

Ott húzzák hulládat!

*Százával számolom
halottaim házát,
néma nemlét-napok
torkukat kitátják.*

*Aki egyszer eltűnt,
látva nem láthatom:
gyűrött gyerekarcok
a rongyos rajzlapon.*

*Szülők és szeretők,
barátok és biztos-
kezü kölyöktársak
sóhaja sincs itt most.*

*Elmegy, aki elég
vén fa vagy fiatal,
elmegy, kire este
rászól a ravatal.*

*Reggel fölriadok:
halottakkal háltam,
éjszaka él velem,
kit csókkal csodáltam.*

*Ne mondjátok nekem,
hogy fönt írisz-ingben
lobognak lelkesen,
kik kinyúltak itt lenn.*

*Kabátja a nincs-köd,
semmi a sapkája,
üvöltését üres
világ füle várja.*

*Térj a temetőbe
száz hittel szilárdan:
senkit a sír orma
nem óv az odvában.*

*Kincs. Nem érted? Egyszer
száll, kit szárnyra emelt
megléte madara,
és öl az őrület:*

*nyomorult nyakát a
kék csönd kitekeri:
hiányzó hamvából
isznak istenei.*

*Széttertyedt szemedből
porzik a pillanat:
halottad holdjait
harapják a halak!*

*Ennyi. Ez a tied:
a ma, tán a másnap.
Hol a holnapután?
Ott hozzák hulládat.*

A telihold alatt sétálok

*Ahogy sötétedik,
hold úgy fényesedik,
ahogy hajnalodik,
hold úgy fehéredik,
ahogy öregedik,
ember panaszkodik,
ahogy kopaszodik,
az ember úgy fütyül
halál után szétszórt
atomjai körül.*

Én a halálomra

*Csak ahogy a zöldike
szövi fészket a tojásrakáshoz,
csak ahogy a pók fonalát
fák közé, bokrok fölé
légy, katicabogár, hangya
megkötözésére. Én a halálomra.*

Thanatosz, az egyetlen isten

*Jaj, hát mindenki elmegy? Senkise marad itt?
Három igeidőnk van, azt mondja mindegyik:
meghalt, meghal ma, meghaland holnap, holnapután.
Hány és hány levéleres arc fordul letről arcom felé
és hány földieper-szó jut eszembe. Már mind a semmié!*

*Hagyd az elmúlást. Csecsemőkkel indul a halott-menet.
Libidó-fétis tündököl, ez a jázmin-mérges szörnyeteg!
Pedig ő tudja, vagy ő is elfelejtette, hogy nincs megállás
az első atommag, első atom, a kezdő századmásodpercek óta;
s a kozmosz csak a Sombrero-ködöket meg a géneket ontja.*

*Vissza! Milyen jó volt a bibliai isten, hogy vízőzönt
bocsájtott arra, amit meggyűrt, mert tudta: egyre több,
nagyobb, végtelenebb lesz a jóllakhatatlan lét-óceán,
és a pusztítást, kibontakozást többé nem juházhatja meg
sem az idő, sem a vér; sem a démonok, sem a Nagy szellemek.*

*Mindenség-tombolás: halál, nemzés-vajúdás, földrengés teteme,
szupernova-robbanás és háborúk és szarkafészek, tojással tele.
És ha föladed, hiszen nem tudhatod mi történik itt, beteg
lész, megöregszel, eltemeted barátod s vár utolsó napod,
majd jönnek a mindent megmagyarázó szent fiúk és vajákosok.*

*De csak a sehova-nem-néző halottak szeme; ez a hulla-ár,
ez kérdezi álladig acsarkodva: „Mit szólsz hozzá? muzsikálj,
fess-faragj, szerkessz zsolttárt, jövőt, látod-e, hogy
dolgozunk mi erőszakkal a világon? Itt nincs most, se majd”
És te egy szigetre gondolsz. Agyad a tenger és a pálmapart.*

Életem irányjele

*Élnek, de már meghaltak,
halottak, de még élnek:
Ott ülnek a muzsikusok
a pódiumon. Már vége a zenének.*

*Testvérek, barátok, szerelmesek:
elárulók és komédiások,
azért nem járhatok velük
a földön, mert a vermiükbe látok.*

*Évek, üres évszázadok, hiányzó
szavak, mint világparki kövek:
halott előim, jobban a mélybe húznak,
mint sírba a nagy öregek,*

*akik szépen-csúnyán elmentek,
de addig követtem és szerettem
mindegyiket, míg valahol
vadlúd-kiáltásuk egy esten*

*föl nem hangzott: tudtam, hogy
nekem üzennek; hiába,
de hangjuk életem irányjele,
röpülésük a titkos szárnya.*

Még egyszer: Thanatosz

*Ki az, akié a földön minden hatalom és üdv-kárhozat-siker?
Thanatosz, Thanatosz, te nem osztozol senkivel!*

*Isten teremt, Krisztus véd, a Szent Lélek dolgozik,
de a Sátánnal a Létet megfelezi mindegyik.*

*A dolgok minden lénye, tárgya, népe eléd letérdepel,
róka, sólyom, bölény, ember tudja, amikor mennie kell.*

*Thanatosz, Thanatosz, ezer névvel bebalzsamozott,
rettegett, imádott, kívánt Titok a te sugallatod:*

*halál, la mort, smrt, jama, tod, mors, muerte, death
millió névvel is névtelenül viszed el az életet.*

*Thanatosz, Thanatosz, téged látlok, ha fölnyitom
reggel a szemem és öngyilkos vörösbegy roncsa vérzik az ablakon.*

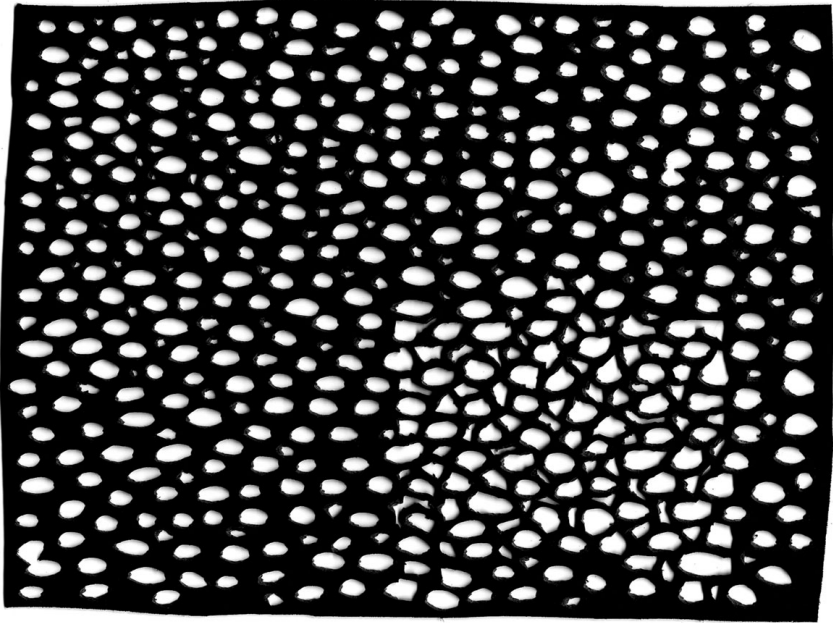
*Téged reklámoznak a rádióhírek, tv ernyőjén a kép:
itt robbant, ott bombázik, az embert ember tépi szét.*

*Tudom, te vihogsz a hóra kitett eszkimó-csecsemőn
s nekem is készíted már akác-himnuszos temetőm.*

*Thanatosz, Thanatosz, rólad biztosat tanítanak a filozófiák,
a többi istenben lehet hinni, nem hinni, te, égi leopárd,*

*ott állsz a fényévek, kvarkok, neutroncsillagok, galaktikák
teteménél foltos bundában, türkiz-szemmel. Kiált*

*az Örökéj, és a napok, holdak, földek, egek semmibe-omlanak,
Thanatosz, Thanatosz, nagy karmú isten-állat koponyánk erdeje alatt.*

Fény

Nagy Gáspár

Sorok – Katona Szabó Erzsébet *Falára*

Az álmok ujjlenyomatai
ott bizseregnek a falon,
ahol a bőr,
a bőrünk összeér.
Vállak, tenyerek
és a legbársonyosabb hajlatok
lüktető felhozatalából válogat.
Csiszolja, érleli egybe...
Vár amíg szépen összevegyül a végtelennel.
Valaki kinéz
az ismerős várostérkép alól.
Aztán hirtelen csigaházba zárul,
és odébb áttör a térből
kivilágosuló csipke-pórusokon.
Ablakában kigyullad a vágy sötét virága.
Mintha figyelő szeme
a bőr minden rétegét átröngenezné
mielőtt a megszakított történetébe kezd.
De a kéz mindig otthagyja
árulkodó nyomait.
Ujjak álma, meséje, ahogy simítanak
a lombok közti suhogásban.
Mintha egy árva fűszál sétálna a bőr alatt.
Volna ő csiklandozó,
ábrándos hercegnő,
bőrpalástban.
Falat von maga elé – bőrből.
Nyiladékok és redők hullámzó interferenciája.
Már bőrbe kötve áll,
mint a fal.
Vagy verset vétkезik magának.
Nekünk.
De még jól elfér a bőrében:
választott börtönében.

Hász Róbert

A Künde

A küldöttség díszes kísérettel érkezett egy napfényes novemberi délutánon. Személyesen Keve fogadta őket a kapuban, s megyeri szokás szerint háromszor a keblére ölelte a táltost. A nyolcfős küldöttség igen előkelő urakból állhatott, a drága brokátöltözékeken, köpenyeken csak úgy ragyogtak az ezüst- meg aranyveretek. Fönt a magasból, a torony ablakából figyeltem a jelenetet, mivel Keve a lelkemre kötötte, hogy csak akkor vonuljak le, ha ő üzen nekem. Vártam türelmesen, s odakint már egészen beesteledett, amikor kopogtattak az ajtómon.

A tizenkét íjász kíséretében léptem be a vacsoraterembe. A vörös palást, amit Arjunától kaptam, a földig ért, óvatosan kellett lépnem, nehogy hasra essem. Keve a türk szokásokhoz illően rendezte át a vár nagytermét: a magas asztalt alacsonyra cserélte, s a padok helyett ülőpárnákkal rakatta körbe, így a helyiség, melyben Zelind-ur és előljárói néhány héttel korábban megölettek, alig emlékeztetett régi önmagára. Amit én egy cseppet sem bántam. E hosszú, alacsony asztalka köré telepedtünk le a vacsorához, s miközben a szolgálak rakták elénk a finomabbnál finomabb falatokat, a táltos, akit Urszunak hívtak, s korban hozzám közel állhatott, az első pillanattól fogva gyanakodva méricskélt. A beszéd evés közben mindenről szólt, csak rólam nem. Íratlan szabály a megyereknél, hogy vendégvacsera közben kerülni illik a kényes témákat. (Bár utána akár le is ölhetik egymást, amint azt nem olyan régen tapasztaltam.)

A hadur nem sokkal lehetett idősebb Keve fiánál, és alig tudta leplezni megilletődöttségét, amiért ilyen fontos küldetést bíztak rá. Mint kiderült, Butond-ur idősebb fia volt, s nemrégén nevezték ki hadurrá. Keveset szólta, átengedte a kezdeményezést a táltosnak. Ahogyan a küldöttség többi tagja is, kik nyilván csak azért jöttek, hogy fülek és szemek legyenek Urszu mellett, aki, szemben Vezekkel, a mi fokhagymaszagú, vén táltosunkkal, előkelően volt öltözve, csak úgy csilingeltek öltözékén az arany- meg ezüstmedálok. Még hajába is aranyból öntött, csepp alakú díszecskéket aggatott, amitől számomra kissé nevetségesnek tűnt, mert mifelénk a nemes hölgyek viselnek ilyesféle hajékeket.

Keve előzetes utasítása szerint nem szóltam bele az evés közbeni csevegésbe. Az asztal bejáráttal szemközti végében jelölte ki helyemet, s a parázstartókat az izzó szénnel meg a fáklyákat a falakon ravaszul úgy helyezte el a teremben, hogy ne legyenek közel hozzám, így arcom egész este félhomályban maradjon.

(részlet)

Sok szó esett a vadászatról, amit a hallottak alapján Butond-ur ott lenn a déli végekben nagy előszeretettel űzött. S a medvékről, mikkel tele vannak az ottani erdők. Azok az erdők oly sűrűek és sötétek, hogy nappal is éjszaka honol bennük. A medvék, de télvíz idején a farkasok is oly elszántak, hogy gyakran látogatják a falvak vermeit, éléstárait, még a magányos embert is megtámadják. Majd beszéltek a bolgárokról, akikkel hol jóban vannak a határok mentén, hol meg össze-összezsapnak, bár Urszu szerint inkább csak erőfitogtatás ez, s nem komoly csatározás. Ha kimondatlanul is, de tudunkra hozta, hogy Butond-ur hadra kész serege tétlenül unatkozik, lopja egyik napot a másik után, s a vadászatok meg a bolgárokkal való kisebb csetepaték jobb híján azt a célt szolgálják, hogy a harcosok levezessék unalmukat, s mozgásban tartsák az ellustult sereget. Járatni kell hüvelyében a kardot, mondta, mert különben egyre nehezebben bújik elő.

Aztán amikor a húsokról már a mézes süteményekre terelődött az evők figyelve, a táltos új mesébe kezdett. Átvezetése volt ez a beszélgetésnek a könnyed csevegésből a fontosabb témák irányába. Mint előtte többször, mielőtt megszólalt volna, fűrésző pillantást vetett felém a homályba. Töltetett magának bort, majd így szólt:

– Mindazt, mit táltosként tudok, atyámtól, Zovárdtól tanultam. Ő meg a saját atyjától, nagyapámtól, Süvektől, aki atyjától, Jelektől, a dédnagyapámtól szerezte tudományát... és így tovább, az idők kezdetéig... Ezért nekem is emlékezni kell mindarra, amire őseim is emlékeztek. Az ő emlékezetükkel egybefolynak saját emlékeim, miket majd én is továbbadok fiamnak, s ő úgyszintén a saját fiának, hogy a folyam sose szakadjon meg, haladjon a medrében az idők végeztéig. Él az emlékezetemben egy sánta harcos. A többi emléikkel együtt élt eddig. Egy idő óta mégis mind gyakrabban gondolok rá. Gyerek voltam, amikor ezt a sánta harcost megismertem. Atyám is ismerte, de nem nagyon kedvelte. Azt mondta róla: látta a bűnt, s magán hordja az átkot. Egy kard megsebesítette a lábán, emiatt csak nehezen tudott nyeregben maradni. A szálláshelyen megtűrték, gondozta a karámot, itatta az állatokat. Ha alkalmat látott rá, mesélni kezdett. Ment az emberek után, azok meg, ha tehették, inkább kerültek, hiába mondta a magáét, süket fülekre talált. Félték szavaitól, mintha legalábbis ragályt terjesztene velük. Csak apám hallgatta meg olykor. Neki ez volt a dolga. Apám azt mondta, ennek az embernek mesélnie kell, ez a sorsa, a bűn kikívánkozik belőle, s a büntetése, amiért életben maradt, hogy – atyámat leszámítva – nincs, aki meghallgassa. Gyermekként atyámmal én is többször hallgattam a sánta harcost, mert idővel nekem is ez lett a dolgom. Nagyon sokszor hallottam ugyanazt a történetet, sokféleképpen elmesélve, ahogyan az évek múlásával a sánta harcos emlékezetét át- meg átcsiszolta az idő. Amióta Árpád elűzte Kurszán népét, nincs aki a történeteinket fölroja. Mifelénk már nagyon régóta senki nem ismeri a jeleket. Ezt sem róta föl senki. Mi csak emlékezünk. A sokféleképpen elmesélt történet egyetlen eredetire vezethető vissza, s nekem ezt kellett megjegyezniem. Eggyé olvasztani a változatokat. S imígyen szól az az egy: a sánta harcos Árpád-gyula válogatott íjászáinak a csapatába tartozott. Egyike volt azoknak, akik népünk közül elsőként látták meg szemeikkel e vidéket, mit aztán fegyvereik által magukévá tettek. Árpád-gyula seregével az elsők között kalandozta be e földeket. S

miután népeink letelepedtek itt, a sánta harcos, akit Uzdinak hívtak, már magas tisztséget töltött be a seregben: Árpád-gyula testőrségének parancsnoka lett. Akkoriban igen sok bajt, gondot okoztunk a szomszéd bajoroknak, s ők nemigen tudták, miként védekezzenek sebes nyilaink, száguldó lovasaink ellen. Minden ütközetet elvesztettek, és váraik, templomaik kincse könnyedén került apáink birtokába. Uzdi azt mesélte, hogy akkoriban ellentét támadt Árpád-gyula és Kurszán-künde között. Az ellentét pedig abból fakadt, hogy míg Kurszán-künde ezt az egész nyugati hadjáratot átmeneti állapotnak tartotta, mert minden vágya volt, hogy idővel visszavezesse népét Kelethonba, s csak a megfelelő pillanatra várt, addig Árpád-gyulát megigézte e vidék gazdagsága, látta népeinek gyengeségét, s meg volt róla győződve, hogy e földeken új birodalmat alapíthat, sőt látva, mily enyhe ellenállásba ütköznek csapataink, képzeletében ez a birodalom már az ismeretlen nyugat végtelenségébe nyúlt. De mert ravasz volt, s időt akart nyerni, tárgyalásokba kezdett a bajor urakkal. Igyekezett őket meggyőzni, hogy ha vállalják, hogy rendes évi adót fizetnek neki, emellett szabad áthaladást biztosítanak seregeinek a bajor vidékeken keresztül, amikor azok tőlük nyugatabbra indulnának hadakozni, úgy békén hagyja, megkíméli a tartományait. A bajorok, tudván tudva, hogy megosztottságuknak és gyengeségüknek köszönhetően amúgy sem lennének képesek ellenállni, hajlottak az egyezsége. Mégis kemény feltételt szabtak. Biztosítékul magas rangú túszoikat követeltek cserébe tőlünk. S nem is elégedtek meg akármikkal, hanem a két uralkodónak, Árpádnak és Kurszánnak egy-egy gyermekét kérték zálogba. A kontraktus két évre szólt volna, azzal, hogy az első év végén, amennyiben a fejedelmek is betartják a szerződés rájuk vonatkozó kitételeit, az egyik fiú nyeri vissza szabadságát, a második év végén pedig a másik. Uzdi, a sánta harcos mesélései közben itt rendre elbizonytalanodott, mert azon kívül, amit ő maga a saját szemével látott, minden más csak föltételezéseken alapult. Egyszer azt állította, hogy Árpád-gyula a Künde háta mögött megkötötte az alkut a bajorokkal, és legidősebb fia, Tas mellett Kurszán egyetlen fiát, Csabát is odaígérte nekik, anélkül, hogy ezt Kurszánnak elárulta volna; másszor úgy vélekedett, hogy Kurszán-künde maga is hajlott az egyezsége, s önként ment bele a túsadásba, mert az így nyert béke az ő terveinek is kedvezett volna, csak éppen amikor a fiú átadására került a sor, felülkerekedett benne az atyai féltés, és váratlanul meggondolta magát. A harmadik változat szerint az egészet Árpád-gyula eszelte ki, azzal az egyetlen céllal, hogy a bajorok segítségével megszabadulhasson Kurszán-kündétől, s egyedül uralkodhasson tovább a népén. Tény, hogy a küldöttségben ott volt mindkét gyermek, Tas-ur is, és Csaba-ur is. Uzdi, a sánta harcos ezt így mesélte: egy esős, hideg őszi napon idült el a megyerek küldöttsége bajorföldre, hogy ünnepi lakoma mellett megkösse a békeszerződést. A bajorok ragaszkodtak hozzá, hogy mindkét megyeri fejedelem, a Gyula és a Künde is jelen legyen a békekötéskor. Csaba-ur ott lovagolt díszes brokátruhájában atyja, Kurszán mellett. Akárcsak Tas-ur saját atyja, Árpád-gyula mellett. Tas néhány évvel fiatalabb volt Csabánál, s neki még kicsiny nyerge volt, rövid kengyele, hogy gyerek lábai elérjék. Uzdi akkor még nem tudta, mi készül, állítása szerint mindenki úgy hitte, valóban ünnepi lakoma vár rájuk. Valamit azért sejtethett, mert indulás

előtt, mint a testőrség parancsnokát, Árpád-gyula hadura, Tonozub magához rendelte, és szigorúan, fővesztés terhe mellett megígértette vele, hogy bármi történjék, az ő parancsa nélkül semmit nem tesz, sem Uzdi, sem a testőrség többi íjásza. De ha parancsol, azt meg kell tenni.

– A bajorok – mesélte a táltos, s újfent felém pillantott a homályba –, Uzdi elmondása szerint fényes pompával fogadták a megyeri fejedelmeket. A vár udvarán terítették, mivel hallották, hogy a megyerek nem szívesen időznek termekben, kőfalak mögött. Hatalmas sátrat feszítettek ki, ami megvédte őket a csepergő, hűvös esőtől. A bajorok ragaszkodtak hozzá, hogy a testőrsegeken kívül senkinek a serege nem léphet a várba. Mivel ezt az igényt ők maguk teljesítették elsőként, így Kurszán-künde és Árpád-gyula sem tehettek másként, a falakon kívül hagyták néhány száz fős kíséretüket, és csupán az íjászok, köztük Uzdi, követték őket a várba. Úgy tűnt, minden a legnagyobb rendben lesz. A két küldöttség külön asztal mellett foglalt helyet, egyiknél a megyeriek, másiknál a bajorok. A szolgák a legfinomabb ételeket táltalták eléjük, s borban sem volt hiány. Egyszer-kétszer még a kupákat is megemelték egymás irányába. Aztán a vacsora végeztével a szklavón tolmácsok, kiknek addig nem sok dolguk akadt, odajöttek a fejedelmekhez, s közölték velük, hogy a bajor nemes urak immár elérkezettnek látják az időt a kontraktus beteljesüléséhez. Árpád-gyula egy fejbőlintással tudomásul vette a kérést, mondott valamit halkán fiának, Tasnak, aki mindaddig mellette ült az asztalnál, majd fölállt, és a sátor kijárata felé indult. A fiú, korából kifolyólag talán föl sem foghatta teljességében milyen sors vár rá, riadtan nézett távolodó apja után, de mert szófogadásra nevelték, ott maradt a helyén. Uzdi szerint – mesélte tovább a táltos –, Kurszán is fölállt, de mellette a gyermeke, Csaba-ur is, és mindketten távozni készültek. Ekkor azonban a bajor szolgák, akik korábban a süttekkel és a bortöltéssel voltak elfoglalva, hirtelen a tálalóasztalhoz ugrottak, mögüle kardokat rántottak elő, majd közrefogták Kurszánt. Uzdi testőríjászai ösztönösen kaptak a tegezeikhez, s maga Uzdi, megfélemlítve arról, mire utasította Tonozub, Kurszán védelmére mozdult. Bár a hadur utánakiáltott, hogy álljon meg, ő fölugrott az előtte álló asztalra, hogy azon átkelve mielőbb a Kündéhez érjen. Ugyanabban a pillanatban az egyik szolgának álcázott bajor lovag kardja belevágott a lábikrájába, s Uzdi elterült az asztalon. Még látta, ahogy a bajorok több karddöféssel leölik Kurszánt, s a gyermeke, Csaba-ur, miközben atyja védelmére ugrana, súlyos sebet kap hátulról. Uzdit megragadta valaki, lehúzta az asztalról, és kicipelte a sátorból. Ordítózás hallatszott mindenünnen, de a fájdalomtól Uzdi csak annyit érzékelt, hogy föltuszkolják a lovára, s kivágtatnak vele a várból. Maga sem emlékezett pontosan, mennyi ideig hajtották a lovaikat, minden erejét lekötötte az igyekezet, hogy megmaradjon a nyeregben. Sebe fáj, s a szörnyűség, amit átélt, a Künde meggyilkolása, az Öregisten emberének pusztulása rémülettel töltötte el a szívét. Olyasmi történt, amire emberemlékezet óta nem volt példa, mert még a regék sem tettek említést soha arról, hogy egy Künde valaha is erőszakos halállal halt volna. Alkonyodott, amikor beértek egy erdőbe. Megálltak, lemálházták magukat, s kimerülten lepihentek a földre. Jó ideig senki nem szólt semmit. Láthatóan mindannyian a történeteket próbálták megemésztetni. Uzdi észrevette,

hogy Árpád-gyula nincs köztük. Kérdésére, hogy mi lett a fejedelemmel, azt a választ kapta, ő egyedül indult tovább, nekik meg Tonozub, Árpád hadura azt parancsolta, hogy várjanak itt, az erdőben. Szó szót követett, s az emberekből előtörtek az érzelmek. Volt aki sírva fakadt, magát okolta, amiért hagyta, hogy a Künde a bajorok kezére kerüljön, s nem követte őt a halálba. Senki sem értette, Árpád-gyula miért hagyta, hogy ez megtörténjen, miért hagyta a saját fiát is elveszni? Mert abban egyikük sem kételkedett, hogy a bajorok nemcsak a Kündével, hanem mindkét fiúval is végeztek, néhányan, akik utolsóként menekültek ki a sátorból, mintha látni vélték volna megölésüket. Zavarodottság és félelem uralkodott közöttük. Uzdi akkor egy patak csobogó neszt hallotta meg a közelben. Mivel égette a szomjúság, s a sebét is ki szeretne volna mosni, bekötözni, lenyelve fájdalmát, bicegve indult a hang irányába. Vagy ötven lépésnyire arrébb megtalálta a patakot. Óvatosan ereszkedni kezdett lefelé a mederhez, de a nedves avaron megcsúszott, hanyatt esett, s fejét is megüthette, mert elvesztette az eszméletét. Ő legalábbis így mesélte. Nem tudta megmondani, mikor tért ismét magához. Nyilván az egész éjszakát önkívületi állapotban töltötte, mert amikor kinyitotta a szemét, olybá tűnt neki, mintha még mindig alkony lenne, félhomály, de csakhamar rájött, hogy éppenséggel hajnalodik, s nem esteledik. Csodálkozott, hogy senki sem indult keresésére. Csak nem hagyták itt a társai? Fájdalmáról, szomjúságáról elfeledkezve fölkúszott a meder oldalán, s minden erejét összeszedve visszaindult a többiekhez. Meg is találta őket, ott feküdtek a földön. Azt hitte, még alszanak, csak amikor közelebb ért, látta, hogy valamennyien halottak. Le voltak kaszabolva, vérbe fagyva hevertek. Uzdi már túl volt azon, hogy újfent úrrá legyen rajta a rémület, nem gondolkozott, hanem visszasietett a patakhoz, kimosta sebét, amennyire tudta, bekötözte, s bevágta magát az erdőbe, minél messzebb a helytől, ahol társai feküdtek. Menekült. Napokig bújdosott a hegyekben, nem mert visszatérni a megyerek közé. Aztán egy karantán faluban menedékre talált. Senki sem kérdezte, honnan jött, ő meg nem mesélt. Sebe lassan begyógyult, de örök életére sánta maradt. Uzdi paraszt lett, s favágó, ha kellett, mindent megcsinált, amit sántasága megengedett neki. Két év múlva ért el a hír a karantánokhoz, hogy a megyeri fejedelem, Árpád-gyula, meghalt. Ekkor vette magának a bátorságot, hogy visszatérjen az övéi közé, s nagy kerülőkkel, napokig tartó vándorlás után érkezett meg nemzetsége szállásterületére, a déli végekbe. Nem fogadták szívesen. Megtúrték, de nem szerették. Az emberek tudták, mi tapad hozzája, tudták, hol szolgált, ő meg, mint aki mit sem törődik azzal, ki mint vélekedik róla, folyton mesélt Kurszán-künde elveszejtéséről, újra meg újra, akkor is, ha senki sem akarta meghallgatni. Amikor én megismertem, már több éve ott élt közöttünk. Hát ez Uzdi, a sánta harcos története.

A szabadság fantomja

Lengyel könyv a csecsen háborúról

Bár minden háború rengeteg hazugsággal jár együtt – a modern hadseregekben már külön fegyvernemet alkotnak a vizuális és verbális hazudozás művészetében járatos kommunikációs szakemberek –, az orosz hódítás és a csecsen ellenállás majd' négy évszázados története ebből a szempontból is igen különleges. A kis kaukázusi népet évszázadok óta támadja és rágalmazza Oroszország a cári birodalmi eszme, a szovjet ideológia, legújabban pedig a nemzetközi terrorizmus elleni küzdelem civilizációs kötelessége nevében. Mintha, mondjuk, Törökország újabb meg újabb támadásokat indítana a török fennhatóság alatt álló, nagyrészt törökül beszélő Örményország ellen, földig rombolná Jerevánt, az elnöke pedig az örményeket okolná a XX. század legnagyobb geopolitikai katasztrófájáért.

A konfliktus olyan régi, hogy már a Kossuth-emigrációt is érdekelte az ügy, Lengyelországban pedig már a nagy romantikusok is felfigyeltek rá. A fiatalon Oroszországba száműzött Adam Mickiewicz teremtette meg a cári birodalom romantikus mítoszatát. Oroszország e szerint Észak zsarnoksága, miközben a Kelet az iszlám, részben szintén orosz megszállás alatt álló, korántsem ellenséges világa (bizonyíték erre a *Krími szonettek*).

Azért hivatkoztam a történelmi előzményekre, mert nem tartom véletlennek, hogy pont egy lengyel szerző írta meg személyes tapasztalatai alapján a legempatikusabb és leginformatívabb könyvet e háború utolsó fejezetéről (bár az alább olvasható két részletben e konfliktus történetét tekinti át). Wojciech Jagielski (1960) a varsói *Gazeta Wyborcza* újságírója. A nyolcvanas évek közepén szenvedélyes érdeklődéssel figyelte Afrikát, e kontinens szakértője akart lenni. Aztán néhány év múlva történt valami – ahogy a hatvanas években Ryszard Kapuściński megkapta élete legnagyobb esélyét, szemtanúja lehetett annak, ahogy a gyarmatok kivívják függetlenségüket és kialakítják politikai berendezkedésüket, ugyanúgy kapott Jagielski esélyt arra a nyolcvanas évek végén, hogy közvetlen közletről figyelje a Szovjetunió felbomlását és az új, független államok megszületését. Afrika lassan háttérbe szorult, bár máig sem tűnt el a képből; Jagielski a Kaukázus, a Kaukázuson túli terület és Közép-Ázsia szakértője lett (Afganisztánba is rendszeresen jár, erről az országról írta *Imádság esőért* című könyvét).

A napi újságírói munka mellett idővel egyre fontosabb lett számára a rendkívüli tapasztalatok könyvterjedelmű, szépirodalmi igényű feldolgozása. Ebben is Kapuściński tekinthető nagy elődjének, aki annak köszönheti világsikerét, hogy megteremtette a lengyel riport különleges műfaji változatát, amely a sok információ mellett irodalmi élményt is ad. Kapuściński könyveit akkor is olvassák világszerte, amikor a műveiben leírt politikai helyzet már rég megváltozott: igen jellemző, hogy a hetvenes-nyolcvanas években a tértől és időtől független zsarnokság esszenciáját, a történelmi folyamatok megértését elősegítő „despotológiát” keresték a magyar és a lengyel olvasók *A császár és A sahinsah*

emlékezetes jeleneteiben. A mozdulatlannak tűnő diktatúra és az elkerülhetetlen lázadás kettőssége volt az első élmény – ma már inkább a kulturális különbségek vizsgálata érdekli az olvasót.

Jagielski legfőbb célja, hogy bemutassa azt a térséget, ahol ütközik az orosz imperia-
lizmus és a militáns iszlám, ezzel elősegíti egy sokszor ellenségesként beállított kultúra
belső megértését. Ez olyan teljesítmény, amilyenre Magyarországon aligha találunk pél-
dát: életét kockáztatva újra meg újra visszatér a veszélyzónába, emellett színvonalas poli-
tikai elemzőmunkát végez, majd – nagyobb időbeli távlatból – különös poétikájú tényiro-
dalmat hoz létre. Ez részben önéletrajzi elbeszélés, beszámoló a látottakról és a szemtanúk
élményeiről, a folytonosságot időnként megszakítja a történelmi visszatekintés.

A *Kőtornyokban* a szerző aprólékos munkával megrajzolja e tragédia két főszereplőjé-
nek személyiségképét, bemutat két ellentétes jellemet: Samil Baszajevet, a vakmerő kaland-
dort és a kompromisszumokat – hiába – kereső, kötelességtudó Aszlan Maszhadovot.
Miközben hónapokig rejtőzködik egy falusi házban, és várja az alkalmat, hogy találkozh-
asson Maszhadovval, megfigyelheti, hogyan teszi tönkre a háború a csecsen családok
életét. Az események, tények gyűjtögetésénél ekkor már jobban érdeklik az emberek, a
viselkedésük okai. Végül, mint egy regényben, kiemelkednek és szimbolikus jelentésekkel
gazdagodnak bizonyos motívumok, a címben szereplő kőtornyok és a *zikr*, a vallási ihle-
tésű misztikus tánc – Jagielski szemében ezek a csecsen sors allegóriái.

„Azért kezdtek kőtornyokat építeni a Kaukázusban, hogy védelmet nyújtsanak a
kereskedők karavánjainak. Aztán a kaukázusi hegyilakók otthonává, idővel identitásuk
szimbólumává, a múltat és a mai napot összekötő jellé, csatakiáltássá, mitikus oázissá vál-
tak, erősítették a jövőbe vetett hitüket.” Az utolsó fejezetben arról olvashatunk, hogy az
orosz csapatok megkezdték a régi csecsen temetők és a kőtornyok elpusztítását. Mint már
annyiszor, az oroszok most is a csecsen identitás lerombolásában látják a megoldást.

Pálfalvi Lajos

Wojciech Jagielski

Kőtornyok

A szabadság elvakította a kaukázusi hegyilakókat, akárcsak a többi leigázott népet a hatalmas és örökkévalónak tűnő orosz birodalomban, amely egyszer csak összeroskadt a saját súlya alatt.

Váratlanul jött a szabadság, ezért inkább ijesztő volt, ujjongás helyett rémülettel töltött el mindenkit. Nem sokan hittek benne, és csak egész kevesen követelték. Őszintén szólva csak néhányan szenvedték meg a hiányát, csak néhányan tudták elképzelni. A rabságban született vadállatok nem vágnak vissza az erdőbe és a végeláthatatlan sztyeppékre. Nem ismernek más világot, természetes környezetüknek tekintik falakkal határolt ketrecüket. A tapasztalataik megtanították őket arra, hogy békésen várják az etetési időt, életük fennmaradó részét pedig átaludják. Megbékélnek a sorsukkal, mert nem ismernek más életet.

A kaukázusi hegyilakók szabadsága – derült égből villámcsapás volt. Beütött, pedig nem is várták, nem voltak felkészülve erre. Ez ám a sors iróniája! Kétszáz évig harcoltak, hogy ne vegyék el a szabadságukat, aztán azért, hogy visszaszerezzék, tengernyi vért vesztek, mielőtt beletörődtek abba, hogy Oroszország alattvalói lesznek. Most viszont nem szívesen vett ajándékként kapták a szabadságot. Ez tényleg nagyon különös módja a függetlenség kivívásának.

Közölték velük, hogy szabadok. 1991-ben, egy decemberi éjszakán tudták meg a tévéből. Közhírré tette a tévéhíradó bemondója, hogy ezen a napon Oroszország, Ukrajna és Fehéroroszország elnöke titokban találkozott a bialowiezai őserdőben, és föloszlatták, törvényen kívül helyezték a hatalmas birodalmat. Nem örömmel, hanem rémülettel fogadták a szabadság hírért, sőt megalázva érezték magukat. Megint megmutatták a szlávok a kaukázusi hegyilakóknak, hol a helyük, megint semmibe vették, becsapták őket. Ugyanolyan elképesztő, kihívó göggel számolták föl a birodalmat, mint ahogy fölépítették, egymás után igazva le az országokat, majd az állam fennállásának vége felé fölhagytak a javítgatásával. Csak ők vettek részt benne, és csak magukra gondoltak. Nem voltak szívesek kikérni a véleményüket azoknak, akiket alattvalóikká tettek, és a maguk hasonlatosságára formáltak.

Mert amikor a kaukázusi hegyilakók belátták, hogy az ellenállás kilátástalan, akkora túlerőben vannak a szláv országrablók, a csakis a pusztulástól fenyegetett népekre jellemző gyakorlati érzékkel védőszíneket öltöttek. Úgy döntöttek,

ha nem tudnak ellenállni, akkor alkalmazkodnak. S idővel őket is megtámadta minden leigázott nép betegsége. Rosszabbnak érezték magukat a hódítóknál, és szerették volna mindenben utánozni őket.

Elhagyták, megtagadták a hitüket. A kommunista birodalomban, ahol kártékony babonának, a múlt szégyenletes csökevényének tekintették az istenhitet, a vallás divatjamúlt, egzotikus rituálévá korcsosult, a legkevésbé sem illett a számítógép, az űrrepülések, az iparosítás és a globalizáció korához. Aki igényt tart arra, hogy nagyvilági, modern embernek tartsák, nem teheti ki magát annak a veszélynek, hogy rajtakapják, amint hajlong a mecsetben. A kommunista iskolákban és egyetemeken nevelkedett fiatalok az elmaradottság és a hanyatlás szimbólumának tekintették a vallást, különösen az iszlámot.

A kaukázusi fővárosok egykor a szellemi élet, a művészetek központjai, áruval megrakott karavánok úti céljai, híres zarándokhelyek voltak, most a periférián tengődtek. Bezárták a régi mecseteket és medreszéket, aztán lerombolták őket vagy átalakították kultúrházzá, sportcsarnokká, élelmiszerboltta. Azt a keveset, ami megmaradt, folklorisztikus skanzenként tartogatták néhány külföldi turistának.

Nemcsak a vallást tekintették szégyenletesnek, nemcsak azt ítélték feledésre, hanem a hagyományt, a múltat őrző régi szokásokat, sőt még az anyanyelvüket is, amelyet egyre szívesebben cseréltek le az oroszra. Megfosztva történelmüktől – nem tanulhattak róla az iskolában, nem írhattak róla tudós könyveket – példamutató *homo sovieticus*sá váltak a Kaukázus lakói, márpedig a kommunista utópia legalapvetőbb célja e típus megteremtése volt. Megfosztva istenüktől, történelmüktől, emlékezetüktől, elszakítva gyökereiktől már a nyelvüket és önmagukat is szégyellték, így alávetettségük teljessé vált.

Bár önként, örömezt költöztek le a hegyeikből, az orosz síkságon sem érezték jól magukat. Nem lettek szlávok. De már a régi hagyományait őrző hegyilakók sem voltak. Mint ahogy jó mozlimok sem.

– Hát akkor kik vagyunk? – tűnődtek csendben az utat tévesztett hegyilakók.

Akkor ütött be a szabadság, amikor ilyen nyugtalan lelkiállapotban voltak, tele volt a fejük kétségekkel, és nehéz szívvel vették tudomásul, hogy minden elpusztult, pedig ez volt az életük. Egyik napról a másikra odaveszett minden. Minden kétségbevonhatatlan tekintély, világos útmutatás, minden tájékozási pont, kivétel nélkül. A biztonság és a kiszámíthatóság érzetét felváltotta az a tudat, hogy az ember tökéletesen ki van szolgáltatva a nála hatalmasabbnak és bizonytalan holnapnak. Oly sok nemzedéket neveltek már szigorú gyámkodás alatt, hogy leszoktak minden önállóságról, elvesztették kezdeményezőképességüket, most meg egyik pillanatról a másikra, minden helyzetben bizonyítaniuk kellett, hogy vállalkozó szelleműek, szabad döntéseket hoznak, és viselik ezek következményeit. A váratlanul nyakukba szakadt szabadság sokak számára túl nagy kihívást jelentett.

Nem volt már istenük, mert meg kellett tagadniuk. Szégyenkezve engedtek a kényszernek. Cserébe följánlották nekik az államba, a legerősebb, legyőzhetetlen nagyhatalomba vetett hitet. És íme, a birodalom, melynek örök dicsőségét

kapták az istenhit helyett, romokban hevert, agyaglábakon álló kolosszusként omlott össze a szemük láttára. De valami miatt szégyenletes lett volna visszatérni a régi Istenhez.

Most megint büszkéknek kellett volna lenniük mindarra, amit megutáltattak velük. Azt is ajánlották nekik, hogy mint szabad emberek, térjenek vissza a régi nyelvükhöz, írásukhoz, amelyet már nem ismertek, azokat is elfelejtették, akik utoljára használták. Ennek következtében sokan idegennek érezték magukat saját hazájukban. Nem tudták megértetni magukat a szomszédokkal, nem tudták megkérdezni az anyanyelvükön, mi merre van. Nem tudták elolvasni az utcaneveket, mert olyan írással kalligrafálták, amelyet nem ismertek, bár ez tanúskodott eredetükről, ez határozta meg identitásukat.

Országuk történetét sem ismerték, az pedig, amelyet már elfogadtak, a hazájuknak tekintettek, egyszerűen eltűnt. Mostantól fogva olyan államokban kellett élniük, amelyek soha azelőtt nem léteztek ilyen formában, a határaikat moszkvai stratégiák húzták meg a térképeken, ez pedig már a megszületésük napján előrevetítette a szomszéd országok közt elkerülhetetlenül kitörő háborúk rémképét. Hiszen meg kellett küzdeniük egymással a földért, az itatóhelyekért, a legelőért, az ásványkincsekért.

Nem számoltak az ősi hagyománnyal és renddel, szétválasztották, s ezzel össze is ugrasztották a szomszédokat, akik korábban békében éltek, elválasztották egymástól a rokonokat, miközben esküdt ellenségeket a közös haza honpolgáraivá tettek. Határvonalak zárták le a csapásokat, amelyeken évszázadok óta hajtották a pásztorok a csordákat. Most államhatárokat kellett átlépniük, el kellett menniük a hivatalos határátkelőhelyekre, nyomtatványokat töltek ki velük, kérdéseket tettek fel, aztán még fizethettek is, ha el akartak jutni a hegy déli oldalára, a legelőkre, vagy csak vásárba indultak a közelbe, a szomszéd faluba.

Botlii környékén nem alakítottak ki semmiféle határátkelőhelyet, ahol át lehetett volna menni a szomszédos Grúziába. Ha tehát a botlihi avarok meg akarták látogatni a közelben, de már a grúz oldalon, Lagodehában élő rokonaikat, először el kellett valahogy jutniuk a nehezen járható hegyi utakon Derbentbe, onnan Azerbajdzsánba, aztán mehettek tovább Grúziába. Ez korábban legfőljebb félnapos út volt lóháton, most viszont ráment három nap, és két államhatárt kellett átlépni. Ilyen fáradságos úton, ennyi akadályt legyőzve sikerült valahogy eljutniuk a faluba, ahol nemrég még otthon érezték magukat. Most úgy bántak velük, mintha idegenek lennének. És annak is érezték magukat.

Őszintén szólva a saját fővárosukban sem mozoghattak otthonosan, pedig a szabadság korában is ugyanazok az emberek kormányoztak, akik a rabság idején uralkodtak. Egykor bejnek, emírnek, kánnak, samkhálnak, naibnak tituláltatták magukat. Aztán amikor az oroszok leigázták őket, szívfájdalom nélkül vedlettek át titkárokká és elvtársakká, az udvari ceremóniát fölváltotta a kommunista frazeológia, a feudális hűbérúrnak kijáró alattvalói hódolat. Most megint a legcsekélyebb aggályok nélkül nyilvánították magukat köztársasági elnökek, miniszterelnökek és képviselőknek, habozás nélkül demokratikusra cserélték a kommunista frazeológiát. A régi-új uralkodók azt is világosan értésükre adták

régi-új alattvalóiknak, mit várnak tőlük: mint azelőtt, most is türelemmel viseljék e sajátos skizofrén helyzet gyötrelmeit, s ahogy annak idején is szemet hunytak a különös alakváltozások fölött, a legújabb reinkarnációhoz is vágjanak jó képet.

A függetlenség nem jelentett sem szabadságot, sem sorsfordulót, csak az idegen orosz hegemon helyébe léptek hazai zsarnokok. Ők viszont esélyt láttak a szabadságban arra, hogy mostantól fogva semmi se korlátozza a hatalmukat, és ne viseljenek felelősséget semmiért.

A pártbizottságok, amelyek nem sok mindenben különböztek az emírek és kánok hajdani udvaraitól, most parlamentekké és elnöki palotákká változtak. Gazdáik pedig azt hajtogatták Kipling szavaival, hogy „a Kelet az Kelet, a Nyugat meg Nyugat, és a kettő sosem találkozik”. Ezek a fordítva értelmezett szavak szolgálták döntő, és majdnem mindig megfellebbezhetetlen érvként mindazok számára, akik szívesen alkalmaztak kettős mércét.

Egyszer találkoztam Taskentben, az üzbég fővárosban Jadgar Obid költővel, aki fölládozta művészetét a politika oltárán. Nem nézett ki költőnek. Megfordalmárnak sem. Zömök volt és izmos, inkább birkózóra emlékeztetett, aki már sok éve befejezte versenyzői pályáját. Monológjában állandóan visszatért a félelem és a reménytelenül elszaladó idő motívuma.

– Nem készülünk el – hajtogatta. – Ha már holnap szétesik a birodalom, és szabadságot ajándékoznak nekünk, az csak a zsarnokoknak hoz szabadságot. Ha nem tudunk szabad emberekké válni a rabság korának alkonyán, rabok maradunk az új kor, a szabadság hajnalán.

Fölhagyott a versírással, hogy minden idejét, tehetségét és energiáját a szent ügynek áldozza, és segítsen átalakítani Üzbegisztánt leigázott, megalázott és elmaradott provinciából a honpolgárok modern, szabad államává. Bár akkor ez paradoxnak és kissé idejétmúltnak hangzott, arról győzködött, hogy az üzbégek meg a tádzsikok, kazahok, türkmének, azeriek, örmények, grúzok és a kaukázusi hegyilakók érdekében a birodalomnak végre, mondjuk, brit vagy francia példákat követve kísérletet kellene tennie arra, hogy legalább egy kicsit tökéletesíti és modernizálja magát a bukás előtt, hogy felkészítse ezzel a leigázott népeket a szabadságra.

– Ha nem így történik, ki leszünk szolgáltatva kegyetlen kánjaink kényekedvének – jövendölte 1990 tavaszán, Taskentben. Az üzbég fővárosban pont akkor hirdették ki a népszavazás eredményét, ebből kiderült, hogy a leigázott nemzetek és országok elsöprő többsége a birodalom modernizálására voksol. A költő láthatóan örült ennek, bár így is meg volt győződve arról, hogy előbb vagy utóbb romba dől a birodalom.

– Egyetlen esélyünk a halogatás. Így időt nyerhetünk – mondta kezét dörzsölve.

Kinevette a vitázó európai bölcseket, akik gondterhelt képpel tűnődtek azon, hogy az orosz birodalom felszabadult mozlim gyarmatai a jövőben a török útra térnek, ami a világi államot, a szabad piacot és az európai minták másolását jelenti, vagy az iránit választják, láznak minden ellen, ami nyugati, és alárendelik magukat a vallásnak.

– Nekünk nem kell példát vennünk senkiről, és nem is fogunk – mondta a költő. – Itt ringott minden civilizáció bölcsője. A saját utunkat járjuk.

Egy évvel később találkoztam vele az immár függetlenné vált Tádzsikisztán fővárosában. Egy padon aludt a parkban. Körülötte zajlott a forradalom. Megindult Allahot dicsőítve a Pamírból és Karateginből a szabadságtól megszédült falusi nép, elsöpörte a birodalomtól örökölt istentelen kormányt. Az üzbég költő már nem azért jött Dusanbéba, hogy jó tanáccsal szolgáljon a szomszédainak. Elmenekült Taskentből, a titkosrendőrség elől, mert üldözte a birodalom helytartója, Iszlam Karimov, aki kihasználta a váratlanul beköszöntött szabadságot, kikiáltotta magát a független Üzbegisztán köztársasági elnökének (a költő kánnak nevezte), és mindenkit köröztetett, aki nem hódolt be neki.

Később azt olvastam egy moszkvai lapban, hogy Jadgar Obid nem akart börtönbe kerülni, elment Taskentből Azerbajdzsánba, aztán meg Európába. Végül nyomtalanul eltűnt.

Kaukázusi és közép-ázsiai útjaimon gyakran kérdezgettem, mi hír a taskenti költőről. Bár nem nagyon bíztam abban, hogy bármi lényegeset is megtudok róla. Mindig jó ürügynek tűnt, ha szóba hoztam a költőt, ez kitűnő alkalmat kínált arra, hogy a megfelelő irányba tereljem a barátaimmal vagy újdonsült ismerőseimmel folytatott beszélgetést, szóba hozva az üzbég ijesztő gondolatát, mely szerint a túl korán kivívott szabadság elkerülhetetlenül új rabsággá válik.

Egyszer rákérdeztem erre Almatiban, Murat Allezovnál, a nemes származású bölcselőnél és karizmatikus disszidensnél, a kazah nemzeti vatesz, Muhtar Allezov fiánál, aki apja politikai szerepét is örökölte.

A szabadság nem azoknak hozott felemelkedést, akik harcoltak érte, vagy legalább vágytak rá, hanem azoknak, akik a rabságból is hasznot húztak. Pocsékba ment a szabadságharcunk, ellopták tőlünk – mondta a kazah szomorúan bólogatva. – Ellopták, mert rögtön a győzelem után kisajátították azok, akik sosem követeltek szabadságot, sőt félték tőle. Pocsékba ment, mert mihelyt birtokba vették a szabadságot azok az emberek, akik nem akarták és nem is értették, rögtön meg is rontották, sárba taposták, az állásokért és gazdagságért folytatott gátlástalan és szégyentelen harccá züllesztették. Tehát bizonyos értelemben ez a szabadság csak még elviselhetlenebbé tette a rabságunkat. Mert elmosta a korábban tisztán látható és magától értetődő választóvonalakat, határokat, összezavarta a definíciókat; mostantól egyre nehezebb lesz megtalálni magát a szabadság lényegét, nehezebb lesz felismerni és megnevezni, nehezebb lesz kivívni.

A Kaukázusban nem sokan sírtak a kommunista utópia temetésén. A szabadságot és a hatalmat azonnal birtokba vették a helyi klánok főnökei. Most már nem kellett olyan részletes elszámolást benyújtaniuk Moszkvának, így kisajátították az egész országot.

Dagesztánban, ahol negyven nemzet él, szinte minden völgy önálló, független kisállam, évszázadok óta a leghatalmasabb és legnépesebb nemzetségek uralkodtak. A közös élet évszázadok alatt rájuk kényszerítette a mindenki jogait és kiváltságait garantáló kompromisszumokat. Az egyik nép az olaj kitermelésével

– jobban mondva csempészésével –, a másik halászzattal (azaz orvhalászzattal) foglalkozott, megint mások földművesek, kereskedők, pásztorok vagy borteremelők voltak.

A művészien kidolgozott hatalmi piramist is nemzetiségi kritérium szerint építették fel; minden népnek a nagyságának, gazdagságának, befolyásának, hagyományainak megfelelő számú képviselője volt. Itt semmi sem történhetett spontán módon. A klánok közti megállapodások, bonyolult szerződések eredménye volt minden, a belső békét és egyensúlyt is beleértve.

Úgy tűnt – legalábbis kezdetben –, hogy még a hirtelen beütött szabadság sem zavarhatja meg a régi rendet. Ellenkezőleg, alkalmazkodott hozzá, azt szolgálta. Amikor beleütközött, nemcsak gyengébbnek bizonyult, hanem rettenetesen el is fajult, szinte felismerhetetlenné vált. Az önfelelt szabadság átváltozott semmiféle szankcióval sem korlátozott ököljoggá, az erőseket szolgálta, a gyengéktől és az élehetetlenektől pedig mindent megtagadott. Az egyes emberek jogai fontosabbak lettek, mint a közösség iránti köteleességek, így sikerült megszabadulni attól a feladattól, hogy a közösség minden egyes tagjáról gondoskodni kell. A Kaukázusban a létért folytatott könyörtelen harccá változott a szabadság, az egyenlőség – az erősebb jogává, a testvériség az erősebbet feljogosította a közösség vezetésére, a gyengébbeket vazallusi sorba taszította.

De a modernizálódás, a demokrácia, a szabad piac és a gyors átalakulás viharra így is végigsöpört a Kaukázus szurdokain, így a nemzetségfők – bár évszázadok óta ők uralkodtak a lelkeken, igencsak lejárták magukat a kollaborációval, a megalkuvással és a határozatlanságukkal – kénytelenek voltak átengedni a helyüket olyan embereknek, akik már nemcsak előkelő származásukkal tűntek ki, hanem merészek, vállalkozó szelleműek voltak, nem aggályoskodtak, és nem ismertek könyörületet. Ők találtak magukra a leghamarabb, ők boldogultak a legjobban ebben az új, kiismerhetetlen korban.

Azt is ők értették meg a leggyorsabban, hogy a szabad piacon minden áruvá válhat, mindennek van ára, beleértve a szabadságot is, amit – bár kivívták már – el is lehet kótyavetyélni. Szóval az egész Kaukázus irtóztató bazárrá változott, ahol gyakorlatilag mindent árultak. A háborúban tönkrement Csecsenföld nemcsak a Kaukázust látta el az azerbajdzsáni vezetékekből rabolt olajjal, hanem még a krasznodari és a sztavropoli körzetet is, szóval Oroszországba is jutott belőle. Észak-Oszétiában állították elő az egész Oroszországban gyártott vodkamennyiségnek majdnem a felét. A vlagyikavkazi bazárban három liter vodkát adtak egy dollárért. Csempésztek Kaszpi-tengeri kaviárt, kábítószer, fegyvert.

Az emberek is áruk voltak, elrabolták őket, majd váltságdíjat kértek értük. S bár főként a csecsenek nyakába varrták, az élő áruval folytatott kereskedést valójában mindenki beszállt az üzletbe. Talán még a csecsenek a legkevésbé, bár amióta megtagadták az engedelmességet Oroszországtól, náluk lehetett a legbiztonságosabban elrejtteni a foglyokat. A moszkvai lapok tele voltak az orosz határőrparancsnokokról szóló cikkekkkel, akik megfelelő harács ellenében csak azért küldték ki őrzáratba a katonáikat, hogy elrabolhassák és eladhassák rab-szolgáknak őket.

Dagesztánban még a kaukázusi körülményekhez képest is gyorsabban, erőszakosabban, vérengzőbben, könyörtelenebbül és pofátlanabban intézték az átállást. Ami a politikai ellenfelek meggyilkolását, bombamerényletekkel való elpusztítását illeti, Dagesztán nemcsak egész Oroszországot körözte le, hanem Izraellel vagy az egykori Észak-Írországgal is bátran felvehetné volna a versenyt. Azzal is kitűnt, hogy sosem sikerült elkapni, elítélni és megbüntetni egyetlen gyilkost vagy merénylőt sem. A főváros, Mahacska polgármestere, s egyúttal az ország egyik leggazdagabb embere élő bizonyíték arra, hány merényletet lehet élve megúszni. Legalább tizennégyszer próbálták megölni, mindhiába; csődöt mondott a városi tanács elnöke, a csendőrség ezredese, akárcsak a rossz híré gudermezsi csecsen bérgyilkosok, még a helyi bokszbajnok is kudarcot vallott.

Olyan gyakran és magától értetődően folyamodtak erőszakhoz a politikában, mint a legutóbbi időig az intrikához, fontos emberek megkönyékezéséhez vagy a nepotizmushoz. Dagesztánban nehezen találhattunk volna komoly politikust, aki ellen egyszer sem próbáltak merényletet elkövetni. Teljesen érthető volt hát, hogy minden magára valamit is adó dagesztáni politikus, ha törődött a biztonságával, meg hát kénytelen volt részt venni e sajátos fegyverkezési versenyben, testőrökkel vette körül magát, egész magánhadsereget gyűjtött, rendszerint a rokonokat és a környékbelieket fegyverezte föl, mert ők voltak a legjobbak, a legmegbízhatóbbak.

Egyébként a toborzás a legcsekélyebb problémával sem járt soha. Az országos nyomor és az egyes falusi régiókban százszázalékos munkanélküliség miatt ezrével tűntek föl a Kaukázusban olyan fiatal emberek, akik a fegyverforgatáson kívül nem találtak olyan elfoglaltságot, aminek lett volna jövője. Nem volt képzettségük, otthonuk, abban meg nem is reménykedhettek, hogy munkát kapnak. De mivel nem törődtek bele abba, hogy ilyen nyomorúságban tengődjenek, vagy maguk alakítottak fegyveres csapatokat és csempészetből tartották fenn magukat, vagy beléptek valamelyik magánhadseregbe. A katonáknak pedig nemcsak a megélhetésük volt biztosítva, hanem olyan hivatást gyakorolhattak, amely hagyományosan nagy tiszteletnek örvendett a Kaukázusban.

E zsoldoshadseregek parancsnokainak olyan embereket szemeltek ki, akiktől nem volt idegen az erőszak. Főként köztörvényeseket, akik számára a bűnözés volt az élet egyetlen célja és értelme, erős kezű egykori bajnokokat, bokszolókat, birkózókat vagy súlyemelőket, volt rendőröket és katonákat, akik megunták a rendfenntartók hiábavaló, eseménytelen életét, de jöhettek azok a bikanyakú, izomagyú figurák is, akik céltalanul, minden elképzelés nélkül ödöngtek a városban.

Egymásra talált a hatalom és a bűnöző alvilág, ez mindkét szféra képviselőit megszedítette. A miniszterek és a képviselők megtanulták alkalmazni és értékelni az erőszakot mint a hatalomgyakorlás egyszerű és hatékony eszközét. Már nem rémítette meg őket, nem undorodtak tőle. Arra is rájöttek, hogy a törvénybe ütköző célokra használt hatalom korlátlan lehetőségeket kínál. Nemcsak hogy aránytalanul megnöveli a bevételeket, hanem a bűnözőket fenyegető felelősségre vonás alól is mentesít. Úgy érezték a tettesek, hogy a törvény tekintélyével védett bűncselekmény már nem is tekinthető bűnnek.

A gonosztevőknek persze nem volt újdonság az a felismerés, hogy édes gyümölcssei lehetnek a bűnözés és a hatalom mésalliance-ának. Az viszont ámulatba ejtette őket, hogy a demokrácia és a szabad piac talán soha vissza nem térő alkalmat kínált a vágyott cél elérésére. Miután honpolgárokká váltak, a demokrácia nemcsak azt a jogot adományozta nekik, hogy megválaszthatják tisztviselőiket, hanem, ami sokkal fontosabb, maguk is választhatók lettek. A szabad piac a Kaukázusban áruvá változtatta az emberi élet minden területét, a választás is alku tárgya lett, csak meg kellett állapodni az árban.

A miniszterek és a képviselők rákaptak a bűnözésre, a köztörvényesek pedig bejutottak a politikai szalonokba. Politikai pártokká átszervezett bűnbandáik neve tele volt hangzatos jelzőkkel, ők maguk komoly tisztségekre tartottak igényt, megnyerték a gyárak privatizálására kiírt pályázatokat, képviselői helyeket szereztek a dagesztáni parlamentben, de még az orosz dumában is. Volt idő, amikor a mahacskalai képviselők és minisztériumi tisztviselők majd' fele börtönviselt volt.

Tehát bűnözők hozták a törvényeket. Az igazságügyi tárca éléről került börtönbe egy sikkasztó. Ha meghalt egy miniszter, átvette posztját az öccse, a sógora vagy a fia. A hivatalnokok szétlopták az állam pénzét, a bankárok saját bankjaikat raboltatták ki, a rendőrök az országutakon fosztogattak. A gazdagok még gazdagabbak lettek, a szegényekre egyre nagyobb nyomor várt.

Míntha az egész világ a hanyatlás, a pusztulás és a káosz állapotába süllyedt volna körülöttük, csak a legnagyobb álmodozók és örültek figyeltek föl a teremtés, a keletkezés előjeleire. A kaukázusi hegyilakók csalódtak, megrémültek a szabadságtól, mert ilyen csúf ábrázatot öltött, és egyre jobban félték attól, hogy összezsugorodik, majd teljesen eltűnik a helyük a földön.

Emlékeztek még arra a régi mondásra, mely szerint minden embernek megvan a maga hegye. Nagyon szerettek volna hinni ebben, de már nem találták az utat az elfelejtett hegyekbe.

– Kik vagyunk? – tették fel a kérdést újra meg újra.

A szlávok végleg szertefoszlatták a kétségeket.

A nagy reformernek kikiáltott Mihail Gorbacsov, a birodalom utolsó ura sosem tudott sok hívet szerezni magának a szláv területeken kívül. Csak Moszkvában és Oroszországban hirdette, hogy szükség van haladó reformokra, de süketen és érzéketlenül fogadta a kaukázusi és ázsiai orosz gyarmatok kéréseit. Tehát kizárólag az oroszoknak, a szlávoknak, a fehéreknek ígérte be a szabadságot. Gorbacsov e tekintetben semmiben sem különbözött elődeitől. Teljesen lekötötték a birodalom megreformálásának nagyra törő tervei, csak azt figyelte, tapsol-e Európa és Amerika, a Kaukázusra és Ázsiára nem maradt sem ideje, sem türelme. Idegesítette, hogy ott mindenki olyan álmatag, bizalmatlanul fogadják az újdonságokat, és rabszolgamódon ragaszkodnak a múlthoz. Neki azonnali megoldások, azonnali eredmények kellettek. Nem akart leragadni a bonyodalmaknál, beletemetkezni a labirintusba. A forradalmárookra jellemző pökhendi magabiztossággal hitt abban, hogy haladó szellemű rendeletekkel meg tudja oldani az ázsiai problémákat. Egymás

után követte el a hibákat, a tapintatlanságokat, siettetve ezzel elkerülhetetlen bukását.

Borisz Jelcin, a helyi kiskirály, aki végül leléptette, mindenkinek szabadságot ígért, és végül csak azért oszlatta föl a birodalmat, hogy elfoglalja Gorbacsov helyét a Kremlben. A hatalmi harc közben föllázította Gorbacsov vazallusait: „Én mondom nektek, vívjátok ki magatoknak annyi szabadságot, amennyit csak elbírtok!” De mikor a hiszékeny csecsenek bele akartak kóstolni a szabadságba, Jelcin már a Kreml ura volt, és rájuk küldte a hadsereget.

Oroszország számára a birodalom bukása nem önfeledt vagy akár nem szívesen fogadott szabadságot, hanem megaláztatást, hanyatlást hozott. Irigységtől és bosszúvágytól hajtva háborút szított egykori alattvalói között. Fegyverropogás és bombarobbanások közepette született a szabadság. Oroszország háborúval fizetett alattvalóinak hűtlenségükért és engedetlenségükért.

Csak a birodalom Európához legközelebb lévő provinciái menekültek meg a káosztól és a tűzvészről: a szláv Ukrajna, Fehéroroszország és a balti államok. Az Oroszországból szított polgárháborúk feldúlták és egymást kölcsönösen el nem ismerő körzetekre osztották fel a Kaukázust és Közép-Ázsiát, a Kremlből támogatott összeesküvők menesztették a helyi elnököket.

– Nem vagytok, és nem is lesztek soha egyenlők velünk – mondták az oroszok. – De azt sem engedjük meg soha, hogy szabadon elmenjete.

Oroszország bosszúból háborút indított Csecsenföld ellen, mert a csecsenek mindennek ellenére úgy döntöttek, hogy bármi áron kivívják a szabadságukat, ez pedig kigyógyította a kaukázusi hegyilakókat a szlávokkal szembeni kisebbségi komplexusukból. Egyszer csak menedéket találtak Allahba vetett hitükben, amelyet oly sok évig szégyelltek. Már nem toporogtak egyik lábukról a másikkra állva, nem gyötörték magukat azzal a kérdéssel, hogy kik is ők valójában.

– Mozlímok vagyunk – felelték most büszkén a szlávoknak. – Vagyis mások, mint ti.

De a fiatalok, akiket apáik – a szabadság korában beköszöntött új módinak megfelelően – Arábiába küldtek tanulni vagy zárandokolni, most hazatértek, és nemcsak a felnőtteket, hanem még a tudós imámokat is kinevezték.

– Nem úgy imádkoztok, ahogy kell, állandóan vétkeztek. Az ünnepeitek, a ruháitok és a táncaitok mind a Szent Könyv elleni vétéségek. Nem az isteni törvények szerint éltek – vetették lépten-nyomon az idősebbek szemére. – Nem mozlímok, hanem pogányok vagytok.

Az iszlámot arab vándorok hozták a Kaukázusba, és évszázadok alatt tényleg beépültek a vallásba a helyi szokások és hagyományok, régi hiedelmek, eretnokségek. Mivel hosszú évekig nem juthattak el Mekkába, a kaukázusi zárandokok a szent hegyekbe, a vízeseésekhez, istenfélő férfiak sírjaihoz jártak. Nem láttak ebben semmi rosszat. Ezt nem tiltották a sejkek, a lelki vezetők sem, akiket vakon követtek a hegyilakók nemzedékek óta.

Figyeltek, de nem teljesen értették a sejkek tanításait. Legalábbis nem mind-egyiket. Nem mindig. Túl sok volt bennük a misztika, a varázsigékre emlékeztető

rejtélyes szó, túl sok volt a többértelműség, az interpretációs szabadság, ami rájuk hagyta a döntést, erőfeszítésre készítetett, és nem garantálta a jó választást.

– Keressétek magatokban az Urat, és megtaláljátok a lelketekben az igazság útját – mondták most a sejkek a szabadság korában eligazodni nem tudó hegyilakóknak, akik nem nagyon tudták, mit kezdjenek ezzel a tanáccsal, de szégyelltek volna tovább kérdezősködni. Azt is mondták még a sejkek, hogy nem a szertartások aggályos betartása számít, hanem a Magasságoshoz való törekvés, a tökéletesedés, a belső harmónia és tisztaság.

A fiatalok, akik arábiai tanulmányaik után hazatértek, valami mást mondtak.

– Nem tudjátok, hogy kell élni? Mi sem egyszerűbb ennél – mondták vállat vonva. – Olvassátok a Szent Könyveket, ott minden meg van írva. Minden részletben kövessétek Mohamed prófétát, tegyetek úgy, mint ő, még öltözködjetek is úgy, mint ő. És akkor győz az igazság.

Néhány egyszerű és magától értetődő útmutató határozta meg, hogyan kell élni és imádkozni, ez volt a válasz minden kételyre, kérdésre és aggályra. Ez az új tanítás hihetetlenül tárgyyszerű volt, a hétköznapi élet legapróbb részleteit is gondosan szabályozta, így megszabadított a döntés kínjaitól, ezért hihetetlenül vonzónak találták az utat tévesztett kaukázusi mozlimok. Ebben nem volt helyük teológiai disputáknak, misztikus mélységeknek, szabad interpretációknak. Akik világos életcélra vágytak, egyre szívesebben hallgatták a jövevényeket. Tanításuk egyszerű volt, és kész receptet kínált arra, hogy azonnal jobbra fordítsák a sorsukat, ezért a tévelygő kaukázusi hegyilakók egyre gyakrabban fogadták el sajátjuknak, nem is gondoltak arra, hogy ez a mudzsahidek, a világot járó istenfélő harcosok hite volt, akik keresték az alkalmat arra, hogy teljes dicsőséget arassanak vagy mártírhálált haljanak a szent háborúban.

A csecsenek Oroszország elleni fegyveres felkelése csábította őket a Kaukázusba. Gyülekeztek a szent háború, az afgán, a kasmíri, a balkáni, a tádzsik és az arab háborúk majd' minden csatáinak veteránjai. Nem sokan jöttek, mert akkor még csak kevesen hallottak a hegyek közt rejtőző kis köztársaságról.

De a szent háború, a *dzsihad* jelszavai narkotikumként hatottak a kétségbeesett, megalázott és reményeiket vesztett hegyilakókra. Az éhségtől haldokló nyomorultak napról napra népesebb hadseregére. S mindenekelőtt a fiatal emberekre, akiknek nemcsak lelki vigaszt nyújtottak, megmentve őket a reménytelen tengődéstől, hanem életcélt is adtak. Méghozzá forradalmi célt. Mert nem mértékletességre, és nem is türelemre tanítottak. Ellenkezőleg, harcba hívtak, tettek-re, az igazságtalan, rossz rendszer megdöntésére szólítottak fel. De a *dzsihad* célja nem az államhatalom megszerzése volt, mert a harcosok magukat az államokat tartották bűnösnek, hiszen ellentétben állnak a Próféta tanításával, aki csak a hívek közösségét hirdette. Elrendelte, hogy az alapoktól kell építkezni, és az isteni törvények szerint élő közösségeket kell létrehozni a falvak, a kerületek és a szomszédság szintjén.

A *dzsihad* nemcsak a halál utáni üdvösséget kínálta, hanem a földi életben is komoly előnyökkel kecsegtetett. A sok-sok háborúban az Arábiából érkezett jövevények egységeinek volt a legjobb fegyverzetük, ennek köszönhették a biztonságot. Derekasan harcoltak, ez pedig meghozta a hősöknek járó dicsőséget.

Ezekben az alakulatokban fizették a legmagasabb zsoldot, így jólétben élhettek. Mindig számíthattak támogatásra és segítségre azok a hívek, akik az arabok által épített mecsetekbe jártak imádkozni. A jövevények nemcsak szentélyeket emeltek saját költségükre, hanem medreszéket és nyomdákat is alapítottak, könyveket és újságokat adtak ki, az ifjúságot meg kiküldték tanulni Szaúd-Arábiába, Egyiptomba, Jemenbe és Pakisztánba, a hitoktatásban élen járó akadémiákra. Ők maguk pedig egyre nagyobb számban telepedtek le a Kaukázusban, ők vezették az imádságot az irányításuk alatt álló mecsetekben, ők tanították a szentélyekhez tartozó iskolákban. A nyári szünetben pedig elvitték tanítványaikat az erdő borította hegyekbe, sporttáborokban képezték ki őket a legkülönbözőbb fegyverek használatára. A nyári táborok legjobbjai aztán szétszóródtak a környéken, hogy valamelyik háborúban adjanak számot tudásukról, a gyakorlatban próbálják ki a kiképzésen tanultakat.

Nagyobb veszélyt jelentettek a változatlan, régi, örök rendre, komolyabb problémát okoztak, mint a demokrácia. Ellentétben akár a sejkekkel is, akik a hagyományokhoz való hűségben látták a menekülés útját, nem akartak semmit sem megjavítani vagy megmenteni a katasztrófától. Nem láttak semmi rosszat a régi világ pusztulásában. Azt tanították, hogy előbb mindent le kell rombolni, és csak aztán lehet elkezdni újjáépíteni a hívek közösségét, ahol mindenki egyenlő lesz a Magasságos színe előtt.

Ez az egalitarizmus esélyt kínált a Kaukázusban azoknak, akik nem híres nemzetségekből, hanem a társadalom alsóbb régióiból származtak, tehát nem szólhattak bele sem a politikába, sem a gazdaságba. Csecsenföldön a forradalom esélyt adott Samil Baszajevnek, miközben Aszlan Maszhadov rendületlenül kitartott a hagyomány mellett.

A mozlím forradalmárok megszegték a tradícióhoz való hűség és a nemzetségeken belüli engedelmesség örök, szent kötelességét, ez pedig nemcsak a térség identitását, hanem a nemzetközi rendet is fenyegette. Nem ismerték el a vérségi kapcsolatokat, a nemzetiségi különbségeket. Nem ismerték el az államokat, sem a kormányaikat, a határait, a szövetségeket, nem ismertek el semmiféle tekintélyt – a Próféta szaván kívül. Ha sikerül saját képükre formálni a Kaukázust, és meggyőzni arról az ősidők óta viszálykodó kaukázusi népeket, hogy lényegében egyetlen hívőközösséget alkotnak, akkor nem lehet továbbra is egymás ellen uszítani a hegyilakókat. És akkor nincs olyan erő, amely leigázhatná vagy rabságban tarthatná őket.

A kaukázusi főurak és sejkék fölismerték a halálos veszélyt, és a Moszkvából küldött emisszáriusokhoz hasonlóan előbb megpróbálták egyezsége jutni a forradalmárokkal. De azok süketek és érzéketlenek maradtak, hiába próbálták kísérteni őket a gazdagság, a kiváltságok és a hatalom délibábjaival, a tudós teológusok érveivel pedig a Koránból vett idézeteket állították szembe. A hatalom ezért erőszakhoz és elnyomáshoz folyamodott.

A kaukázusi forradalmárok többsége a föllázadt Csecsenföldre menekült, mert az ország a neofiták buzgalomával kereste útját. A csecsenek kísérleteztek a legbátrabban azzal, hogy miként élhetnének Isten törvényei szerint. Mások meg úgy jártak el, mint az őseik, ha újabb támadás fenyegette őket, ki tudja, hányadszor.

Meghúzták magukat a hegyi aulokban, hogy a védelmet nyújtó kőtornyokban várják az ellenség támadását.

*

Ezekkel a csecsenekkel mindig csak baj volt.

„Csak egy nemzet maradt, amelyet sosem tört meg a behódolás pszichológiája. Nem egyénekről, lázadókról, hanem egy egész nemzetről van szó. A csecsenekről...” – írta Alekszandr Szolzsenyicin *A Gulag szigetvilágban*.

Az orosz birodalom összes leigázott népe közül egyik sem védte olyan dühödten, elkeseredetten a szabadságát. Az orosz tábornokok már rég meghódoltatták a kaukázusi bejeket, samkhálokat, az ázsiai kánokat, sőt még a lengyel királyokat is, csak a csecsen hegyilakókkal nem boldogultak, mert mindig lázadtak, mindig harcoltak. Ami az anyaország elleni fegyveres felkelések számát illeti, a csecsenek egész biztosan a világ élvonalába tartoznak – nemcsak az orosz, hanem bármely más birodalom leigázott népeit megelőzve.

Amikor legyőzte a félelmetes Kazáni és Asztraháni Kánságot, összeszedte magát, és erőt gyűjtött a korábban gyenge Oroszország, megmámorosodott új hatalmától, a cárjai pedig olyan birodalomról álmodoztak, amelyet még nem látott az emberiség. A XVI. században jelentek meg az első orosz konkvisztádorok a Kaukázusban. Kezdetben elég bátortalanul mozogtak, nem akarták magukra haragítani sem Törökországot, sem Perzsiát. Mivel Moszkva tartott Európától, jobbnak látta délen szerencsét próbálni. Az orosz imperializmus dalnokai újabb meg újabb cárokat győztek meg arról, hogy indítsanak hadakat a déli tengerek felé. „Európában senki sem enged át nekünk háború nélkül egy talpalatnyi földet sem – írta a gyarmati hódítás lelkes híve, Alekszej Jermolov tábornok, kaukázusi konzul, az orosz Pizarro, Cortez és Cecil Rhodes egy személyben. – Ázsiában viszont egész királyságok hevernek a lábunk előtt.” Tehát az orosz csapatok dél felé indultak hódító útjukra. De a Kaukázus eltorlaszolta a nagysághoz és a hatalomhoz vezető utat.

Kezdetben az oroszok megpróbálták kikerülni az égisz éré, barátságtalan hegyeket, a Kaszpi- és a Fekete-tenger homokos partján nyomultak előre, később találtak átjárót a sziklák között, és azt használták hadiútként. Oroszország megnyerte a háborút a perzsa sah és a török szultán ellen, bekebelezte a grúzok, az örmények és az azeriek meg a dagesztáni és a kabard hegyilakók földjeit. De e nagy kiterjedésű leigázott terület közepén megmaradtak a semmiféle külső hatalmat el nem ismerő harcias csecsenek és cserkeszek országai, ezeket nem sikerült meghódítani. „Legyőztük háborúban a török szultánt, ő pedig elismerte a moszkvai cár fölényét, és neki ajándékozta az egész Kaukázust” – magyarázta egy orosz tábornok a cserkesz nemzetségfőknek. E szavakra egyikük az égen keringő sast mutatott a jövevénynek. „Én meg neked ajándékozom azt a madarat – mondta. – A tiéd, kapd el!”

Csak idő kérdése volt, mikor indítanak háborút a hegyilakók ellen.

Ez már csak azért is elkerülhetetlen volt, mert másképp nem lehetett orosz fennhatóság alá vonni őket. A kabardokkal, a cserkeszekkel, az avarokkal vagy a grúzokkal ellentétben nekik nem voltak saját főuraik, akiket csalással, veszte-

getéssel vagy fenyegetéssel a maguk oldalára állíthattak volna, aztán rábeszélhették vagy rákényszeríthették volna őket arra, hogy az egész királysággal és minden alattvalóikkal együtt legyenek az idegenek alattvalói. A csecseneknek nem voltak igazi fejedelmek. Jobban mondva voltak, valamikor régen, évszázadokkal ezelőtt, de mindet kiirtották: a sajátjaikat, az idegeneket, a kumüköket és a kabardokat is, amikor kirobantották a kaukázusi parasztforradalmat, melynek félig legendás története nem dokumentumokban, hanem énekekben és elbeszélésekben maradt fenn.

A hegyek közé, auljaikba és a kőtornyokba rejtőztek a szabad paraszti közösségekben élő pásztorok és harcosok, nem voltak kíváncsiak a világra, nem törődtek azzal, ami körülveszi őket, csak az ősi, bár írásba sosem foglalt törvényekhez tartották magukat.

Mindenkinek egyenlő jogai és azonos kötelességei voltak, melyek közül legfontosabb a nemzetséghez és a törzshöz való hűség volt. Nem tartottak hadsereget (minden felnőtt férfi harcos volt), nem kellett hivatalok (mindig maguk járták ki az igazukat, nem számíthattak senki másra, megvédték magukat minden igazságtalanság ellen, ezért a gyengék találmányának tartották a hivatalokat, akik sehogy sem boldogulnak az életben), nem neveztek ki bírákat (minden vitát a vének döntöttek el), nem volt csendőrség és börtön (legjobb védelem a bűntény ellen a *csir*, a családi vérbosszú szent kötelessége, amely tizenkét nemzedéken át öröklődött; azt beszélik a Kaukázusban, hogy ha egyszer lövés dördül, az száz évig visszhangzik).

Rendkívüli fontosságú ügyekben – legyen az háború, béke, vendetta, nemzetségek közti viszály vagy a birtokhatárról folytatott vita – összehívták a mehk-khelt, a nemzetségfők nagy tanácsát. Ha idegen támadás érte Csecsenföldet, népfelkelést hirdettek, és választottak maguk közül parancsnokot. Ha elesett, új lépett a helyébe. A hatalmat megbízás útján lehetett elnyerni, sosem örökölhették. A parancsnok meggyilkolásával nem érhetek el semmit. Nem volt uralkodó nemzetség, melynek kiirtása mindenkit elveszejtett volna. Békeidőben nem is volt kormányuk vagy vezérük. Irtóztak attól, hogy bárkinek is alárendeljék magukat, képtelenek voltak arra, hogy utasításokat hajtsanak végre, parancsra harcoljanak – hacsak nem a fennmaradásuk forgott kockán.

De a békeidő nem a nyugalom ideje volt. A csecsen nemzetségek harcban álltak egymással, hogy eldöntsék, melyik a legtiszteletreméltóbb, a legderekabb, a legbecsületesebb. Megelőzni másokat, kivívni a csodálatukat – ez volt a legfontosabb cél. Nincs annál rosszabb, mint szégyenben maradni. Szóval a csecsenek állandóan versenyeztek, ki a vitézebb, erősebb, gyorsabb, bölcsebb és vendégszeretőbb, ki ragaszkodik jobban a hagyományokhoz és az illemszabályokhoz, ki emlékszik vissza régebbi időkre, és ki bosszulja meg a rajta vagy nemzetségén esett sérelmet. Még az országrablókkal folytatott harc közben is versenyeztek egymással, ki tűnik ki közülük vitézségével.

Egyébként már nemzedékek hosszú sora gyakorolhatta magát a harcban, mert számtalan támadót kellett elűzniük – szkítákat, macedónokat, kazárokat, mongolokat, arabokat, perzsákat, törököket és végül oroszokat. Az ellenséggel vívott ütközetekben kitartást és vitézséget tanultak, de a legkülönbélebb aljasságokra

és a fölösleges kegyetlenkedésre is rászoktak. Az országrablók ugyanis nem válogattak az eszközökben, amikor le akarták igázni a kaukázusi hegyilakókat, és megfertőzték őket azzal a gondolattal, hogy a nemes cél minden aljasságot igazol.

Nincs hát abban semmi különös, hogy a csecseneket még a szomszédaik is elveszett embereknek, vadaknak, kegyetleneknek, engesztelhetetleneknek tartották, mert nem kíméltek senkit, még magukat sem. Bravúrjaik örülségnek tündek. Sosem bocsátották meg a sérelmeket. Egy ember inkább tíz ellen is kiállt harcolni, nehogy meg kelljen adnia magát, fogságba kerüljön és szégyenben maradjon. Ha gyávának bizonyult valaki, jobban tette, ha máshol keresett helyet magának. A csecseneknél senki sem nyújtott kezet neki, rá se nézett egyik lány sem.

Teljesen lefoglalták őket a saját ügyeik, más nem is érdekelte őket. A társak véleménye jelentett mindent, az idegeneké nem számított. Az idegenekkel szemben olyan cselekedeteket is megengedhettek maguknak, amelyeket a népükön belül bűnnek tekintettek volna. A szabadság pedig nem kötelességgel vagy felelősséggel járt együtt, hanem feljogosította őket arra, hogy azt tegyenek, amit csak akarnak. Az ilyen sajátosan felfogott háborús egyenlőségben még inkább megerősítette őket az iszlám, mert a vallásuk szerint nincsenek rabszolgák és urak, mindenki egyenlő a Teremtő színe előtt, tehát egyik hívő sem lehet alantasa senkinek, akik pedig mártírhalált halnak a háborúban, a paradicsomba kerülnek, ami csak egy kardvágásnyira van. Még a vezéreiknek, az imámjaiknak is meggyűlt velük a bajuk, alig tudták fegyelemre és engedelmességre kényszeríteni őket.

Az oroszok számára természetes közeg volt a hierarchia, a felsőbbség és az alávetettség, ezért érthetetlennek, idegennek, vadnak, barbárnak látták a csecsenek ellenállását, akik nem voltak hajlandók elfogadni semmilyen fennhatóságot, noha nyakasságuk már-már teljes pusztulással fenyegette őket. Rémisztő volt, vérontásra készítette őket, ez a legszörnyűbb gatzetteket is igazolta.

Az orosz cárok – mintha elvárásolták volna őket – egymás után keveredtek bele a kaukázusi háborúba, meg akarták törni a büszke hegyilakók gerincét, mert már a csecsenek pusztaság létét is az államot fenyegető kihívásnak tekintették. Nem találtak nyugalmat, mert bár Oroszország uralma már Ázsia felére és Európa negyedére is kiterjedt, a birodalmon belül még mindig létezett a lázadók kis szigete. Az orosz cárok úgy érezték, a Kaukázus meghódításáért és a hegyilakók leigázásáért kiontott vér teszi őket felkent uralkodóvá.

„Ki nem állhatom ezt a csürhét; nem találok jobb szót ezekre a hegyi törzsekre, akik nem átallanak lázadni a Legfelségesebb Úr ellen” – írta levelében egyik barátjának a Kaukázusból Jermolov, aki a renddel azonosította a haladást.

De még a XX. század elején is azt hajtogatta érthetetlen konoksággal a „fehér hadsereg” parancsnoka, Anton Gyenyikin tábornok, amikor véres polgárháború dúlt Oroszországban: „Ha elvesztem a Kaukázust, elvesztem Oroszországot”. És ahelyett, hogy a vörösökkel harcolt volna, elindult volna a főváros, Pétervár felmentésére, leragadt a Kaukázusban, elfogyott a hadserege, és megsemmisítő vereséget szenvedett a háborúban.

Végigsöpörtek Oroszországon a történelem viharai – forradalmak, háborúk, lázadások, palotában kiagyalt összeesküvések pusztítottak –, de a cárok nem

törődtek semmivel, harcoltak tovább a Kaukázusért, elpocsékolva az államkincstár negyedét, sok ezer fős hadsereget állomásoztatva a hegyekben.

Azt írta a kor egyik krónikása, hogy vad vidéknek tartották a Kaukázust, ahol emberi ésszel nem lehet kiigazodni: a sötétség birodalma, ahová egymás után küldik a csapatokat, s ahonnan senki sem tér vissza ugyanolyan emberként, ahogy odament.

A csecsenek kétségbeesetten, szinte öngyilkos módon ragaszkodtak az anarchista szabadsághoz, de individualizmusuk miatt a történelem során gyakorlatilag mindvégig a pusztulás fantomja fenyegette őket. Nem tűrtek semmiféle fennhatóságot, sem idegent, sem csecsent. Nem fogadták el azt a hatalmat, amelyet külföldről próbáltak rájuk kényszeríteni, de a sajátjuknak sem tudtak engedelmeskedni.

Derekasán harcoltak a szabadságért az országrablók ellen. De sokkal jobban helyálltak a háborúban, mint békeidőben, amikor viszálykodásra és lázongásra pazarolták a kiharcolt vagy megmentett szabadságot. Csak azok kerülhettek hatalomra, akik tudtak harcolni és győzni, de nem tudtak békében kormányozni.

Dmitrij Furman orosz történész azt írta, hogy a csecsenek magukat okolhatják balsorsukért, ők szabadították magukra a végzetet. A hibáik az érényeikből következtek. Voltak bizonyos jellemvonásaik, amelyek miatt rettegett tőlük az ellenség, de pont ezért voltak önvészélyesek is. A szabadságharc számukra a fennmaradásért folytatott háború volt. Nem törődtek bele az alávetettségbe, harcba szálltak, ezzel viszont a végső pusztulás veszélyének tették ki magukat. „Minden átcsapott az ellentétébe – írta Furman. – A fantasztikus győzelmek az elkerülhetetlen katasztrófát előlegezték.”

Lev Tolsztoj pedig, aki mint cári tiszt szintén harcolt a csecsenek ellen, elismer- te, hogy a Kaukázus valóban különös vidék, ahol a háború és a szabadság, e két ellentétesnek tűnő fogalom egységet alkot.

Amíg a sápadt arcú és világos hajú oroszországi jövevények csak áthalad- tak a csecsen hegyilakók földjein, nem szálltak vitába velük, a barátságukat keresték, semmi sem zavarta a békét a hegyszorosokban és a hegy lábánál elterülő sztyeppéken. Akkor tört ki a háború, amikor az oroszok kezdték ráeről- tetni a csecsenekre a saját rendjüket és törvényeiket. Az első fegyveres össze- csapások a folyóparti legelőkért folytak, amelyeket az orosz telepések elvettek a csecsenektől, hogy kozák falvakat építhessenek, vagy azért hadakoztak, mert meg akarták adóztatni a hegyilakókat, dolgoztatni akarták őket, amikor utakat, hidakat építettek, erődöket emeltek a folyók partján, s végül törvénnyel tiltották a csecseneknek, hogy megtámadják a kereskedőkaravánokat, embereket rabol- janak, és váltságdíjat követeljenek értük. De az oroszok bosszúhadjáratai, a cse- csen aulokat feldúló véres büntető expedíciók is háborúskodáshoz vezettek.

Az oroszok látszólag a legnemesebb célokat tűzték ki – rendet és törvényessé- get akartak, iskolákat alapítottak, megpróbálták véget vetni a családi vérbosszú- nak és a rablásnak. Csak éppen erőszakkal akartak jót cselekedni, úgy akarták boldoggá tenni a vad hegyi törzseket, hogy előtte leigázzák őket. „Választatok: engedelmesség vagy borzalmas pusztítás” – adta ki a csecseneknek a parancsot Jermolov tábornok, akit haladó gondolkodásúnak, a dekabristák barátjának,

oroszból Bonaparténak tartottak a cári fővárosban. Azt is szívesen mondogatta, hogy az ember kínok között, véresen születik, a hatalmas birodalmak pedig vérrel és vassal építhetők fel. Később már úgy magyarázkodtak az orosz tábornokok, hogy túl nagy árat fizettek, túl sok vért ontottak, túl sok orosz katona csontjai fehérlenek már a hegyekben ahhoz, hogy megfélemlíthessenek a Kaukázusról.

Jermolov kedvenc fegyverét, a kegyetlenséget tartotta a leghatékonyabbnak. „Azt szeretném, ha a bennszülötteket iszonyattal töltené el a nevem, és annyit jelentene nekik, mint egy halálos ítélet”, magyarázta a tisztjeinek. A cssecseneket pedig figyelmeztette: „Ha az engedetlenség legkisebb jelét tapasztalom, az első fegyveres támadás után a földdel teszem egyenlővé az auljaitokat, lemészároltatok, fölköttetem a férfiakat, az asszonyokat meg a gyerekeket pedig eladatom rabszolgáknak”.

Jermolov azt a parancsot adta a csapatainak, hogy tűzzel-vassal irtsák a cssecseneket, vegyék el a legelőiket, hajtsák el a nyájaikat, rombolják le a gazdaságaikat, amíg csak „engedelmességre nem kényszeríti őket az éhség”. Kivágatta a kaukázusi erdőket, hogy megfossa a harcosokat búvóhelyeiktől, akik így nem tudtak csapdát állítani az orosz kereskedelmi ügynökségeket és erődöket összekötő utak mellett. A Kaukázusba vezényelt katonák számára ettől kezdve a mindennapi szolgálat része lett az erdőirtás.

Mit ért el Jermolov, akit a cssecsenek Jer-mollának csúfoltak? Ha történelmi tárgyú orosz könyveket és tanulmányokat olvasunk, azt hihetnénk, győzött, sikerült leigáznia a Kaukázust. Nagy tévedés – figyelmeztet Dmitrij Furman. Jermolov kegyetlensége és az a rögeszméje, hogy Európa képére formálja a Kaukázust, mert ő maga is Európáról vett példát, végleg Oroszország ellen fordította a cssecseneket. Erősödött az ellenállás, ez egyesítette a népet, vallási fanatizmusra és szent háborúra biztatta. Még azok is a hegyekbe menekültek, akik azelőtt a földből éltek. Mostantól a háborúskodás lett a mesterségük. Akit elűztek az oroszok az auljaikból és a hegyszorosokból, azok a sziklahasadékokba rejtett megközelíthetetlen kőbástyákban húzták meg magukat, melyek bevétele több ezer katona életébe került volna. A következő pillanatban pedig hátulról támadtak az orosz csapatokra, mint a farkasok; ontották a vérüket, tépték, szaggatták, megfutamtították őket.

Jermolov meg akarta hódítani, és egyszer s mindenkorra meg akarta változtatni a Kaukázust. Nem tudta, mennyire megváltoztatja a Kaukázus őt magát és az egész életét. A cssecsenek ellenállására még nagyobb erőszakkal és vad gyűlölettel reagált, ez még a hivatalos jelentéseiből is érezhető, amelyek tele vannak a hegyilakóknak címzett káromkodásokkal, gyalázkodásokkal, trágárságokkal. Csak miután visszahívták a Kaukázusból, élete vége felé írta le elkeseredetten, hogy reménytelen feladat volt a cssecsenek leigázása. „Biztos vagyok abban, hogy megadták volna magukat, ha tudják, hogy kell csinálni.”

A XVIII. század elején került sor az első komoly összecsapásra az oroszok és a cssecsenek között, amikor a dzsigitek egy bizonyos Ajdemir vezetése alatt szétverték Koch ezredes orosz egységét. A cssecsenek eztán mindenkivel szövetertek, aki Oroszország ellenségének nevezte magát, és háborúzott vele – törökökkel,

perzsákkal, még az angolokkal is, akik zsákszám küldték az aranyat követeikkel a Kaukázusba, hogy a cár elleni harcra buzdítsák a hegyilakókat, akik még hosszú évekig meséltek az új nemzedékeknek az igazságos angol királynőről, aki majd megsegíti őket.

A cssecsenek a XVIII. század vége felé robbantották ki az első nagy felkelést. Fegyvert fogtak, mert már nem tűrhették tovább az oroszok megszorító intézkedéseit és az egyre gyakoribb büntetőexpedíciókat. Messze benyomultak a Terek folyón túlra – az volt a határ a hívatlan szláv jövevények és a hegyilakók világa között. Az Aldi községből származó Usurma állt a lázadás élére, aztán sejknek nyilvánította magát, és felvette a Manszur nevet. Az oroszoknak hat év kellett ahhoz, hogy le tudják verni a felkelést, amely az egész Kaukázusra kiterjedt. Elfogták a lázadás vezérét, Manszur sejket, és a Szolovki-szigetekre száműzték, ahol hamarosan meg is halt.

Aztán eljött a cári hadseregből szökött Bejbulat és a dagesztáni Giumra aulból származó három avar imám, Kászi-Mohammed, Hamzat bég és Samil ideje. Ők vezették a nagy felkelést, amelyre ráment a XVIII. század fele. Ez nem szokványos lázadás, nem is az oroszok ellen indított bosszúhadjárat, hanem a legigazabb forradalom volt, amelyet ráadásul szent háborúnak nyilvánítottak. Az imámok már nemcsak a szabadságért, hanem az igazságért is harcoltak. A feje tetejére akartak állítani mindent, megfosztották az urakat a hatalmuktól, és fölszabadították a rabszolgákat, az erkölcs és a hagyomány parancsolatait pedig fölváltották a Korán írott törvényeivel. Az egész Kaukázust át akarták alakítani Isten államává, imámsággá.

Kászi-Mohammed, miután meghódította Avariát, Derbentet és Kizljart, Ahulgo aulban esett el, amelyet ostrom alá vettek az oroszok. Hamzat bég nem tudta kiszabadítani az ostromgyűrűből. Amikor már imám volt, ledöfte tőrrel a mecsetben az áruló Murat hádzsi és a fivére, Oszmán. És csak a harmadik imám, Samil vezetése alatt kapott hihetetlen lendületet a felkelés, akkor gyorsultak föl az események.

Samil olyan ember volt, akit kivételes bölcsességgel, erővel és mágikus hatással áldott meg a sors. A kor nagy forradalmáraihoz és látnokaihoz, Giuseppe Garibaldihoz, Kossuth Lajoshoz, Simón Bolívarhoz vagy éppen Cromwellhez és Szkander béghez hasonlították.

Ő építette föl az első és egyetlen kaukázusi államot, amelynek volt kormánya – naibok, vajdák intézték az ügyeket, működött a közigazgatás, voltak bíróságok, adók, gyalogságból, lovasságból és tüzérségből álló igazi hadsereget is szerveztek. Megfosztotta kiváltságaiktól azokat, akik úgy gondolták, nemesi születésük miatt jár nekik a hatalom. Viszont szabadságot és földet adott a parasztnak és a rabszolgáknak – állampolgárrá nevelte őket.

Samil állama fénykorában majdnem egymillió lelket számlált, és kiterjedt az avarok földjére, majdnem az egész dagesztáni hegyvidékre, Csecsenföldre, Ingusföld egy részére és a kumük sztyeppékre, sőt a hegyek déli, grúziai oldalán lévő Hevsuretire és Tusetire is. Samilnak voltak hívei és tanítványai a Kaukázus nyugati részén élő kabardok, cserkeszek, adigejek és abházok között. Az imám még Grúziát is megpróbálta lerohanni, arra kényszerítve ezzel az oroszokat,

hogy komoly erőket állomásoztassanak a tifliszi helyőrségben, pedig ezek nagyon jól jöttek volna a cárnak a Törökországgal folytatott háborúban.

Samil háborúja lánggra lobbantotta a képzeletet, és őrült reményeket ébresztett a forradalmároknak, lázadóknak, még Európa leigázott részén is. Csatlakoztak felkelő hadseregéhez a leverett szabadságharcok magyar és lengyel katonái, orosz forradalmárok, akiket száműztek, mert föllázdak a cár ellen. A Kaukázus sem azelőtt, sem azután nem izgatta annyira Európát, mint Samil imám felkelése idején.

De az erők messze nem voltak egyenlők, és a már negyedszázada tartó háborúban évről évre nagyobb lett az aránytalanság. Közeledett a felkelés bukása. Nagy pusztítást végzett az országban a háborús tűzvész, felére csökkent a csecsen lakosság. Százezrével menekültek Törökországba és Arábiába (a mai Törökország majd' ötmillió lakója kaukázusi menekültektől származik). A csecseneknek már elégük volt a háborúból, a további harc pedig már a nemzet teljes pusztulásával fenyegetett. A forradalmárok sem akartak tovább harcolni, megszedték magukat, elnehezültek – a csakis a nép érdekét szem előtt tartó nemes harcosokból új elnyomókká váltak, akik csak a saját jólétükkel törődnek.

Az oroszok pedig idővel megtanulták, hogyan kell harcolni a hegyekben. A hegyilakókat is kezdték megérteni. Alekszandr Barjatyinszkij herceg, a Kaukázus új cári helytartója nem vezetett büntető expedíciókat, távol állt tőle Jermolov kegyetlensége és vasszigora. Ő már nem perzselt fel az aulokat, hanem segített újjáépíteni azokat, akik elhagyták Samilt. Ezzel bebizonyította, hogy nincs igaza az imámnak, amikor óva inti a csecseneket a fegyverletételtől, mondván, hogy ők sem kerülhetik el az oroszok szörnyű bosszúját. A végsőkig kimerült hegyilakók már nem látták értelmét annak, hogy kitartsanak az imám mellett, hiszen amikor hatalomra került, nem váltotta be az ígéreteit, az igazak országa helyett csak szenvedést és új diktatúrát hozott. Az élet legyőzte a forradalmat. Amikor már elhagyták a hívei, hatalmas túlerővel rendelkező hadsereg vette körül, és beszorították Gunib aulba, Samil letette a fegyvert, és megadta magát az oroszoknak.

Halálra szánt emberként kezdte a felkelést, nem volt tekintettel a valóságra. A háború végén már számolt a konzekvenciákkal, és megroggyant a felelősség súlya alatt.

Még a hősi halálról is lemondott, az utolsó erődítményt már nem kellett ostromolni. Nem vetette magát az orosz ágyúkra, hogy elpusztuljon, és megmentse a dzsigit örök dicsőségét a rabság gyalázatától. Úgy gondolta, hogy ha az aulban maradt nők, gyerekek és öregek életével kellene fizetnie ezért, akkor jobb, ha föláldozza a dicsőséget a felelősség oltárán.

Amikor fogságba esett, halált és megaláztatást várt az ellenségtől, de nem ez történt. Az oroszok – ahelyett, hogy bilincsbe verték és tömlöcbe vetették volna, a méltó ellenfélnek kijáró legnagyobb tisztességgel üdvözölték Samilt. Még a kardját sem vették el, sőt a cár engedélyével utolsó útján elzarándokolhatott Mekkába. A Paradicsom völgye temető szent földjében nyugszik.

Samilt váratlanul érte ez a kegy rabságában, ez gyötrelmesebb vezeklés volt számára mint a legszigorúbb büntetés. Kétségeket keltett, nem hunyhatta le sor-

sával megbékélve a szemét. Halála után a Kaukázusban visszazökkent az élet a régi kerékvágásba. Akárcsak Jermolov, Samil is a feje tetejére akarta állítani a Kaukázust, végül a Kaukázus változtatta meg őt magát.

De továbbra is forrongott a Kaukázus. Ha levertek egy felkelést az oroszok, pár év múlva újabb tört ki. Semmire sem mentek a csecsen falvak véres pacifikálásával, a pogromokkal, a kisajátítással és a hegyilakók deportálásával, hiába osztották szét gazdátlanul maradt földjeiket szláv telepések között. Továbbra is rátámadtak a helyőrségekre és a kozák falvakra, elrabolták az orosz tiszteket. Valahányszor háborúba keveredett Oroszország Törökországgal, azt új lázadásra hívó jeladásnak tekintették.

A nagy szufi sejk, Kunta hádzsi robbantotta ki a felkelést, és állt az élére, noha azelőtt irtózott a fegyverektől, Samil imám ellen fordult, és könyörögve kérte a csecseneket, hogy ne hagyják provokálni magukat, ne indítsanak háborút Oroszország ellen, mert az a nemzet végső pusztulásához vezet. „Testvéreim, ne harcoljatok tovább. Hát nem látjátok, hogy provokálnak benneteket? Így akarnak elpusztítani minket – tanította a népét Kunta hádzsi, amikor Samil szent háborúba hívta a csecseneket. – Tényleg azt hiszitek, hogy megsegítenek minket azok a török szultánok meg angol királynők, akikről álmodoztok? Tanuljátok meg, hogyan lehetnétek meg jó szomszédokként az oroszokkal. Még ha arra is kényszerítenének benneteket, hogy a szentélyeikbe, pravoszláv templomba járjatok, menjetek, úgyis csak falakat találtok. Az a lényeg, hogy a lelketek mélyén mozlimok maradjatok. Csak akkor indítsatok háborút Oroszország ellen, ha megpróbál megfosztani benneteket a nyelvetektől és a szokásaitoktól, azt követeli, hogy tagadjátok meg magatokat. Csak akkor keljetek föl, akkor harcoljatok, és inkább pusztuljatok ki egytől egyig, mint hogy megadjátok magatokat.”

Az oroszok elfogták Kunta hádzsit, s mint másokat, őt is a Szolovki-szigetekre száműzték, ahol meg is halt. De nem minden kaukázusi hitte el, hogy meghalt. Sok csecsen szerint Kunta hádzsi sosem halt meg, most is ott vándorol a Kaukázus csúcsain és hágóin, akárcsak az abrekeknek nevezett harcosok, akik akkor tűntek föl a hegyekben, amikor elbukott Kunta hádzsi felkelése. Szabadon élő, vad hegyi rablók voltak, nem ismertek el semmiféle hatalmat, nem hódoltak be, a gazdagokat fosztogatták, akik azon szedték meg magukat, hogy tisztességtelenül kizsákmányolták az embereket. Orosz kupeczekre és katonákra is rátámadtak.

Vérben úszott a Kaukázus, amikor a XX. század elején kitört a nagy polgárháború Oroszországban, és Péterváron megfosztották trónjától a cárt. Mivel a csecsenek gyűlöltek a cár hadseregét és hivatalnokait, a forradalmárokkal, a bolsevikokkal szövetkeztek, akik meggyilkolták a cárt. Ugyanakkor elkezdett harcot folytatni a kozákokkal és a cári hadseregből megmaradt csapatokkal, melyeket Gyenyikin tábornok vezetett.

Ismerték a fehéréket, tudták, hogy nem várhatnak tőlük semmi jót. A vörösök újak voltak, földi paradicsomot ígértek. Lenin biztosította őket arról, hogy a forradalom győzelme után végre úgy élhetnek, ahogy akarnak, joguk van erre. Bár ő maga nem hitt Istenben, még abba is beleegyezett, hogy Isten törvényeit kövessék. Tán nem ugyanezt ígérte nekik később az orosz elnök, Jelcin, amikor

a Kremlért harcolt, és szüksége volt a támogatásukra? Azt mondta: vívjak ki magatoknak annyi szabadságot, amennyit csak elbírtok.

Engedtek a kísértésnek, és belesétáltak a csapdába. Hiába vártak arra, hogy jutalmat kapnak, amiért segítséget nyújtottak a polgárháború alatt. A győzelem után a vörösöknek eszük ágában sem volt betartani az ígéreteiket. Bőrkabátos komisszárok váltották föl a cári hivatalnokokat. Minden más maradt a régiben. Újabb meg újabb transzportokat indítottak, csecsen elítélteket – mollákat és partizánparancsnokokat vittek Szibériába. Ezért a csecsenek, akárcsak régen, most is lázadtak.

El sem dőlt még a fehérek és a vörösök háborúja, amikor a Kaukázusban már kikiáltották a független hegyi köztársaságot, nagykövetet küldtek Párizsba, Berlinbe, Varsóba és Isztambulba. De szétesett a testvérgyilkos viszálykodás, a gyanakvás és a régi sérelmek miatt, mielőtt még szétverhette volna Oroszország. Senki sem akarta elfogadni a legerősebb és legnépesebb kaukázusi nemzet, a csecsenek hegemoniáját, mint ahogy a cserkesz fejedelmek sem akartak hallgatni Samil imámra, akárcsak hosszú évek múltán a kaukázusi elnökök Dzsohar Dudajevre.

A hegyi köztársaság kudarca sem rettentette el a Kaukázusban istenfélő jámborságáról híres sejket, Uzun hádzsit, aki kikiáltotta saját emirátusát, amikor pedig szétszórták a hadseregét az oroszok, Nadzsmuddin kihirdette, hogy ő a negyedik imám, és addig harcolt, amíg orosz fogságba nem esett, és főbe nem lőtte a kivégzőosztag.

A csecsenek még el sem siratták az emírt és az imámot, amikor újabb lázadásokat robbantottak ki az oroszok ellen korábbi szövetségeseik, a csecsen kommunisták. Rettenetesen becsapták őket, kétségbeesett dühükben fegyvert fogtak, hogy lemossák a gyalázatot, mert a bolsevikok által ígérgetett paradicsom igazi pokolnak bizonyult.

A Vörös Hadsereg katonái kiűzték őket a hegyek közül a sztyeppékre, hogy szemmel tarthassák az örök lázadókat. Elvették a legelőiket és a földjeiket, elrekvirálták a nyájakat és a termést, bezárták a mecseteket, nem volt szabad imádkozni, még a holtakat sem temethették el a mozlimok szokásai szerint. Szlávokat hoztak a hivatali tisztségek betöltésére Oroszországból, Ukrajnából és Fehéroroszországból, a csecsen gyerekeket orosz tannyelvű iskolákban tanították. Éjszaka csekisták dörömböltek az ajtón, tízezrek kerültek börtönbe, vagy tűntek el nyomtalanul. Agyonlőtték a mollákat, sőt még azokat az embereket is, akik ismerték az arab nyelvet, és el tudták olvasni a Koránt. Az őrült tisztogatások végül a csecsen kommunistákat is elérték.

A nagyvilágban már kitört a második világháború, Oroszország Finnországgal háborúzott, aztán a németekkel, amikor két kommunista, Hasszan Iszrailov és az egykori satoji ügyész, Mairbek Saripov vezetése alatt felkelőkormány alakult a hegyekben, és barátságot ígért bárkinek, akik fölszabadítja a csecseneket az orosz iga alól.

Nemigen tudták, mi az a fasizmus, és min vitatkoznak az európai nagyhatalmak. Azzal viszont tökéletesen tisztában voltak, hogy ha továbbra is orosz uralom alatt maradnak, pusztulás fenyegeti őket. Tehát bizalommal tekintettek

mindenkire, aki képes legyőzni Oroszországot. Ahogy sok hindu és perzsa az angolok vereségét kívánta, sok arab és afrikai – a franciákét, a koreaiak és a kínaiak pedig a japánokét. A Baku és az Asperon-félsziget mesésen gazdag olajmezői felé nyomuló német csapatokat megállították a Volgánál. Bár kitűzték a zászlót az Elbruszra, a Kaukázus legmagasabb csúcsára, elfoglalták Mozdokot, vagyis már majdnem elérték a Tereket, de a csecsenek országába már nem jutottak el. Vereséget szenvedtek a Volgánál.

Az oroszok aljas árulkóknak nyilvánították a csecseneket. Sosem értették, miért kell állandóan lázadniuk. Kijelentették, ha már egyszer meghódították az országukat, bebizonyították, hogy túlerőben vannak, akkor az ügy egyszer s mindenkorra le van zárva, a hegyilakóknak attól fogva Oroszországot kell a hazájuknak tekinteniük, és hűségesen kell szolgálniuk. Alighanem tényleg arra számítottak, hogy száz év kegyetlen háború után a leggyűlöletesebb ellenségük-ből egyik pillanatról a másikra hű szövetségeseik lesznek.

Még javában tartott a világháború, amikor Oroszország úgy döntött, szörnyű bosszút áll a csecseneken. Örökre el akarták űzni őket a Kaukázusból Turkesztán gyilkos sivatagaiba és a szibériai sztyeppékre, ahová azelőtt a lázadókat és az ellenségeket száműzték az orosz uralkodók.

Visszavontak a frontról néhány gyalogoshadosztályt, és a légierő támogatásával elfojtották a hegyekben a lázadást. Aztán körülvette a hadsereg az aulokat. Negyvennégyben, a fagyos, havas tél derekán történt. A piactérre terelték az embereket, majd a legközelebbi vasútállomásra kísérték, és marhavagonokba zsúfolták őket. Akik ellenálltak, azokat helyben agyonlőtték, elevenen elégették – mint Hajbah tanyán –, vagy a jég alá lökték, a befagyott hegyi tavakba fojtották. A magas hegyek megközelíthetetlen helyein a légierő tette a földdel egyenlővé a kunyhókat.

Akárcsak a kaukázusi háború alatt, most is odaveszett a csecsen nép fele. A száműzöttekkel végzett a kétségbeesés, az éhség, a szomjúság, a betegség és a hideg, kimerítette őket a másfél hónapos utazás a téli fagyban. Az első télen haltak meg a legtöbben, amikor kiszállították őket a vonatokból a pusztaság kellős közepén, a fagyott sztyeppén. Azzal kezdték az új helyükön töltött időszakot, hogy temetőket alakítottak ki.

Pálfalvi Lajos fordítása

Kiss Benedek

Hogyan tovább?

*Kukázók voltak? Nem tudom.
Csavargók? Aludtak egy padon.*

*A nő ült. Lecsuklott feje.
Ölében a férfi feje.*

*Kezük egymásba kulcsolódva,
a homályból ki-megragyogva.*

*Előttük nejlonszatyor, üveg.
Most egyikük sem húzta meg.*

*A nő haja fiúszra vágva.
Egy tincs ráhullott homlokára.*

*Homloka is világított.
Benne kimondhatatlan titok.*

*A férfi nyögött, a nő felserkent
félíg, keze fogta az embert.*

*– Nem bánt a kutya? – eszmélt felém,
s hebegve nyugtattam meg én.*

*S kutyául éreztem magam.
Elsomfordáltam óvatosan,*

*intettem még: ne féljenek,
s félelem fogta el szívemet –*

*mit akarok én? mit nyavalygok?
Kóddal nyitottam ki az ajtót,*

*hisz rendes ember kódra jár.
Nem először láttam ezt már,*

*kukázókat a padokon,
de ennyire tán még rokon*

*sosem voltam egyikkel se.
Mit adsz még, magyarok Istene?*

*Magyarok voltak, földönfutók.
Uram, a dolgaid Te tudod,*

*de nem kéne egy kis számadás,
egy kis földi föltámadás?*

Pünkösdszombat, 2005-ben

*Kigyulladt néhány csillag is,
megestveledtem magam is,
kigyulladt néhány csillag is.*

*Távolból dobszó, nótaszó,
ami az éjben hallható,
távolból dobszó, nótaszó.*

*Szigligetben ma buli van,
lányok forognak fitosan,
Szigligetben ma buli van.*

*De te, kis tücsköm, csak nekem
húzod trillázva, édesen,
trillázol vágyódó szíveden.*

*Petárda robban a vízen túl,
Tallér a házába vonul –
vajon mi lehet ezen túl?*

*Ami volt, szép volt, este van,
estémbe dőlök boldogan,
szép estém, kardom, vége van.*

*Kedvesem, úgy szerettelek,
mint kakasszót a reggelek,
boldog vagyok – szerettelek.*

*Kacag, játszik fönt unokám,
csibészkedik, a nagyapján,
a nagyapán mulat talán.*

*Nem is lábakon járok én.
Voltam focista, gyors, kemény,
s beszűkült minden véredény.*

*Dicsérlek, dicsőítlek, Uram,
így hagyj elmúlni, boldogan,
s dicsérlek, dicsőítlek, Uram!*

Te voltál

*Temetlek, édes ifjúságom!
Mennyi gubanc fogta erőm!
Már sötétedik láthatárom,
temetlek, édes ifjúságom!*

*Rég volt, mikor a delelőn
ragyogtam, akár a megszentelt nap.
Ki voltam? Már emlékezőn
ülök csak, nem mint delelőn.*

*Így ér, ha ér, megint a holnap,
s én emlékezem, eszmélkedem.
Eszmélője vagyok a voltoknak,
így ér, míg ér, megint a holnap.*

*Van borom és van kenyerelem,
fejem mégis mellemre horgad.
Mit tékozoltam én, Istenem!
S borom sem volt, sem kenyerelem.*

*Szép volt mégis, az enyém volt az,
de temetlek, ifjú életem!
Csak ha nem lépsz, akkor nem botlasz –
záptojáson hiába kotlasz –
ifjúság, te voltál a szerelem!*

Vasadi Péter

Kommentár

*Kicsinek nagy vagy.
Nagynak itt esélytelen.
Homályosodj a tömjénfüstben.
És ne tűnődj szerelmemen.*

*

*Az értelem kalaplevéve.
Szakad a hús. Az egység.
Így van pár ezer éve.
S lapos, ami kerek még.*

*

*Ó, szent Euro, édesem,
mennyi imádód van. Zümmög,
vibrál számítógépeiden
szüntelenül a hozsanna.*

*

*A csellengő egy százast kért
a sörré; adtam neki ötöt.
Szemében – pálmás sziget –
csillant a zöld gyerekkor,
s eltűnt a kék, a köd.
Majd rám nézett keményen:
Visszakéred?
Nem kérem.*

*

*Nincs oly messze senkitől az az út,
egy lépés csak körös-körül.
De a léte múlik azon, hogy a kör
izzó közepén föláll-e, leül.*

Pörlekedem

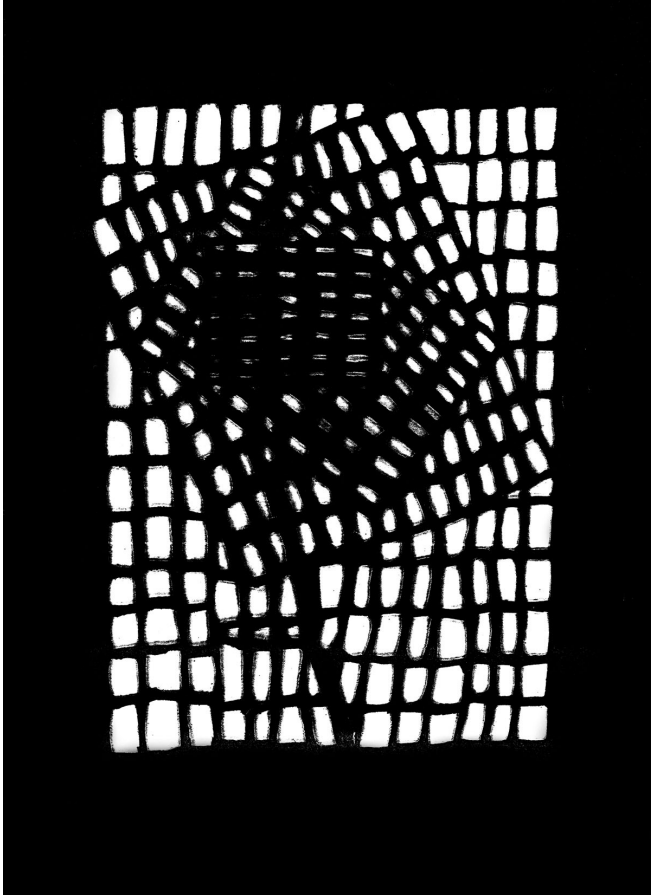
*Nem nő be a fejem lágya,
igen. Látok esélyt arra,
hogy rám förmedjen az angyal:
Szedd már össze magad.
Beszélsz kéretlenül az öröklétről,
te kishitű, ám az itteni léthez
sincs benned erő. Alázat. Vágy
a Vakrepülésre.*

*Könnyű neked!
visszakiáltok. Rá vagy kapcsolva
az atyára, te fényláb, fénymell,
fényfejű, aki tud, hogy tanulna,
anélkül, te mindig törvényes
suhanó. Próbáld ölben emelgetni
a szívem, mely súlyos, mint
egy gömbölyű ágyúgolyó.*

Viszockijnak

*Ki gondol még rád,
te énekes uhu?
Tán Danielle, s ha ő,
kinek a karjaiban?
Ha ugyan él még.
Óserdő-szerelem, hova lettél.
De a hangod, Viszockij, a benyakalt
vodka után rekedten fölfele
kúszott, áttörve s deszkacsutakra
vetve szét a vörös padlást,
s romok s ég közt meglőtt
madárként verdesett, kalimpált
mind magasabbra, s lestük,
mikor kezd végre visszazuhanni,
hogy rántsa a kozlott mélybe
a vassisakos rendet, mely
félelmében mégis elkoptatta*

*magát, s törte tovább, zúzta
alul a gitárod, jajgatva
recsegett a húrja, azt hittük,
két tomboló markod közt
darabokra esik; ma is
tépi a hangod fületem.
Elvégezted, amit magadra kiróttál,
te lány szellő, eszelős kiabálás,
simogató haláltusa, győzelem-
ittas gyűlölete mindenféle
erőszaknak, Viszockij, te szabadság.*

Forgásban

„de én hálok a világgal, / nem énvelem ő”¹

Buda Ferenc, Elek Tibor, Nagy András, Nagy Gábor,
Zalán Tibor beszélgetése

Elek Tibor: *Buda Ferenc, Nagy Gábor és Zalán Tibor különböző korosztályok és költői világok képviselői, de a szervezők azért hívták meg éppen őket erre a mai találkozóra, mert pályájuk különböző szakaszaiban vagy akár mindmáig, különböző intenzitással bár, de mindhármuknál felismerhetően jelen volt/van a nyolcvan éve született Nagy László költészetének és szellemi magatartásának öröksége. Gondolkodva azon, hogyan kezdhethénk beszélgetésünket, rájöttem, hogy a közös költői hagyomány még korábbról is eredeztethető akár, hiszen mindhármuknál nagyon erőteljesen jelen van a száz éve született József Attila hatása is. Mint ahogy Nagy Lászlónál is, aki versben és prózában is többször megidézte alakját, jelen volt. Még azt is mondja egyik prózájában, hogy nélküle nem lett volna, József Attila hatására lett belőle költő. Legyen ez a kiindulásunk.*

Véleményetek szerint mi volt az oka annak, hogy Nagy László ilyen meghatározó módon kötődött József Attilához, nemcsak az indulásakor, de egész életében? Mi a közös öbennük, s egyúttal már arra is válaszolhatnátok, hogy számotokra miért, hogyan kapcsolódik össze ez a két költő?

Buda Ferenc: Nem a válasz megkerülése miatt kezdem akként, hogy a világnak két arca van: egy rendbe szedett és egy kaotikus. Ez a két arc koronként változhat, váltakozhat. A mögöttünk hagyott XX. század jelentős részében a kaotikus kerekedett fölének, s ez milliók, százmilliók sorsát befolyásolta rossz irányba. Azok, akik mindent érzékenyebben fognak fel, például a költők java, ezt fokozottan élték meg. Lehet, hogy tévedek, netán maradi vagyok, de az én nézetem szerint az igazi műteremtés éppen az, ami a káoszt is rendbe tudja szedni, a külsőt éppúgy, mint a belsőt. Anélkül, hogy elhazudná a káosz tényét. Az afféle rendbetételre gondolok, mint aminőt József Attila véghez vitt, vagy kortársaként Bartók Béla, s hogy ne menjünk messzebbre: amit Nagy László és Szécsi Margit. Hogy ez mennyire tudatos volt például Nagy László részéről, azt éppen a Bartók-verse is mutatja. Az emberiség történetében, persze, máskor is voltak kaotikus korszakok, de akkor is voltak mindig nagy rendteremtők, például akiért a németeknek én mindent megbocsátok, Johann Sebastian Bach, aki a maga módján szintén beolvasztotta a káoszt is a maga óriási harmóniáiba. Az én vonzódásom az említett alkotókhoz innen származik tehát, s ha valami efféle mi is megpróbálunk, akkor az, szerintem, nem maradiság, hanem egy örökös törekvés mai megjelenési formája: „rendet, hogy általunk jönne világra”; „Jöjj el szabadság, te szülj nekem rendet”.

Zalán Tibor: Azt hiszem, azért is vonható párhuzamba ez a két költészet, mert mindkét költő hasonló etikus magatartást akart megvalósítani a maga idejében. Másrészt, mindketten nagyon erős képi világgal rendelkeztek, nagy nyelvi erővel tudták megjeleníteni azt, amit fontosnak éreztek. S ennek a két mozzanatnak az összekapcsolódása viszonylag

¹ Szécsi Margit *Címer* című versének részlete volt a címe annak a 2005. április 23-án Kecskeméten, a Katona József Megyei Könyvtárban megrendezett találkozónak, amelynek keretében megnyílt Nagy András kiállítása, és lezajlott az alábbi beszélgetés Nagy Lászlóról.

ritkán figyelhető meg a magyar költészetben. Az én kapcsolatom a Nagy László-i költészettel a sajátom elindulásához köthető. A hetvenes évek közepén lehetetlen volt az embernek kivonnia magát a Nagy László-i hatás alól. Éppen azért, mert abban a korban keveseknek sikerült szintetizálni a költőt mint magatartást és a művet mint esztétikai értéket. Ne felejtjük el, hogy ez volt az az időszak is, amikor a fiatalság érdeklődése irgalmatlan erővel a népköltészet és a népsors felé fordult. Ekkor indultak a fiatalok háti-zsákokkal, tarisznyákkal Erdélybe és Felvidékre, keresve a gyökereket, és ezt a gyökerkeresést, a népi kultúra fontosságát is meg lehetett találni a Nagy László-i költészetben, ahogy a József Attiláéban is. Bár én Nagy Lászlónál az utolsó, a *Versben bujdosó* korszakot szeretem a legjobban, de a magyar költészet alakulására a legnagyobb hatással a hetvenes évekbeli lírájával volt, amit nem egészen pontosan, de a népies szürrealizmus fogalmával szoktak illetni.

Nagy Gábor: Egyetértve az előttem szólókkal mindenben, én is a szintézisre hívnám fel a figyelmet. Bár más jelleggel, nyilván a más korból adódóan, de mindketten a nagy szintézisreemtő költőink közé tartoznak. Jól tudjuk, hogy József Attila az avantgárd irányzatoktól a népies törekvéseken át hányféle költői, vagy hányféle akkor divatos gondolati irányzatot szintetizált a verseiben. Nagy Lászlónál pedig megfigyelhetjük az egész korábbi magyar irodalmi örökség továbbélését és gazdagítását a magyar folklór kincseivel, sőt még a világirodalomból is azon elemek átvételét, amelyek szintén az archaikus folklórhoz nyúlnak vissza, ahogy Jánosi Zoltán írja *A Csodafiú-szarvas (Poézis, ember és univerzum Nagy László költeményében)* című munkájában. De hadd idézzek egy másik gondolatot is Jánosi Zoltán, sajnos, alig-alig hozzáférhető kis irodalomtörténeti remekművéből: „Költészetének »az álság falait« roncsoló ereje mind poétikai, mind valóságértelmező, mind etikai tartalmaiban jól bejárható ösvényeket nyit meg a jelen irányában is. Kései pályaszakaszának nagy műveiben (*Versben bujdosó; Gyászom a színészkirályért; Szóltlak, hattyú; Balassi Bálint lázbeszéde; Hószakadás a szőre*) a magyar történelmi, kulturális átalakulás olyan erővonalait, s bennük az emberi helyzet és minőség olyan torzulásait tapintja ki, amelyek a máig vezetnek, sőt a mában válnak nyilvánvalóvá.” Azért tartottam ezt fontosnak fölolvasni, mert valamennyire igaz József Attila költészetére is. Láthatjuk, hogy mind a ketten égetően korszerűek, még ha van is olyan irodalom-felfogás, amely Nagy Lászlót nem szereti hallani, hallgatni.

Elek Tibor: *Nagy Andrást igazából a körülöttünk lévő kiállítások kapcsán akartam faggatni, de előtte téged is arról kérdezlek, hogyan emlékszel, otthon, annak idején mi hallottál a szüleidtől József Attiláról, szerinted Nagy Lászlónak miért volt olyan fontos József Attila?*

Nagy András: Én is a rend oldaláról közelítem meg ezt a kérdést. Úgy van ezzel az ember, mint az akadémikusnak indult festők, mint például Picasso, aki már növendék korában úgy festett, mint Leonardo vagy Michelangelo, és mégis otthagya az egészet és összeállított magának egy saját rendet, vagy új rendbe szedte a világot. Meg is tartott belőle, el is vett belőle, vagy kiemelt miként egy igazi rendteremtő, a népművészet. Ez érvényes József Attila és apám költészetére is. Azokon a művészekon, költőkön, festőkön, grafikusokon, akik nem mentek át ezen az edzésen, fölkészületlenül ülnek a papírhoz, a festőállványhoz, érződik, hogy itt bizony rövidesen kificamodik egy váll vagy csípő, mert megbotlik a mű.

Az otthoni József Attila-élmények kapcsán nálam nem is emlékezetről van szó, hanem egyfajta bevésődésről. Mi például elbáboztuk annak idején József Attila betlehemi versét, az anyámmal készített bábukkal, így materiálisan is kitapintható, érzékelhető volt ez a transzcendens világ, amit apám, visszafordulva gyermekkorába, maga is, kézzel is megformált.

A harmadik motívum, ami összekötötte őket, József Attila árvasága. Egy helyen azt mondja Nagy László: a legfényesebb árvák pártját fogja, bizonyos tekintetben Adyét, mint önálló, megközelíthetetlen egyedülvalót, más értelemben pedig nyilván a sorsa miatt is József Attiláét.

Elek Tibor: *Ha már nálad a szó, arra is megkérlek, mutasd be ezt a kiállítást néhány mondatral, illetve beszélj arról, milyen feladatot jelentett számodra és milyen érzés volt a szüleid munkáihoz köteteket tervezni?*

Nagy András: Nekem ez nem okozott gondot, éppen az előbb említett együttfejlődés miatt, mindig másképpen, de rendbe szedve láttatni a munkáikat. Először is megnéztem, hogyan csinálja apám, tudniillik anyámnak nem egy könyvét ő látta el rajzokkal, címlapot is tervezett nekik. Fönn is maradtak ezek, használok is őket, amikor apám rajzával idézem meg anyámat, így természetes, hálás dolog. Első munkáim közül való, apámmal közös munkám ez, amit most Buda Ferencnek átadok. Sámánkovácsokat látunk a linómetszeten. Akkor készült, amikor apám különböző ázsiai rokonnépek költészetét fordította, és némelyikhez az *ÉS*-ben megjelent néhány hamvas linóm. Az egyiknél apám nem állta meg, hogy rá ne tegye ő is a kezét, és ő fejezte be a saját szájíze szerint. Amit a metszet jelképesen mutat, az lehetne Buda Ferenc élete is, a feje egy kovácsüllőn van, és jobbról-balról üti a sors egy-egy kovácsa...

Buda Ferenc: Köszönöm, köszönöm.

Nagy András: Noha eredetileg asztalos akartam lenni, de apám példája nyomán korán elkezdtem én is rajzolni, majd illusztrálni, linót metszeni már a középiskolában. A szüelim verseihez rajzolni viszont még nem volt bátorságom. Címlapot készíteni már igen, de úgy véltem, hogy Nagy László illusztrálásához Kondor Béla, egy másik nagy rendteremtő értett leginkább, és biztos, hogy Szécsi Margit illusztrálásában apám a legjobb. A kiállításról annyit, hogy az a szándékom, soha ne ismételmek magam az ő megidézésükkor, tehát ne csontosodjanak be egyfajta látványba, hanem mindig a menet közben felfedezett új és új arcukat tudjam megmutatni, maradjanak szabadok. Ezért a legelső, apámnak készített címlapomtól kezdve (ez volt a *Versben bujdosó*) máig, a tavaly megjelent háromkötetes új kiadásig, a leletmentésig eljutva, még föl nem tárt világot föltárni, sugallni, fölhasználva mindazt az emléket, tudást, amit magamévá tehettem mellettük felnőve.

Elek Tibor: *Ha már az emlékek felidézésénél tartunk, Feri, téged kérlek arra, mert tudom, a három jelen lévő költő közül a legtöbb személyes élményed neked volt Nagy Lászlóval, hogy idézz fel néhányat ezek közül.*

Buda Ferenc: Legelső személyes találkozásunk 1959 nyarán történt Szigligeten. Akkor én még oda nem kaphattam beutalót, most már kaphatnék, de nekem túl drága, mindegy. Személyesen korábban még nem találkoztunk, nem is őt, hanem Koczog Ákost kerestük, aki a debreceni egyetemen világirodalmat adott elő nekünk. Becsült, szeretett bennünket. Szóládról, a feleségem szülőfalujából kerestük fel azzal, hogy nem tudna-e segíteni nekünk Pesten albérletet találni. Épp az első gyereket vártuk, se állás, se lakás. Amikor rátaláltunk épp, akkor lépett be Juhász Ferenc, akivel szintén váltottam néhány mondatot, nagyon megilletődve. Nem sokkal rá bejött a szobába egy botra támaszkodó, lesérült nehézatléta külsejű ember. Ákos bemutatta őt is, László kezét adott, így kezdődött a barátságunk. Amikor a későbbiek során találkoztunk – általában én kerestem meg őt az *ÉS* szerkesztőségében –, akkor is rettentően nagyokat tudtunk hallgatni, de úgy, hogy az semmi feszélyezettséget nem hordott magában. Nagy László nem volt szószátyár ember, s ezt is nagyon szerettem benne, jókat lehetett vele hallgatni. Ha beszélgettünk is, többnyire nem az irodalomról, isten ments!, arról legfeljebb annyit mondott búcsúzáskor: „na, írjál szép verseket!”. Fákról és egyéb megmunkálható anyagokról beszélgettünk. Egyszer még egy darab rezet is adott nekem, amit az asztal

széléről feszegetett le az előcsarnokban. Utolsó ajándéka is egy darab puszpángfa volt a szigligeti parkból...

András még egészen apró gyermek volt, amikor mutatta egyszer még Zuglóban az édesapja azt a teknősbékát, amit ő metszett linóleumba, és mondta nagy büszkén, kicsit szorongva, de nagy bizakodással, hogy talán lesz ebből a gyerekből is valami. Igaza lett, mert jó kezekben volt a fiú.

A kettőnk viszonyáról nehéz ennyi ember előtt beszélnem. Ezek olyan bensőséges dolgok, amiről legfeljebb a papír társaságában lehet szót ejteni, így viszont szinte olyan, mintha a családi dolgait fecsegné ki az ember.

Elek Tibor: *Tudjuk jól, hogy Zalán Tibor a Nagy László-i indíttatás után számtalan költői irányt, beszédmódot, hangnemet kipróbált, folytonosan megújítva költészetét. Mi az, amit tőle tanultál, amit örökségként a későbbi pályád során is meg tudtál örizni?*

Zalán Tibor: Regényt lehetne írni arról, hogy az ember mit tanul indulásakor attól a költőtől, akit nagyon nagyra becsül. Nem is tudom elmondani. Akkor még szinte mindent tőle tanultam. Érdekes az, hogy ha József Attila-hatást találnak nálam, ahogy te is fölemlítetted, akkor én azon mosolygok magamban, hogy azok nem is József Attila-hatások, hanem Nagy Lászlón keresztül kerültek bele a szövegeimbe. Én sokkal kevésbé ismerem mind a mai napig József Attila költészetét, mint a Nagy Lászlóét. Akkoriban én mindent tőle tanultam, a szövegkezelést, a ritmizálást, még azt is, hogyan kell elrontani a szöveget, hogy az szóljon is, és ne klapanciaszerű legyen.

En olyan alkatú költő vagyok, aki nem tud megnyugodni semmiben. Így volt ez akkor is, amikor az indulásom idején kifulladásra éreztem magamban ezt a Nagy László-i vonalat. Valami radikális változásra vágytam, hogy megtalálhassam azt, ami igaznak tűnik fel számomra. A fegyelmezett formavilágú és önmagában etikai értékeket hordozó költészetet föl váltottam az avantgárddal, amiben egészen másfajta tájékozódási pontokat kellett és lehetett keresnem. Aztán egy nagy fordulattal visszatértem a romantikához, és most már nem is tudom hol tart a dolog, de előbb-utóbb majd ki fog derülni ez is.

Én túl fiatal voltam ahhoz, hogy személyes kapcsolatom lehetett volna Nagy Lászlóval. Egyszer azonban Szigligeten (amikor még olcsó volt) a 17-es szobába utaltak, ahol van egy Nagy László-kép, egy gyönyörű Szent György-ikon az egyik ronda kis ablak bemélyedésében, s ott, két héten keresztül dolgozva, egészen bensőséges kapcsolatba kerültem ezzel a képpel, s később is mindig ezt a szobát kértem. Ezt azért mondom el, mert ez a Nagy László, akiről többnyire csak költőként beszélnek, szerintem, festőnek és grafikusnak is igen jó volt.

Elek Tibor: *Nagy Gábor irodalomtörténészként mostanában éppen azokkal a költőkkel foglalkozik, akik saját pályájuk során többek között a Nagy László-i örökség továbbvitelén munkálkodtak, munkálkodnak, így az egykori Kilencek vagy Hetek nemzedékének több tagja. Téged arra kérlek, arról beszélj, hogyan látod ennek az örökségnek a továbbélését az ő költészetükben. Valóban kiürült-e már ez a fajta költői hagyomány, ahogyan évek, lassan évtizedek óta sokfelől hallhatjuk. Valóban nem hoznak létre az effajta költői magatartás képviselői értékes irodalmat ma már?*

Nagy Gábor: Szigorlati tételnek is megfelelne ez, amire rákérdezel, teljes körű választ én nem tudok és nem akarok most adni rá, csupán egy-két mozzanatra utalnék. Ebben a tanulmány sorozatban Baka Istvánval is foglalkozom, ő különböző szövegekben, interjúkban rendre tiltakozik a nála is feltételezett Nagy László-hatás ellen. Azt mondja, nem nagyon ismerte, sőt kerülte Nagy László költészetét. Sokáig azt hittem, hogy nem kedvelte, aztán később rájöttem, hogy valójában elég egyértelműen látszik az ő költészetén a Nagy Lászlóé nyoma, például a *Háborús téli éjszaka* című nagy versében és a második, harmadik kötetében, a *Döblingben* is. Valószínűleg tudott ő is erről, és ezt nem szerette, mert a hetvenes-nyolcvanas években volt egy általános félelem: csak nehogy azt mond-

ják rám, hogy Nagy László-epigon vagyok. Különösen azokban volt ez meg, akiket az irodalomtörténet (vagy irodalompolitika) szeretett is akkoriban ezzel a címkével („Nagy László-epigon”) ad acta tenni, és végleg elfeledkezni róluk. Mintha nem ismerték volna azt a Weöres Sándor-i gondolatot *A vers születéséből*, miszerint a hatás nem baj, sőt igazi költő csak a hatások összességéből plusz egy kis icipici eredetiségből tevődhet össze. Az pedig természetes volt akkoriban, hogy Nagy Lászlónak volt a legerőteljesebb a hatása.

A szigorlati kérdésre annyit mondanék most csak, hogy a legfontosabb kapocs Nagy László és a későbbi utódai között az etikai tartás. Az a fajta etikus költészet, amelyik nem feledkezik el arról, hogy a poétikai, a szorosabban vett esztétikai értékek mellett van valami olyan morális kötelezettsége is egy alkotó embernek, amiről, ha elfeledkezik, ha lemond róla, vagy csak részben lemond, akkor könnyen kibicsaklik az alkotás. Azok, akikkel én ebben a tanulmányisorozatban foglalkozom, azt hiszem, ebben mindenképpen Nagy László örökösei.

Elek Tibor: Akkor a többieket is segítségül hívom, mennyire van jelen szerintetek a kortárs magyar költészetben a Nagy László által képviselt alkotói, szellemi magatartás, akár ez az etikus közelítés, amiről Gábor beszélt?

Buda Ferenc: Sajnos, nagyon hiányzik a Nagy László-i etikus magatartás. Barátaim, már réges rég nem a költészetéről van szó, hanem a világról: rólunk, a kölykeinkről, unokáinkról, dédunokáinkról. Akiknek Nagy László üzent élete vége felé, s akiknek, nem tudom, lesz-e afféle csókolni való emberi arcuk. Mert már most pusztulóban az emberi arc. Arról persze sokat lehet elmélkedni, hogy a költészet búvópatak-e, s hogy kinek a költészetében milyen reminiscenciák fedezhetők fel, ám a lényeg ezeken túl keresendő. Meg kell valljam, a jövőre nézvést nem vagyok bizakodó. Ezzel nem akarnám összekorcolni a zsáknak a száját, beszélgessünk csak tovább vidáman...

Zalán Tibor: Szerintem nemcsak hogy ez a fajta etikusság nincs jelen a mai költészetben, legalábbis nem nagyon fedezhető föl, de maga Nagy László sincs jelen olyan mértékben, amennyire az ő költői ereje és nagysága ezt megkövetelné. Ezt abban látom, hogy a halála után elindult egy igen kemény, a Nagy László-i költészetet tépázó huzavona, ami nyilván arra szolgált, hogy a tárgyias költészetnek és a nyelvkritikus költészetnek a helyét megcsinálja a magyar költészetben. Ezek nyilvánvalóan nem a szándékoltan etikus megszólalási formákat keresik, sőt azokat szinte ki is zárják az érvényességi körükből. A világunk is rendkívüli módon szétesett ugyanakkor, és nem vagyok biztos abban, hogy meg tudjuk találni az összefogásához szükséges erkölcsi kapcsokat, és az is bizonytalan, hogy meg tudjuk-e mi jeleníteni ezeket az erkölcsi kapcsokat, s kell-e, hogy megjelenítsük őket. Nagy László biztosan ki tudta volna mondani az ehhez szükséges szavakat. Én, speciel, nem vagyok biztos abban, hogy meg tudnám találni őket. Egyszerűen nem értjük ezt a mai világot, ezt a politika és média által ránk oktrojált Magyarországot, én legalábbis nem értem. Következésképp tiltakozni tudunk csak, de a tiltakozás még nem etikai tett. A költészetnek lehet alapanyaga a kimondás, valaminek a kimondása, de önmagában az elhatárolódás, az nem oszt, nem szoroz.

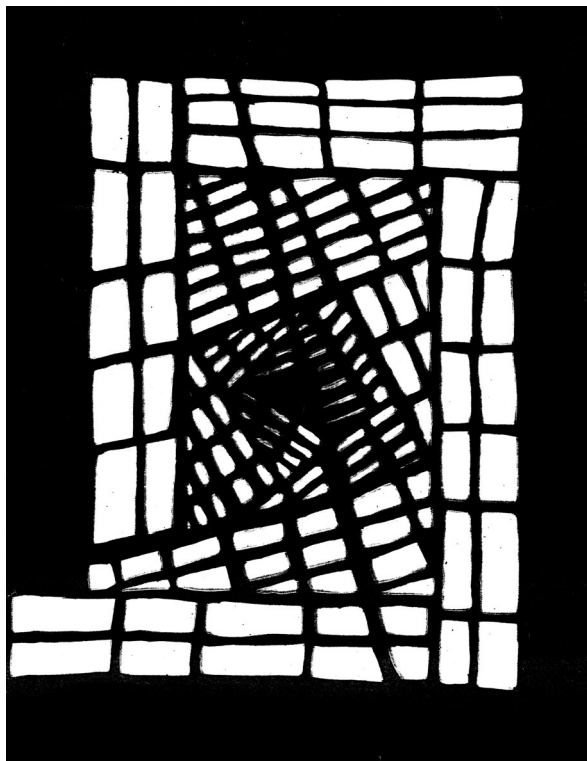
Ma nincs már jelen az a társadalom sem, amelynek azt a fajta erkölcsiséget közvetíteni lehetne, kellene. A ma olvasóját – tisztelet a jelenlévőknek, természetesen – feltehetően sem az erkölcsös dolgok kimondása, sem az erkölcstelen dolgok kimondása, se meg nem rázza, se meg nem rendíti, se nem is érdekli. A költészet egy kicsit kényszerpályán, talán parkolópályán van társadalmi szinten, de ez nem veheti el az ember kedvét attól, hogy ki-ki a maga erkölcsisége szerint próbáljon ebben a szélcsendben valamit előállítani.

Buda Ferenc: Egy közbeszúrást engedjete meg még nekem. A mai paradigmák és paradicsznóságok közepette roppant kényelmetlen a Nagy László-i örökség. Nehéz mit kezdeni a műveiben és személyében megtettesülő emberi tartással. Hagyjuk, úgymond

a szép szavakat, folyjon inkább szét a szöveg, mint a tintagomba, s akkor semmi baj nincsen, azért is fizetnek honoráriumot, akár két, három, négy helyen is. Oda szállunk, ahová a légy, minden mindegy, kész.

Elek Tibor: *Egyrészt értem és elfogadom, amit mondtok, hogy nincs jelen, hogy hiányzik, másrészt vitázni kellene veletek, szerintem, de én itt csak házigazda vagyok, ezért Gábort kérem erre, mert ő biztosan ismer olyan költőket, akinél jelen van, akinél tovább él, például Buda Ferencnél, akiről alapos tanulmányt is készített, de másoknál is, Vári Fábián Lászlótól Ferenczes Istvánig. Segíts már, Gábor!*

Nagy Gábor: Segítenék én, de értem és megértem Ferenc és Tibor gondolatmenetét. Azt, hogy a Nagy László-i költői hagyomány elevenen él tovább, azt én már tudom. De miért nem tudtam mondjuk nyolc évvel ezelőtt? Miért hittem azt el, hogy nincs ez a hagyomány? Miért hittem el, hogy kiüresedett, hogy idejét múlt, hogy ősközületek esetleg még akadnak itt-ott, de nemsokára majd róluk is elfeledkezünk? Zalán Tibornak olyan szempontból tehát igaza van, hogy kérdéses: a továbbélés vajon mennyire van jelen a köztudatban. Buda Ferenc Kossuth-díja például szinte kakukktojás ilyen értelemben. Segítenék én, de magam is meglehetősen pesszimista és szkeptikus vagyok, bár ahogy Ferenc mondta, korunk egyszer az egyik arcát mutatja, másszor a másikat.

Forgásban II.

Szuromi Pál

Tizenhárom haiku

*hó-zene hullik...
szisszenő pici dob szól
s másik százezer*

*

*aranybugájú
mély – ott ég a hold, nézd, egy
kábult jegenyén*

*

*néma veres dob
réz-gong a mélység felett
– ó, ki üti meg?*

*

*hó-sipkája rejt
egy kis fenyőt – hol leszel
mire égig ér?*

*

*hajnali harang-
szó – alvó lányom haján
fénylő bronzfonál*

*

*sziklák dörögnek
záporban két kis cipő
kőről kőre lép*

*

(Zsuzsi rajzol)

*felhő tornyosul
már sóhajt a fűben egy
cikkakkos szírom*

*

Az 1947-ben született, Békésen élő szerzőnk megjelenés előtt álló kötetéből.

*hány út kellene
összegyűjtened megint
lábaid nyomát?*

*

*madarak V-je –
kísértjük sorra mind az
áttörhetetlent*

*

*gesztenyegubót
– lét-titkába szédül
most a süin-gyerek*

*

*hideg éjszakán
szénaboglyák, ágyamig
belopóztok-e?*

*

*sárgult hold-gerezd
borzong fanyar teámban,
mint az őszi est*

*

*örök nyár szól már
fülemben mint kéretlen
tücsökcirpelés*

Ryszard Kapuściński

Utazások Hérodotoszal

II.

Állomás és palota

Míg Benáreszben találhatunk okot némi optimizmusra (esélyünk van megtisztulni a szent folyóban, amitől javul lelkiállapotunk, reményünk támad arra, hogy közelebb kerülünk az istenek világához), addig egészen más hangulat lesz rajtunk úrrá a calcuttai Sealdah Station épületében. Vasúttal érkeztem oda Benáreszből, s meggyőződhettem róla, hogy az út a relatív mennyországból az abszolút pokolba vezetett.

A benáreszi pályaudvaron rám nézett a kalauz és megkérdezte:

– Where is your bed?

Megértettem, hogy mit kérdez, de olyan képet vághattam, mint aki nem érti, mert egy perc múlva, már határozottabban, megismételte a kérdést:

– Where is your bed?

Kiderült, hogy itt még a közepesen tehetősek is – hát még az olyan kiválasztottak, mint az európai faj képviselői! – saját ággyal utaznak. Az ilyen utas az állomáson egy szolgálóval jelenik meg, aki a fején hozza az összetekert matracot, takarót, lepedőt, párnát és egyéb holmikat. A vagonban aztán (padok nincsenek benne) a szolgáló megágyaz urának, majd szó nélkül eltűnik, mintha a föld nyelte volna el. Én, aki a testvériség és az emberek közötti egyenlőség szellemében nevelkedtem, azt a helyzetet, hogy valaki üres kézzel sétál, egy másik valaki pedig cipeli utána a matracot, bőröndöt, elemóziás kosarat, hallatlanul dühítőnek, tiltakozásra, lázadásra készítő helyzetnek tartottam. Csakhamar elfeledkeztem azonban erről, mert amikor a vagonba léptem, a legkülönfélébb helyekről hallottam a megütközés hangjait:

– Where is your bed?

Nagyon kínosan éreztem magam, amiért csak egy kézitáskám volt, de hát honnan tudhattam volna, hogy az érvényes menetjegyen kívül még matracnak is kellett volna nálam lennie? De még ha tudtam volna is, és vettem volna egy matracot, nem vihettem volna magam, szolgát is kellett volna hozzá szereznem. És mit csináljak aztán a szolgálóval? És a matraccal?

Igen, mert azt már észrevettem, hogy minden tárgyhoz és tevékenységhez más-más ember tartozik, és az az ember éberem örökdió a szerepe és helye fölött

– ez biztosítja ennek a társadalomnak az egyensúlyát. Vagyis más valaki hozza reggel a teát, más valaki tisztítja a cipőt, megint más mossa az inget s egészen más söpri ki a szobát – és így tovább a végtelenségig. Isten ments azt kérni az inget vasalótól, hogy varrja fel a leszakadt gombot is! Nekem, aki a testvériség szellemében...stb. nevelkedtem, az lett volna a legegyszerűbb, ha magam varrom fel a gombot, csakhogy ezzel örületes hibát követtem volna el, megfosztottam volna ugyanis a pénzkereset lehetőségétől azt, aki általában népes család fenntartójaként, inggombok felvarrásából él. Ez a társadalom a szerepek és beosztások, rendeltetések és besorolások gondosan fűzött, csipkefinom szövedéke volt, és óriási tapasztalat, intuíció és tudás kellett ahhoz, hogy az ember átlássa, megértse ezt az aprólékosan szőtt struktúrát.

Álmatlanul telt a vonatban az éjszaka, mert az öreg, még a gyarmati időkből származó vagon rázott, dobált, zörgött, közben bevágott az eső a felhúzhatatlan ablakokon. Szürke, felhős délelőtt lett, mire befutottunk a Sealdah Station peronjára. Az egész hatalmas pályaudvaron, a hosszú peronokon, a vakvágányokon és a környező mocsaras mezőkön, mindenütt tízezerszám ültek vagy heverték a zuhogó esőben, vagy egyszerűen a vízben és sárban – mert esős évszak volt, a trópusi zápor egy pillanatra sem szünetelt – a csontsovány hajléktalanok. A legmegdöbbentőbb első látásra ezeknek az ázott csontvázaknak a nyomorúsága, mérhetetlen sokasága, mindenekelőtt azonban a mozdulatlansága volt. Mintha halott részei lettek volna a komor, lehangelő tájnak, amelynek egyedüli élő alkotóelemei az égből ömlő esőpatakok voltak. A szerencsétlen nyomorultak tökéletes passzivitásában mégis volt valamilyen – igaz, hogy kétségbeejtő – logika és ésszerűség: nem bújtak el a zuhogó eső elől, mert nem volt hova – ez volt útjuk végállomása –, és nem fedték be magukat semmivel sem, mert semmijük sem volt.

Annak a hinduizmus és a mozlím hit hívei között kirobbant, alig néhány éve végződött polgárháborúnak a menekültjei voltak ők, amely a független India és Pakisztán születését kísérte, s amely több százezer vagy talán milliányi ember halálát és sok millió ember hontalanná válását hozta magával. Ez utóbbiak már régóta bolyongtak, mert senkitől sem kaptak segítséget, és sorsukra hagyatva vegetáltak még egy ideig olyan helyeken, mint a Sealdah Station, ahol aztán végzett velük az éhség, a sokféle betegség. De ez sem volt elég, mert az ország útjait ellepő háborús menekültek oszlopaihoz tömegesen csatlakoztak az árvíz-károsultak, akiket elűztek falvaikból, városkáikból a hatalmas és szabályozatlan indiai folyók okozta áradások. Így aztán sok millió hajléktalan, apatikus ember bolyongott az utakon, esett össze a kimerültségtől, gyakran végérvényesen. Mások megpróbálták eljutni a városokba, abban reménykedve, hogy hozzájutnak egy kis vízhez és egy marék rizshez.

Már a vonatról leszállni sem volt könnyű – a peronon nem volt hová lépnem. Az eltérő bőrszín általában figyelmet kelt, itt azonban semmi sem ébreszthetett kíváncsiságot azokban az emberekben, akik mintha az életen túl léteztek volna. Észrevettem, hogy mellettem egy idős asszony pár szem rizst kapar elő szájja

ráncai közül. A rizst egy tálkába szórta. Tekingélni kezdett, talán víz, talán tűz után, hogy megfőzhesse. Láttam, hogy a tálkát árgus szemmel figyelik a közelben ácsorgó gyerekek. Figyelnek mozdulatlanul, szótlánul, s az egész jelenet elhúzódik. A gyerekek nem vetik magukat a rizsre, mert az az idős asszony tulajdona. Valami beleivódott ezekben a gyerekekbe, valami, ami erősebb az éhségnél is.

Most azonban a peronon táborozók közt fiatal férfi furakodik át. Meglőki az öregasszonyt, aki kiejti kezéből a tálkát, a rizs szétszóródik a peronon a sárba, a szemétkébe. A gyerekek abban a pillanatban rávetik magukat, a lábak közt tekegve, a sárban kaparászva próbálnak megszerezni egy-egy rizsszemet. Az idős asszony üres kézzel álldogál, valaki újra meglőki. S az öregasszony, a gyerekek, a pályaudvar, mind elmerül a szünni nem akaró trópusi eső zuhatagában. Én is állok ázottan, nem merek egy lépést sem tenni, egyébként sem tudom, hova menjek.

Calcuttából délre, Hyderabadba utaztam. Az ottani tapasztalatok erősen különböztek a fájdalmas északi tapasztalatoktól. Az ország déli része derűsnek, nyugodtnak, álmosnak és kicsit provincionálisnak mutatkozott. A helyi rádza szolgálai alighanem összetévesztettek valakivel, mert ünnepélyesen fogadtak az állomáson, és egyenesen egy palotába vittek. Ott idősebb úr üdvözölt udvariasan, tágas bőrfotelbe ültetett bizonyára hosszabb, elmélyült beszélgetésre számítva, az én csekélyke angoltudásom azonban ezt egyáltalán nem tette lehetővé. Valamit dadogtam, éreztem, hogy elpirulok, előnt a veríték. A kedves úr barátságosan mosolygott, ettől kicsit bátrabb lettem. Az egész olyan volt, mint egy álom. Szurrealista álom. A szolgák átkísértek a palota szárnyépületébe. A rádza vendége voltam, külön szobát kaptam. Szerettem volna megmagyarázni a félreértést, de nem tudtam, hogyan – nem volt hozzá megfelelő szókészletem. Az, hogy európai voltam, talán valamilyen rangot adott a palotának? Lehet. Nem tudom.

Mindennap magoltam a szavakat elszántan, szinte révületben (mi világít az égen? – The sun; mi esik az égből? – The rain; mi mozgatja a fákat? – The wind stb., stb., 20–40 szó naponta), olvastam Hemingwayt, Dubois tisztelendő könyvéből pedig próbáltam megérteni a kasztokról szóló fejezetet. Az eleje nem is volt olyan nehéz: négy kaszt van, az első, a legmagasabb kaszt a brahminoké – papok, a szellem emberei, gondolkodók tartoznak ide, azok, akik az utat mutatják; a második, alacsonyabb kaszt a ksatrija – ide a harcosok, uralkodók, vagyis a kard és a politika emberei tartoznak; a harmadik, még alacsonyabb kaszt a vajsiáké – a kereskedők, kézművesek, földművelők kasztja; végül a negyedik a sudrák – a fizikai munkások, szolgák, bérmunkások – kasztja. A gondok később kezdődtek, mert kiderült, hogy ezek a kasztok több száz alkasztra oszlanak, azok pedig számtalan újabb al-alkasztra stb., a végtelenségig. Mert India minden tekintetben maga a végtelen, végtelen sok isten és mítosz, hiedelem és nyelv, faj és kultúra; mindenhol és mindenben, amerre csak nézünk, amire csak gondolunk, mindezzel a szédítő végtelennel találkozunk.

Ugyanakkor ösztönösen éreztem, hogy az, amit magam körül látok, mind csak külső jegy, kép, szimbólum, amelyek mögött hiedelmek, fogalmak és elképzelések gazdag, színes, számomra ismeretlen világa rejlik. És azon is eltöpreng-

tem, hogy ez a világ vajon azért hozzáférhetetlen-e a számomra, mert nincsenek róla elméleti, tudományos ismereteim, vagy ennek esetleg mélyebb okai vannak, nevezetesen az, hogy az én elmémet a racionalizmus és a materializmus túlságosan átítatta ahhoz, hogy átérezzek, megértsek egy lelkeséggel és metafizikával annyira telített kultúrát, mint amilyen a hinduizmus.

Ilyen lelkiállapotban, a francia misszionárius művében fellelhető részletek gazdagságától letaglózva, félretettem a könyvet és kimentem a városba.

A rádza csupa veranda palotáját – vagy száz üvegezett verandája volt; amikor ezeken kinyitották az ablakokat, könnyű, üde szellő lengedezett a szobákban – buja, gondozott kertek övezték, amelyekben kertészek tettek-vettek, valamit folyton metszegettek, kaszáltak, gereblyéztek, távolabb, a magas falon túl pedig a város kezdődött. Keskeny, állandóan zsúfolt utcácskákon, sikátorokon lehetett a városba jutni. Útközben megszámlálhatatlanul sok színes bolt, elárúsítóhely és élelemmel, ruhával, cipővel, vegyi áruval tömött bódé mellett haladt el az ember. Bár nem esett az eső, a szűk utcák mindig sárosak voltak, mert az emberek mindezt az úttest közepére öntenek ki – az úttestnek nincs gazdája.

Mindenütt hangszórók árasztanak éles, hangos, elnyújtott énekeket, amelyek a helyi szentélyekből származnak. Ezek kicsiny épületek, gyakran nem nagyobbak a környező emeletes vagy földszintes házaknál, viszont valóban sok van belőlük. Hasonlítanak egymásra, fehérre vannak festve, virágfüzérekkel és világító díszekkel olyan ékesek, mint esküvőre induló menyasszonyok. A kis szentélyek hangulata is valahogy kedélyes, lakodalmi. Rengeteg bent az ember, valamit suttognak, füstölőket égetnek, szemüket forgatják, kezüket előre nyújtogatják. Néhány férfi (sekrestyések? ministránsok?) ételt oszt a híveknek – hol egy darabka tészta, hol marcipánt vagy cukorkát. Ha az ember kicsit hosszabb ideig nyújtogatja a kezét, két vagy akár három adagot is kaphat. Az ételt meg kell enni vagy az oltárra kell tenni. A kis szentélyekbe bárki bemehet, senki sem kérdezi, ki vagy, milyen hitűnek vallod magad. És az isten iránti tisztelet kifejezése is individuálisan zajlik, egyénileg, közös szertartás nélkül, így aztán általános lazaság, szabadság, sőt némi rendtelenség uralkodik a templomocskákban.

Ezekből a kultikus helyekből azért van olyan sok, mert a hindu istenek száma végtelen, eddig még senki sem tudta őket számba venni. Az istenek nem versengenek, harmonikusan, békésen megférnek egymás mellett. Lehet hinni egyetlen istenben vagy egyszerre néhányban, lehet egyik istent másokra cserélni helytől, időtől, hangulattól vagy szükséglettől függően. A hívőknek, higyének bármely istenben, fontos, hogy valamilyen szentélyt, templomot építsenek istenüknek. El lehet képzelni, hogy mindez milyen következményekkel jár, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy ez a liberális többistenhit már ezer éve tart. Hány de hány szentélyt, kápolnát, oltárt, szobrot állítottak ezalatt, ugyanakkor mennyit pusztítottak el közülük az árvizek, tűzvészek, tájfunok, a mozlímokkal vívott háborúk? Ha egyszerre épülnének fel ezek a szentélyek, a fél világot beterítenék!

Bolyongásaim közben eljutottam Káli szentélyébe. Káli a rombolást, az idő pusztító hatását jelképező istennő. Nem tudom, könyörgéssel meg lehet-e őt győzni, hiszen az időt nem lehet megállítani. A magas, fekete, nyelvet öltő Káli

koponyákból fűzött nyakláncot visel, és széttárt karokkal áll. Bár nőről van szó, nem lenne jó a karjaiba kerülni.

A szentélybe vezető út mentén bódék sorakoznak, amelyekben átható illatú kölniket, színes púdereket, kis képeket, függőket, mindenféle vásári giccset árulnak. Az istennő szentélye felé lassan haladó, tömött sorban izzadt, ájtatos hívők lépegetnek. Odabenn émelyítő illatú füst, párás hőség és félhomály. Az istennő szobra előtt jelképes csere zajlik: a hívő átnyújt a papnak egy korábban vásárolt kavicsot, s másikat kap helyette. Valószínűleg szenteletlen kavicsot hagynak ott, és megszenteltet visznek el. De hogy valóban így van-e, nem tudom.

A rádza palotáját szolgál hada lepi el, mást nem is látni, mintha az egész birtok az ő osztatlan tulajdonuk volna. Komornyikok, lakájok, pincérek, szobalányok, öltöztetők, nagy tudású teakészítők, cukrászok, vasalónők, küldöncök, moszkító- és pókirtók és meghatározhatatlan foglalkozású emberek tömege jön-megy szüntelenül a szobákban és szalonokban, suhan el a folyosókon és lépcsőkön; bútorokat és szőnyeget porolnak, párnákat szellőztetnek, székeket tologatnak, virágokat metszenek és locsolnak.

Mindannyian szóltanul, hajlékonyan, óvatosan mozognak, egyenesen olyan benyomást keltenek, mintha kicsit félnének, ám mozdulataikban nyoma sincs semmiféle idegességnek, sietségnek, hadonászásnak; azt hihetné az ember, hogy valahol a közelben bengáli tigris settenkedik, amelytől egyetlen módon lehet megmenekülni: ha tartózkodunk mindenféle hirtelen mozdulattól! Még napközben, az izzó nap fényében is személytelen árnyakra emlékeztetnek, annál is inkább mivel szóltanul teszik a dolgukat és mindig úgy, hogy minél kevésbé látszódnak, hogy senkinek ne legyenek útjában, de még azt a helyzetet is elkerülik, hogy véletlenül valakinek a látókörébe kerülnek.

Öltözkük funkciójuktól és rangjuktól függően más és más: a drágakövekkel összefogott, aranyos turbánoktól az egyszerű ágyékkötőig, a dhotiig, amelyet a hierarchia legalján lévőek viselnek. Némelyek hímzett övekkel, csillogó vállrojtokkal díszített selyemöltönyökben járnak, mások egyszerű ingben és fehér kaftánban. Egy dolog közös bennük – mindannyian mezítláb közlekednek, még ha hímzések, vállrojtok, brokátok és kasmírszövetek díszítik is őket –, a lábukon nincs semmi.

Erre a dologra azonnal fölfigyeltem, mivel a lábbelivel kapcsolatban kicsit rögeszmés vagyok. A magyarázat még a háború, a megszállás éveiből származik. Emlékszem, közeledett 1942 tele, nekem pedig nem volt cipőm. A régit már teljesen szétnyúztam, újra, pedig a mamának nem volt pénze. A lengyelek számára hozzáférhető cipő 400 zlotyba került, felső része fekete, vízálló kátránnyal bevont vastag zsávolyból készült, a talpa pedig világos hársfátalp volt. Honnan szerezzünk 400 zlotyot?

Abban az időben Varsóban, a Krochmalna utcában, a gettó bejáratától nem messze, Skupiewskiéknél laktunk. Skupiewski bácsi házi módszerrel piperszappanokat készített, mindet egyfajta, zöld színben. – Adok neked bizományba szappant – mondta –, ha eladsz 400 darabot, meglesz a cipőre valód, nekem

pedig az árát megadod a háború után. Mert akkor még azt hitték az emberek, hogy a háború hamarosan véget ér. Házibácsink azt tanácsolta, hogy a Varsó–Otwock hévvonalon áruljam a szappant, mert ott sok nyaraló utazik, akik néha mosakodni is akarnak. Megfogadtam a tanácsot. Tízéves voltam, s életem könny-készletének a felét kisírtam akkor, mert senki sem akart tőlem szappant venni. Egész napi fáradozás után egyet sem, vagy esetleg egyet tudtam eladni. Egyszer hármát vettek meg, a boldogságtól kipirult arccal mentem akkor haza.

Amikor becsöngettem valahova, hó imába fogtam: Istenem, add, hogy vegyenek legalább egyet! Valójában afféle koldulás volt ez, igyekeztem szánalmat kelteni az emberekben. Ezekkel a szavakkal léptem be: – Néni, kérem, vegyen tőlem egy szappant! Csak egy zlotyba kerül, jön a tél, és nekem nincs cipőm. Ez néha hatott, néha nem, mert sok más gyerek is kódorgott a környéken, s próbált ügyeskedni – ki lopott, ki kéregetett, ki meg kereskedett valamivel.

Beköszöntött a hűvös ősz, a hideg úgy csípte a talpamat, hogy már fáj, abba kellett hagynom a házalást. Csak 300 zloty gyűlt össze, de Skupiewski bácsi bőkezűen kiegészítette százzal. Anyámmal megvettük a cipőt. Ha az ember betekerte a lábát flanel kapcával és még újságpapírral is, akár kemény fagyban is járni lehetett benne.

Most, amikor megláttam, hogy Indiában millióknak nincs lábbelijük, valamiféle sorsközösséget, rokonságot éreztem ezek iránt az emberek iránt, sőt néha még olyan érzés is elfogott, amilyet akkor érzünk, ha gyerekkori otthonunkba látogatunk.

Visszautaztam Delhibe, ahol bármely pillanatban megérkezhetett a visszaútra szóló jegyem. Megkerestem régi szállodámat, ahol ugyanazt a szobát kaptam, mint előzőleg. Ismerkedtem a várossal, múzeumokba jártam, a *Times of India* című újságot próbáltam olvasni, Hérodotoszt tanulmányoztam. Nem tudom, hogy Hérodotosz eljutott-e Indiába – a kor utazási nehézségeire való tekintettel ez nem nagyon valószínű, de teljességgel kizárni sem lehet. Hiszen Görögországtól oly távol eső vidékeket ismert meg! Lefírta viszont a világ akkori legnagyobb hatalmának, Perzsiának húsz provinciáját, szatrápiáját, India pedig ezek közül az egyik, a legnépesebb szatrapia volt. Az *indek népe – az általunk ismert világon a legnagyobb létszámú nép –*, állítja Hérodotosz, s aztán részletesen beszél Indiáról, annak elhelyezkedéséről, társadalmáról és szokásairól. *India földje napkelet felé homoksivatag, mert azok közül az ázsiai emberek közül, akiket ismerünk és akiről tudunk valamit, napkelet felé a legközelebb az indek laknak, a tőlük keletre eső vidék azonban már merő homoksivatag. Az indek több néptörzsre oszlanak, ezek nem is egy nyelven beszélnek, s némelyek nomádok, mások nem. Egyesek a folyam ingoványos vidékén telepedtek meg, s nyers hallal táplálkoznak. A halat nádból, a nád ízeiből font csónakokról fogják. Ruhájuk folyami kákából készül: learatják a kákát a folyam mellékén, majd addig ütögetik, amíg megpuhul, aztán gyékényszerűséget fonnak belőle, és úgy viselik, mint valami páncélt.*

Tőlük keletre nyers húst evő nomád indek laknak, akiket a padaiosz névvel jelölnek. Azt mesélik, hogy ezeknek ilyenek a szokásaik. Ha a közösségből megbetegszik egy aszszony vagy egy férfi, megölik, mégpedig ha férfi az illető, a legközelebbi férfi rokonok végeznek vele, abban a hiszemben, hogy a betegségtől leszármazott hús elromlik. S

hiába igyekszik a szerencsétlen titkolni a betegségét, könyörtelenül lemészárolják és megeszik. Ha a beteg asszony, a legközelebbi nőrokonok végzik el azt a munkát, amit a férfival a férfi rokonok. Aki megöregszik, azt levágják és megeszik. De kevesen érik meg az öregkort, mert aki valamilyen betegségbe esett, azt már előbb megölik.

Más indek más szokásokat követve élnek, a következő módon. Nem ölnek meg semmilyen élőlényt, nem vetnek, nem laknak házban, táplálékuk fű, egy vadon termő növény, amely hüvelyben köles nagyságú magokat hoz, azt összegyűjtik, hüvelyestül megfőzik és megeszik. Aki megbetegszik, elvonul egy puszta helyre és lefekszik, a többiek pedig nem törődnek vele, hogy meghalt-e már, vagy gyötri-e még a betegség.

Azok az indek, akikről mostanáig beszéltem, nyilvánosan közöszülnek, mint a barmok, s valamennyiüknek olyan a bőre, mint az etiópoké. Még a magvuk, amellyel megtermékenyítik az asszonyokat, még az sem fehér, mint a többi emberé, hanem fekete, akár a bőrük színe. Különben az etiópok magva is ilyen színű...

Aztán elutaztam még Madrászba és Bangaloréba, Bombaybe és Chandigarhba. Útközben egyre nőtt bennem az a lehangoló meggyőződés, hogy reménytelen dologra vállalkoztam, hogy képtelen vagyok megismerni és megérteni azt az országot, amelyben tartózkodom. India olyan hatalmas! Hogyan írjak le olyasmit, aminek, meglátásom szerint, se vége, se hossza?

Megkaptam a retúrjegyet – Delhiből Kabulon, Moszkván át Varsóig szólt. Naplemente idején értünk Kabulba. A mély rózsaszín, szinte lilás ég utolsó fényei a völgyet övező sötétkék hegyekre vetődtek. A nap egyre alább merült a tökéletes, mély csöndben – olyan táj, olyan föld, olyan világ csöndje volt ez, amelyet nem zavarhatott meg sem egy csacsi nyakába akasztott csengő, sem a repülőtéri barakk mellett elhaladó birkanyáj aprózó trappolása.

A rendőrség feltartóztatott, mert nem volt vízumom. Visszaküldeni nem tudtak, a repülő ugyanis, amellyel jöttem, azonnal elrepült, a kifutópályán egyetlen gép sem volt. Tanakodtak, hogy mit csináljanak velem, végül elmentek a városba. Ketten maradtunk – én meg a repülőter őre. Jól megtermett, vállas férfi volt, göndör fekete szakállal, barátságos tekintettel és bizonytalan, bátortalan mosollyal. Hosszú katonaköpenyt viselt, vállán ócska Mauser karabély lógott.

Hirtelen állt be a sötét, s rögtön hideg is lett. Reszkettem, mert egyenesen a trópusokról érkeztem egy szál ingben. Az őr fát, rózsét, száraz füvet hozott, és tüzet rakott. Odaadta a köpenyét, ő maga a feje búbjáig egy sötét színű, teveszőr pokrócba burkolózott. Szótlanul ültünk egymással szemben, körülöttünk semmi sem történt, valahol távol tücskök ciripeltek, aztán még távolabb felberregett egy autó motorja.

Reggel megjöttek a rendőrök, egy idősebb férfit hoztak magukkal, aki a lódízi textilgyárak megbízásából gyapjúfelvásárlással foglalkozott. Bielas úr megígérte, hogy elintézi a vízumot, mert neki már voltak összeköttetései. És valóban, nemcsak a vízumot intézte el, hanem a villájába is befogadott, s még örült is, hogy nincs egyedül.

Kabul merő egy por. A város völgyben fekszik, a szél a környező sivatagokból szünet nélkül hordja a porfelhőket, a világosbarna, szürkés szemcsék mindent befednek, mindenhova beférkőznek, s csak azokban az órákban nyugszanak el, amikor a szél lecsendesedik, a levegő pedig áttetszővé, kristálytisztává válik.

Esténként az utcák úgy festenek, mintha spontán módon improvizált misztérium játszódna rajtuk. Mert a sűrű sötétségben nem látni mást, csak az utcai bódékban pislákoló mécsesek, lámpácskák imbolygó, mozgékony fényeit, amint megvilágítják az egyenest a földre, az úttest szélére vagy a házak küszöbére kirakott szegényes, ócska árut. A villódzó fények sora között szótlanul sietnek a hideg és a szél miatt beburkolózott emberek.

Amikor a moszkvai repülőgép ereszkedni kezdett Varsó fölött, szomszédom összerándult, megmarkolta a szék karfáját és lehunyta a szemét. Megkínzott, szürkés színű arcát ráncok barázdálták. Öreg, olcsó öltönye csak úgy lógott sovány, csontos testén. Lopva, szemem sarkából ránéztem. Észrevettem, hogy könnycseppek gördülnek le az arcán. Aztán visszafojtott, de hallható zokogás ütötte meg fületem.

– Elnézést kérek – szólt hozzám. – Elnézést, de nem hittem, hogy egyszer hazajövök.

1956 decembere volt. Folyamatosan érkeztek vissza az emberek a Gulag-táborokból.

Rabi upanisadokat énekel

Indiában találkoztam először a mássággal, egy új világgal. Ez a különleges, elragadó találkozás egyúttal nagy alázatlecke is volt. Igen, a világ alázatra tanít. Mert indiai utamról tudatlanságom, műveletlenségem, önteltségem miatt szégyenkezve tértem haza. Meggyőződtem arról, hogy egy másik kultúra nem nyílik meg előttünk egyetlen intésre, a találkozást hosszú, alapos készülődésnek kell megelőznie.

Levontam hát a tanulságot, hogy alapos önművelésre van szükségem, első reakcióm viszont az volt, hogy visszamenekültem az ismert, otthonos, hazai helyekre, az anyanyelvembe, az előtanulmányok nélkül is azonnal érthető jelek, jelképek világába. Igyekeztem elfelejteni Indiát, mert ott vereséget szenvedtem: a hatalmas ország sokszínűsége, nyomora és gazdagsága, rejtélyessége és megismerhetetlensége nyomasztóan hatott rám, összezavart és leigázott. Újra nagy kedvvel jártam hát Lengyelországot, hogy tudósítsak lakóiról, beszélgessek velük, meghallgassam, mit mondanak. Fél szavakból is megértettük egymást, azonos tapasztalatokból táplálkozó közösség kapcsolt össze bennünket.

India azért, természetesen, megmaradt emlékezetemben. Minél hidegebb volt, annál szívesebben gondoltam a forró Keralára, minél hamarabb sötétedett, annál gyakrabban jelentek meg képzeletemben a ragyogó kasmíri napkelték. A világ már nem volt egységesen fagyos, havas; megkettőződött: egyszerre volt zimanós és izzasztóan meleg, hófehér és buján zöld, virágzó.

Ha akadt egy kis szabad időm (rengeteget dolgoztunk a szerkesztőségben), és pár garasom (sajnos, elég ritkán fordult elő), Indiáról szóló könyveket kerestem. Leggyakrabban azonban eredménytelenül kutakodtam a könyvesboltokban, antikváriumokban. Semmit sem találtam. Egyszer aztán egy antikváriumban kezembe akadt Deussen 1916-ban kiadott, *Az indiai filozófia vázlat*a című könyve, amelyben a nagy német indológus professzor, Nietzsche barátja így ír a hindu filozófia lényegéről: „A világ csalóka ábrándkép. Minden csalóka, kivéve saját magamat, legbelső éneket: atmanomat... Amíg él az ember, mindennek érzi magát, nem kívánhat hát semmit, hiszen megvan mindene, amiye csak lehet, mivel pedig mindennek éri magát, senkit és semmit nem fog bántani, hiszen senki sem bántja önmagát.”

Deussen elítéli az európaiakat, fájlalja, hogy az európai restség igyekszik útját állni az indiai filozófia tanulmányozásának, meglehet azért, mert négyezer éves szakadatlan léte és fejlődése során ez a filozófia olyan gigantikus, végtelen világgá nőtt, hogy elbátortalanít és megbénít mindenkit, aki vakmerően és lelkesen a filozófia megismerésével, mélyreható feltárásával próbálkozik. A hinduizmusban ráadásul a felfoghatatlan szférája határtalan, s az ezt kitöltő sokszínűség a legszeddítőbb, egymásnak ellentmondó, éles kontrasztokon alapul. Itt a legtermészetesebb módon megy át bármi a saját ellentétébe, a múlandó dolgok és a misztikus jelenségek között elmosódnak a határok, egyik a másikká válik vagy egyszerűen öröktől fogva azonos a másikkal, a lét átalakul semmivé, széthullik és kozmosszá, égi mindenütt jelenvalósággá, a végtelen nemlét mélyeibe vesző égi úttá válik.

A hinduizmus megszámlálhatatlanul sok istent, mítoszt és hitet, több száz különféle iskolát, irányzatot, több tucatnyi megváltási módot, erényes utat, tisztulási gyakorlatot és aszkézisszabályt ismer. A hinduizmus világa olyan hatalmas, hogy bőven jut benne hely mindenkinek és mindennek, a kölcsönös elfogadásnak, a toleranciának, az egyetértésnek és az egységnek. A hinduizmus szent könyveinek száma meghatározhatatlan, ezek közül csupán a *Mahábhárata* mintegy kétszázhuszezer 16 szótagos verssorból áll, ez pedig nyolcszor annyi, mint az *Iliász* és az *Odüsszeia* együttvéve!

Egyszer egy antikváriumban rábukkantam Ráma-Csaraka *Hatha-Jóga, jógi tanítása a fizikai egészségről és a légzés művészetéről számos gyakorlattal* című, 1922-ben kiadott, szakadozott, egérrágta könyvére. A légzés, magyarázta a szerző, az ember legfontosabb tevékenysége, mert rajta keresztül tartunk kapcsolatot a világgal. Ha megszűnünk lélegezni, megszűnünk élni. Így tehát lélegzésünk minőségétől függ életminőségünk, az, hogy egészségesek, erősek és okosak vagyunk-e. Az emberek többsége, különösen nyugaton, állítja Ráma-Csaraka, sajnos nagyon helytelenül lélegzik, ezért van annyi betegség, nyavalya, testi nyomorúság és depresszió.

Az alkotóerőt fejlesztő gyakorlatok érdekelték a legjobban, mert ezzel volt a legtöbb gondom. „Feküdjünk sima felületű padlóra vagy ágyra – ajánlotta a jógi – ellazított izmokkal, szabadon, kezünket könnyedén tegyük a rekeszizmunkra, és ütemesen lélegezzünk! Amikor a ritmus állandósul, akaratumkat összpontosítsuk arra, hogy minden lélegzetvétel egyre nagyobb mennyiségű pránát, vagyis

kozmosz forrásból származó életerőt hozzon, és adja azt át idegrendszerünknek. Minden lélegzetvételnél azt kell akarnunk, hogy a prána, vagyis az életerő egész testünkben szétterjedjen...”

Alig hogy elolvastam a Hatha-Jógát, kezembe került Rabindranáth Tagore 1923-ban kiadott *Emlékeim. Bengáli villanások* című könyve. Tagore író, költő, zeneszerző és festő volt. Goethehez és Jean-Jacques Rousseau-hoz hasonlították. 1913-ban Nobel-díjat kapott. Gyerekkorában a kis Rabi, mert otthon így hívták a bengáli brámin hercegi család leszármazottját, kitűnt, mint maga írja, szülei iránt tanúsított engedelmességével, jó iskolai előmenetelével és példás ájtatosságával. Reggel, amikor még sötét volt, apja fölébresztette és szanszkrit deklinációt magoltatott vele. Aztán, amikor fölkel a nap, a megszokott imádkozás után közösen elköltötték a reggeli tejet, majd még egyszer az istenükhöz fordultak upanisádokat énekelve.

Megpróbáltam elképzelni a jelenetet: hajnalodik, az apa és az álmos kis Rabi a felkelő nap felé fordulva upanisádokat énekelnek.

Az upanisádok filozófiai énekek, s bár háromezer éve keletkeztek, még mindig élnek, még mindig jelen vannak India szellemi életében. Amikor ennek tudatában magam elé képzeltem a hajnalt upanisádokkal üdvözlő kisiút, kételkedni kezdtem abban, hogy valaha is megértem azt az országot, amelyben a gyerekek filozófiai énekekkel kezdik a napot.

Rabi Tagore Calcuttában született, Calcuttának, ennek az óriási, határtalanul nagy városnak a gyermeke volt, ahol a következő dolog esett meg velem: szállodai szobámban üldögéltem és Hérodotoszt olvastam, amikor nagy szirénázásra lettem figyelmes. Kifutottam az utcára. Mentőautók száguldoztak, az emberek kapualjakba menekültek, az utcasarkon fölbukkant egy csapat rendőr, hosszú botokkal estek neki a rohanó járóelőknak. Gáz és égett bőr szagát lehetett érezni. Próbáltam megtudni, mi történt. Egy rohanó, kezében követ tartó ember odakiáltotta: – Language war! – és futott tovább. Nyelvi háború! A részleteket nem ismertem, de azt már tudtam, hogy a nyelvi konfliktusok Indiában gyakran erőszakos, véres formában – tüntetések, utcai összecsapások, gyilkosságok, sőt önégetések formájában – jutnak kifejezésre.

Csak Indiában döböntem rá arra – korábban erről fogalmam sem volt –, hogy angol tudásomnak vagy nem tudásomnak azért nincs különösebb jelentősége, mert itt csak az elit tud angolul. A társadalomnak csupán nem egészen két százaléka! A többiek kizárólag a több tucatnyi helyi nyelv valamelyikét beszélik. Attól, hogy nem tudtam angolul, valamiképpen közelebb állónak éreztem magam az egyszerű városi járóelőkhöz vagy az utamba eső falvak lakóihoz. Egy csónakban eveztünk – én és az a félmilliárd indiai ember, aki egy szót sem tudott angolul!

Ez a gondolat néha lelket öntött belém (nem olyan nagy a baj, ha rajtam kívül még félmilliárd ember van hasonló helyzetben), más szempontból azonban nyugtalansággal töltött el az, hogy szégyellem, amiért nem tudok angolul, miközben egyáltalán nem zavar, hogy nem beszélem a hindi, a bengáli, a gudzsaráti, a telugu, az urdu, a tamil, a pandzsábi vagy bármely más helyi

nyelvet. Az otthoni nyelvoktatásra nem hivatkozhattam, hiszen angolul tanulni legalább olyan ritkaságnak számított, mint hindit vagy bengálit tanulni. Nem lehet, hogy inkább Európa-központúságról van szó, arról a meggyőződésről, hogy egy európai nyelv fontosabb, mint annak az országnak a nyelve, ahol éppen vendégeskedem? Másfelől az angol nyelv felsőbbrendűségének elismerése önérzetükben sértette az indiai embereket, akiknél az anyanyelv nagyon kényes és fontos kérdés volt. Nyelvük védelmében készek voltak életüket is feláldozni. Ennek az elszántságnak, eltökéltségnek az volt a magyarázata, hogy náluk az önazonosságot a nyelv határozza meg. Bengálinak például azt nevezik, akinek a bengáli az anyanyelve. A nyelv kinek-kinek a személyi igazolványa, sőt arca és lelke. Ezért van az, hogy gyakran egészen más természetű – társadalmi, vallási, etnikai – konfliktusok is nyelvi háborúk formáját öltik.

Miközben Indiáról szóló könyveket kerestem, érdeklődtem, nincs-e valami Hérodotoszról is. Hérodotosz ugyanis egyre jobban érdekelt, mi több, rokonszenvet ébresztett bennem. Hálás voltam neki, amiért Indiában a bizonytalanság, a magány perceiben mellettem volt, és segített a könyvével. Azzal, ahogyan írt, olyan ember benyomását keltette, aki szeretettel közelít mások felé, kíváncsi a világra, akiben állandóan kérdések merülnek fel, és ezer kilométereket hajlandó vándorolni, hogy ezekre választ találjon.

Amikor azonban elmerültem a forrásokban, kiderült, hogy Hérodotosz életéről nem sokat tudunk, s amit tudunk, az sem teljesen biztos. Ő ugyanis, Rabindranáth Tagoréval vagy a gyermekkora minden részletét gondosan közreadó Marcel Prousttal ellentétben, valójában semmit sem mond el gyerekkoráról, ahogyan a nagy kortársak – Szókratész, Periklész vagy Szophoklész – sem. Nem volt szokás erről írni? Nem gondolták, hogy ez fontos lehet? Maga Hérodotosz csupán annyit árul el magáról, hogy Halikarnasszoszból származik. Halikarnasszosz amfiteátrumszerű, lankás öböl mentén fekszik a világnak azon a szép pontján, ahol Ázsia nyugati partja a Földközi-tengerrel találkozik. A vidék a napfény, a meleg, az olajfák és a szőlő hazája. Önkéntelenül is az ötlik fel bennünk, hogy aki ilyen helyen született, az eredendően jószívű, nyitott gondolkodású, egészséges testű és kiegyensúlyozott lelkületű ember.

Az életrajzírók nagyjából egyetértenek abban, hogy Hérodotosz Kr. e. 492 és 480 között, talán 485-ben született. Az egyetemes kultúrtörténet jelentős évei ezek: 480 körül távozik az örökkévalóságba Buddha, egy évre rá Lu fejedelem-ségben meghal Konfucius, ötven év múlva megszületik Platón. Ekkoriban Ázsia a világ központja, még a görögök esetében is, hiszen a görög társadalom legtalálékonyabb részét képező jónok is Ázsia területén laktak. Európa még nem létezik, csupán mint mítosz, mint annak a szépséges föníciai királylánynak a neve, akit Zeusz arany bika képében elrabol, Kréta szigetére viszi, s ott magáévá teszi.

Hérodotosz szülei? Testvérei? Otthona? A bizonytalanság kódében bolyongunk. Halikarnasszosz dór alapítású város az ekkor perzsa uralom alatt álló nem görög kariaiak földjén. Az apa neve Lüksész, ez nem görög név, meglehet hát, hogy kariai származású volt. Valószínűleg az anya lehetett görög. Vagyis Hérodotosz a görög végeken született, ráadásul kevert etnikumú volt. Az

ilyen embereket többféle kulturális hatás éri, többféle vér keveredik bennük. Világnézetüket olyan fogalmak alakítják, mint: határvidék, távolság, másság, különbözőség. A lehető legkülönbébb típusokkal találkozhatunk köztük. A fanatikus, megveszekedett szektásoktól kezdve a passzív, tétlen vidékieken át a nyitott, befogadó világcsavargókig. Attól függ, hogyan keveredett bennük a vér, milyen szellemek lakoztak vérükben.

Milyen gyermek a kis Hérodotosz?

Vajon rámosolyog mindenkire és szívesen nyújtja oda a kezecskéjét, vagy szégyenlősen az anyja szoknyája mögé bújik? Lehet, hogy állandóan duzzogó bögőmasina, meggyötört anyja pedig néha felsóhajt: – Istenek, minek szültem én ezt a gyereket! Vagy éppenséggel mindig jókedvű, mindenkit megörvendeztet? Szófogadó, jól nevelt, vagy inkább állandóan kérdésekkel gyötri környezetét: – És honnan van a Nap? És miért van olyan magasan, hogy nem lehet elérni? És miért bújik el a tengerben? Nem fél, hogy elsüllyed?

Hát az iskolában? Kivel ül a padban? Nem ültették-e büntetésből valamilyen haszontalan fiú mellé? Hamar megtanult írni az agyagtáblára? Gyakran elkésik? Óra alatt forgolódik? Sűg a társainak? Árulkodós?

És a játécai? Mivel játszik egy görög kisfiú két és félezer évvel ezelőtt? Fából faragott csúzlival? Homokvárakat épít a tengerparton? Fára mászik? Agyagból madarakat, halakat, lovacskákat csinál magának, olyanokat, amelyeneket manapság múzeumban láthatunk?

Mit jegyez meg gyerekkorából egész életére? A kis Rabi számára az volt a legemelkedettebb pillanat, amikor reggelente az apjával imádkozott, a kis Proust esténként a sötét szobában azt várta, hogy bejöjjön az anyja, s elalvás előtt megölelje őt. Volt-e ehhez hasonló, maradandó élménye a kis Hérodotosznak?

Mivel foglalkozott az apja? Halikarnasszosz kikötőváros volt az Ázsiát, a Közel-Keletet és az igazi Görögországot összekötő kereskedelmi útvonal mentén. Erre jöttek hajóikkal a kereskedők: Szicíliából és Itáliából a föníciaiak, Pireuszról és Árgoszból a görögök, Líbiából és a Nílus deltájából az egyiptomiak. Nem lehet, hogy Hérodotosz apja is kereskedő volt? Nem ő ébresztette-e föl fiában a világ iránti érdeklődést? Talán eltűnt otthonról hetekre, hónapokra, az anya pedig azt válaszolta kérdezősködő fiának, hogy apja elhajózott ide vagy oda, de a felsorolt nevek a gyereknek csak annyit jelentettek, hogy valahol, nagyon messze létezik egy mindenható világ, amely örökre elveheti tőle az apját, de – isteneknek hála! – vissza is adhatja. Vajon nem ebből születik-e a csábítás, hogy megismerje azt a világot? Csábítás és elhatározás?

Abból a néhány adatból, amely eljutott hozzánk, megtudhatjuk, hogy Hérodotosznak volt egy Panüasszisz nevű költő nagybátyja, aki különféle verseket és eposzokat írt. Elvitte-e magával sétálni ez a nagybácsi a kisfiút, hogy beavassa őt a költészet szépségeibe, a retorika rejtelmeibe, a mesélés művészetébe? Mert Hérodotosz műve nem csak nagy tudásról, de írói tehetségről, mester-ségbeli felkészültségről is tanúskodik.

Hérodotosz még ifjúkorában – alighanem először és utoljára – belekeveredik a politikába, méghozzá apja és nagybátyja révén. Ezek ketten ugyanis részt vesznek a Halikarnasszosz türannosza ellen szervezett felkelésben, amelyet azonban

sikerül a türannosznek levernie. A lázadók Szamoszra, az észak-nyugati irányban két napi evezésre fekvő hegyes-völgyes szigetre menekülnek. Hérodotosz éveket tölt itt, talán innen indul fölfedező útjaira. Ha valamikor fel is bukkan Halikarnasszoszban, csak rövid időre. Minek? Hogy édesanyjával találkozzék? Nem tudjuk. Feltételezhető az is, hogy többé már nem tért vissza.

Az V. század közepe táján járunk. Hérodotosz Athénba érkezik. A hajó kiköt az athéni Píreusz kikötőben, innen az Akropoliszig nyolc kilométert kell megtenni lóháton vagy gyakran gyalogosan. Athén ebben az időben világváros, a Föld legfontosabb városa. Hérodotosz, aki nem athéni, itt vidékinek, afféle ügyefogyott idegennek számít, akit ugyan kicsit többre tartanak egy rabszolgánál, de semmiképpen sem kezelik úgy, mint a született athénieket. Ez utóbbiakat fejlett faji öntudat, felsőbbrendűségi érzés, sőt arrogancia jellemzi.

Hérodotosz azonban a jelek szerint hamar feltalálja magát az új helyen. Ez az akkor harmincegynéhány éves férfi nyitott, közvetlen, könnyen barátkozó ember. Felolvasásokat, találkozókat, szerzői esteket tart – valószínűleg ebből tartja fenn magát. Fontos ismeretségeket köt – Szókratésszal, Szophoklésszal, Periklésszal. Mindez nem is olyan nehéz: Athén nem olyan nagy: mintegy százezer lakosú és sűrűn, kaotikusan beépített város. Csupán két helynek van kiemelkedő jelentősége; az egyik a vallási szertartások központja – az Akropolisz, a másik a találkozószok, az ünnepségek, a kereskedelem, a politika és a társasági élet helyszíne – az agora. Reggeltől estig itt vitatkoznak, beszélgetnek, gyűléseznek az emberek. A mindig zsúfolt agorán pezseg az élet. Itt biztosan összefuthatnánk Hérodotoszal is. Igaz, nem tartózkodik sokáig a városban, mert Athén előjárói többé-kevésbé ekkoriban hozzák azt a drákói törvényt, miszerint csak annak lehetnek politikai jogai, akinek mindkét szülője Attikában, vagyis az Athént övező tartományban született. Így hát Hérodotosz nem kaphatja meg az athéni polgároknak járó jogokat. Elhagyja a várost, megint útra kél, míg végül hátralevő éveire a dél-itáliai, Thurioi nevű görög gyarmaton telepedik le.

A későbbi történeteket illetően megoszlanak a vélemények. Van, aki úgy tartja, hogy Hérodotosz innen már nem mozdult ki. Mások azt állítják, hogy később még egyszer ellátogatott Görögországba, hogy látták őt Athénban. Még Makedónia neve is fölmerül, de igazából semmi sem biztos. Hatvan körül járhat, amikor meghal – de hol? milyen körülmények között? Talán Thurioiban töltötte utolsó éveit, s egy platán árnyékában a könyvét írta? Az is lehet, hogy már nem látott jól, és egy írónak diktált? Voltak-e jegyzetei, vagy csupán az emlékezetére hagyatkozott? Akkoriban nagyszerű emlékezőtehetségük volt az embereknek. Emlékeztetett tehát a Krózusról és Babilonról, a Dareioszról és a szkítákról, a perzsákról, Thermopülairól és Szalamiszról szóló történetekre. És a könyvében szereplő annyi más eseményre.

De az is lehet, hogy Hérodotosz egy hajó fedélzetén hal meg valahol a Földközi-tengeren. Vagy gyaloglás közben, amikor fáradtan leül egy útszéli kőre, s többé már nem is áll fel onnan. Hérodotosz eltűnik, elhagy bennünket huszonöt évszázaddal ezelőtt közelebből meg nem határozható időben és helyen.

A szerkesztőség.

Vidéki körút.

Gyűlések. Találkozások. Beszélgetések.

Szabad időmben szótárak között ücsörgök (végre kiadtak egy angol szótárt!), és Indiáról szóló könyveket lapozgatok (éppen megjelent Dzsaváharlál Nehru *India felfedezése* című imponáló kötete, Mahátma Gandhi nagy életrajza és a *Pancsatantra, avagy az indiai bölcsesség öt könyve* című, szép kiállítású könyv).

Minden egyes kötettel mintha újabb utazást tettem volna Indiában, földézttem a helyeket, amelyeket megismertem, újabb és újabb mélységeket, szempontokat, jelentéseket tártam fel, amelyekről pedig korábban azt hittem, hogy már ismerem őket. Ez az utazás lényegesen sokoldalúbb volt, mint az az első. Mellékesen arra is rájöttem, hogy az utazásokat olvasással, térképek tanulmányozásával, rajzok, fényképek nézegetésével el lehet nyújtani, meg lehet ismételni, meg lehet sokszorozni. Mi több, az ilyen ikonografikus utazásnak a valódi, igazi utazással szemben megvan az az előnye, hogy bármikor meg lehet állni, nyugodtan el lehet töprengeni, vissza lehet térni egy előző képhez stb., amire az igazi utazás során az embernek nincs sem ideje, sem módja.

Egyre jobban elmélyültem hát India különleges gazdagságában, s arra gondoltam, hogy idővel majd tematikus hazámmá válik, amikor is 1957 őszén, egy szép napon kihívott a szerkesztőségi szobából mindentudó titkárnőnk, Krysia Korta, és titokzatos arccal, kipirulva odasúgta:

– Kínába fogsz utazni!

(A Hérodotosz-idézetek az Európa Könyvkiadó által 1989-ben Muraközy Gyula fordításában kiadott, *A görög-perzsa háború* című könyvből valók.)

(Folytatjuk)

Fordította: Szenyán Erzsébet

B. Kovács András

Marosvásárhely hőse

Mikó Gábor vesszőfutása

Akik a sepsiszentgyörgyi dohánygyár tisztviselőjeként ismerték a szentkatolnai születésű, beszélgetésünk idején 83. évét taposó Mikó Gábort, talán nem is sejtették, mennyire hányatott a múltja, milyen vesszőfutásban volt része a század derekán. Élettörténete számomra arra példa, hogy a huszadik században nem kell útra kelnie az értelmiséginek ahhoz, hogy hátborzongató kalandokban legyen része, elég, ha közéleti szerepre vállalkozik, mert maga a polgári lét válik életveszély hordozójává – különösen, ha az ember pont a baljóslatú 1939-es esztendőben, ráadásul piarista pap tanárként vág neki pályájának. Beszélgetésünk elején a Magyar Népi Szövetségben játszott szerepére emlékezett vissza Mikó Gábor, melyért magától Márton Áron¹ püspöktől kapott először méltatást. A második részben egyéni sorsa és életútja tanulságait összegezte.

I. Marosvásárhely, 1945

Mikó Gábor tagja volt a Magyar Népi Szövetség² „kibővített” vezetőségének, a Százas Intézőbizottságának, és ilyen minőségben vett részt azon az ominózus 1945. novemberi gyűlésen, amelyen baljóslatú nyilatkozatot fogadott el a szervezet, s ezt nem egy kortárs úgy értékelte: „Eladtátok Erdélyt”. A belső ellenzék tagjaként pár társával együtt őt és pár társát felelősség nem terheli tehát azért, hogy akkor a kommunista hangadókra és „Groza² magyarjaira” hallgatva az MNSZ mintegy előzetes beleegyezését adta – amire pedig felhatalmazása az erdélyi magyarság részéről nem lehetett – az 1947-es párizsi békeszerződés Erdélyt illető rendelkezéseibe. 49 év múltán Mikó Gábor *sine ira et studio* értékeli az eseményt.

¹ Márton Áron (1896–1980), római katolikus főpap, politikus, 1938-tól gyulafehérvári püspök, a II. világháború után nyíltan szembe helyezkedett a kommunista hatalommal, kiáll a kisebbség védelmében, ezért 1949-ben letartóztatják, elítélik, 1955-ben szabadul (Magyar Nagylexikon). Egyháza beindította boldoggá avatását.

² Romániai Magyar Népi Szövetség, magyar politikai szervezet (1944–1953) 1944. október 16-án alakult a Magyar Dolgozók Országos Szövetségéből, baloldali irányultságú volt, együttműködött a kommunista párttal, illetve a Groza-kormánnyal, a román belpolitika 1947-es sztálinista fordulata az autonómiatörekvések és a népfrontpolitika feladására, a polgári rétegek visszaszorítására kényszerítette, 1953-ban a kommunista hatalom feloszlatta (Magyar Nagylexikon). Vincze Gábor újabb kutatásai fényt vetnek arra, hogy vezetése valójában már a kezdetektől kommunista hegemonia alatt állt.

² Groza Petru (1884–1958) 1945. március 6-tól román miniszterelnök volt, szovjet nyomásra nevezték ki.

– Erdély kérdésében a két világhatalom döntött. Az Amerikai Egyesült Államok megelégedve azzal, hogy a világszervezet (ENSZ) székhelye Európából áttevődik az Újvilágba, szinte szabad kezét adott a moszkovita imperializmus terjeszkedéséhez. Románia és a Szovjetunió fegyverszüneti egyezménye leszögezte, hogy Észak-Erdély részben vagy egészben visszakérül Romániához.³ Hogy kárpótolja Romániát a keleten elszakított területekért, a szovjethatalom hozzásegítette egész Erdély visszaszerzéséhez. Ennek érdekében az 1945 novemberében az MNSZ összehívta a Százas Intézőbizottságot, hogy döntsön a romániai magyarság nyilatkozatáról, miszerint Romániához kíván tartozni. A közgyűlés egy ellenszavazat mellett a nyilatkozatot elfogadta. Az ellenszavazatot én adtam le. Úgy éreztem, hogy magyar ember ilyet meg nem szavazhat. Azt hittem, a szövetség elárulta a magyarságot. Most már látom, a szövetség kutyaszorítóba került. Még a békeszerződés előtt Románia igyekezett különféle eszközökkel hatalmát kiterjeszteni egész Észak-Erdélyre. Ezek között említhetem a Maniu-gárdák működését, melynek Szárazajtán, Csíkszentdomokoson, Egeresen a magyarok tömegesen estek áldozatul. Aztán tízezrek kerültek haláltáborokba vagy a Szovjetunióba vánszorgó marhavagonokba. Most is fenn-tartom azonban, hogy jogfeladás forgott kockán, s ebbe belenyugodni ma sem szabad.

– *Hogyan folyt le a marosvásárhelyi gyűlés⁴?*

– Nagyon viharosan. Egy sorba ültem Faragó professzorral, Nagy Gézával, Venczel Józseffel.⁵ Előterjesztették a beszámolót sérelmeinkről, s utána a nyilatkozatot. Beszédet mondott Luka László⁶, s amikor azt nehezményezte, hogy a román hadsereg még nem

³ A román–szovjet fegyverszüneti szerződést 1944. szeptember 12-én írták alá Moszkvában, és annak 19. pontja kimondja: „A szövetséges kormányok a bécsi döntésnek Erdélyre vonatkozó határozatát semmisnek tekintik, s egyetértenek azzal, hogy a békeszerződésben történő jóváhagyástól feltételezetten Erdély (vagy annak legnagyobb része) adassék vissza Romániának...” (Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája. 1944–1953.* Budapest–Szeged. 1994. 14. o.)

⁴ Az MNSZ Százás Intézőbizottsága 1945. szeptember 15–18-a között ülésezik Marosvásárhelyen, elfogadják azt a kiáltványt, melyre mint fordulóponton hivatkoznak azóta is a szervezet történetében. Ebben áll: „Tudatában vagyunk annak, hogy az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldása nem határkérdés [...] Nem helyeselhetünk semmiféle »áttelepítést«, amely anyaföldünköt szakítana el. Nem helyeselhetünk semmiféle olyan törekvést [...], amely a bécsi döntéshez hasonló módszerrel [...] Erdélyből újból háborús tűzfészket teremtené.” A gyűlésen jelen volt Petru Groza miniszterelnök, aki ismét megígéri az útlevelekényszer megszüntetését. A kiáltvány első változatát élesen támadta Szabó István, Nagy Géza és mások is, emiatt Jancsó Elemér és Csögör Lajos átfogalmazást javasol. A kiáltvány közzététele után Nagy Géza és sokan mások kilépnek az MNSZ-ből. Ezt követően írja meg 1949 januárjában Márton Áron híres levelét Groza miniszterelnökhöz, melyre ma mint a kisebbség hiteles igényei összefoglalására hivatkoznak. (Vincze i. m. 37., 40. ok.)

⁵ Faragó József (1922–) folklorista, szakíró, 1945-ben Móricz-kollégista; Nagy Géza (1914–1981), irodalomtörténész, magyar–román–német szakos tanár, iskolaszervező, műfordító, 1941–47 között az Erdélyi Múzeum Egyesület titkára, szociáldemokrata párttag, 1949-ben kizárják az egyesült munkáspártból, 1952-ben letartóztatják, 11 hónapi kényszermunka és további egy év Duna-csatorna után szabadul. Venczel József (1913–1972) a két világháború közti kor legnagyobb erdélyi szociológusa, jogi tanulmányait a kolozsvári román egyetemen végzi 1937-ben, az EMGE statisztikai osztályának vezetője, az EMTI munkatársa, az E. Múzeum főlevéltárosa, egyetemi tanár, majd politikai elítélt, utolsó éveiben tudományos kutató. Temetésén a sorstárs, Márton Áron püspök búcsúztatja.

⁶ Luka László, (Luca Vasile), székely származású román kommunista politikus, belügyminiszter, a Gheorghiu-Dej pártfőtitkár vezette csoport Ana Paukerrel és Teohari Georgescuval együtt állítja félre 1952-ben a Sztálin által kezdeményezett antiszemita és nacionalista irányvonalt kihasználva. Lukát 1954-ben halálra ítélik, majd ítéletét életfogytiglanra változtatják, 1960-ban magánzárkában hal meg. (R. Süle Andrea: *Románia politikatörténete. 1944–1990.* In. *Románia 1944–1990.* Atlantisz Medvetánc. Bp. 1990. 223. o.)

eléggé demokratikus, én közbekiáltottam: „Nem is lesz!” Megválaszolt rá, hogy „De igen!”. Mindenki hozzászólt, én is szót kértem. Olyan volt a beszámoló, mint egy temetési beszéd, mondtam, semmi jó nincs benne, felsorolja, mi mindent vettek el tőlünk. Miközben beszéltem, mesterkedtek, többször eloltották a villanyt stb. Megpróbáltak megijeszteni. A gyűlés az éjszakába nyúlt. Kijátszották ellenem a Ferenc-rendi papot – sötét alak, mindenben nekik adott igazat. Végül szavazásra bocsátották, s megírta a helyi újság, hogy egyetlen ellenszavazattal fogadták el a nyilatkozatot. Tătărescu⁷ külügyminiszter fel is olvasta később Párizsban mind a kettőt. Ezt és az udvarhelyit.⁸ Szóval Vásárhelyt semmi jót nem várhattam magamra nézve. Szavazás után igyekeztem haza. Az egyetemisták fáklyás felvonulásra készültek a tiszteletemre. Nem vártam meg. Egy tehervonattal érkeztem Kolozsvárra. Nemsokára Márton Áron püspök úr a piaristáknál, ahol tanítottam, ebédel. Akkor nevezett engem „Marosvásárhelyi hősnének.”

Székelyudvarhely, 1946

– Az MNSZ székelyudvarhelyi kongresszusán 1946-ban elfogadott egy kisebbségi törvénytervezetet. Demeter János⁹ mesélte nekem, hogy 1949-ben nem utolsósorban ezért és a benne foglalt autonómiaszemlélet miatt vetették börtönbe őt és társait.

– Ott igazából nem ez, hanem a nyilatkozat volt fontos az MNSZ számára, miszerint nem kéri, hogy a nyugati nagyhatalmak garantálják a békeszerződésben a kisebbségi jogokat. A kongresszusra mindkét fél felkészült, azok is, akik egyetértettek ezzel, azok is, akik nem. Jellemző, igazgató-tanító sógorom mesélte, a kis székely faluban, Kézdicsonortányban is felhívták az MNSZ-küldöttek figyelmét, kire vigyázzanak mint „reakciósokra”. Például név szerint énám. A másik fél sem maradt tétlen. A fekete autó járta Udvarhely megye falvait, és mozgósította a népet a vasárnapi nagygyűlésre. Ki lehetett, nem tudom, de úgy hiszem, Ungvári volt, a Sipos tanár veje. Sipossal együtt tanítottunk a piariban. Ungvári? Börtönbe került s onnan megszökött később. Nos, amikor megérkeztem a székely anyavárosba, meglepetten olvastam az újságból, hogy ünnepi szónok leszek. De erre nem került sor. Már pénteki megérkezésemkor összeszólalkoztam Czíkó Lőrincsel¹⁰, nem is tudom min. Őt aztán a vezetőség némi fejmosás után alázatos bocsánatkérésre kötelezte. Szombaton volt az intézőbizottság ülése. Ott közbekiáltásokkal akadályozták beszédem elmondását. Végül, amikor kétségbe vontam a Népi Szövetség illetékességét a nyilatkozattételre – nemzetközi kérdéseket a két országnak kell egymás között elintéznie, az nem a mi dolgunk, mondtam, s abba az MNSZ már csak azért

⁷ Tătărescu Gheorghe (1892–1957), román liberális politikus, több román kormány tagja a két világháború között, az 1947. február 1-jén aláírt párizsi békeszerződés megkötésekor Románia külügyminisztere. A békeszerződés szerint a magyar–román határ visszaáll az 1938. január 1-jei állapotba, a szovjet–román határ az 1940. június 28-i állapotba. (Vincze. I. m. 53. o)

⁸ Lásd lentebb.

⁹ Demeter János (1908–1988) politikus, egyetemi tanár, jogász, az Erdélyi Fialatok alapító tagja, illegális kommunista, a háború után Kolozsvár alpolgármestere, MNSZ vezető, a statutumtervezet kidolgozója, 1950–55 között Balogh Edgárral, Csögör Lajossal stb. együtt börtönben van, 1956-ban rehabilitálják.

¹⁰ Czíkó Lőrinc (?–199?) a 19. század végén Bukarestbe vándorolt székely iparosok ivadéka, illegális kommunista, MNSZ-vezető, 1948-tól Felszeghy Ödön utóda a közoktatásügyi minisztériumban, államtitkári minőségben, a magyar iskolák államosításának végrehajtója.

sem szólhat bele, mert nem a nép választotta, hanem egy csoport jelölte ki és szavaztatta meg önmagát –, akkor Bányai László¹¹ intésére Kurkó Gyárfás¹² megvonta tőlem a szót. Visszaültem a helyemre, hallottam, amint a falusi asszonyok mellettem azt mondták: „Azért meg kellett volna hallgatni”. Reverendában voltam, látszott, kíváncsiak a szavaimra. Beszédemet különben Kézdivásárhelyt Kanabé bankigazgató kinyomtatta.¹³

Másnap a két tábor összeütközött. Volt egy halott és több sebesült. A tömeggyűlést a városi stadionban rendezték, azon én már nem vettem részt. Távolról néztem mi történik. A Népi Szövetség minden faluból a legmegbízhatóbb embereit vitte magával. Azok elfoglalták a tribünöket. Felvonultak a falusiak is, zászlókkal, miként Csíksomlyóra szoktak. Főleg nem azt kiáltották, hogy „Eladtátok Erdélyt!”, hanem azt, hogy „Tildy-kormányt akarunk!” Az történt, hogy amikor a menet feltűnt, abban a hiszemben, hogy minden rendben, és éljenezni fognak, beengedték a tribünig. Ott pedig rázendítettek arra, hogy „Tildy-kormányt!...” Összeverekedtek, s úgy tudom, a lövétei bányászok döntötték el a küzdelmet az MNSZ javára.¹⁴

Később volt vonat, a falusi asszonyokkal együtt utaztam haza. A mellettem ülő asszony azt mondta: „Mindezt annak a gazember papnak köszönhetjük!” (Nyakamba varrta a propaganda a zavarkeltést.) Aztán odahajolt hozzám: „Tisztelet a kivételnek”.

– *Mikó úr, kit képviselt ön a Százas Intézőbizottságban? Az egyházat?*

– Az egyházat kellett. S a magyarságot. Az intézőbizottságot nem választották, hanem kinevezték. Éppen Nagy Géza mondta, visszaemlékszem szavaira: ha egy testületben egyetlen ember védi a magyar érdekeket, akkor az az egy képviseli ott a magyarságot. Jó barátom volt, együtt végeztük Kolozsvárt a magyar szakot a Ferdinánd Egyetemen.

– *Mielőtt erre térném: kapott-e külön megbízatást egyházától erre?*

– Az udvarhelyi gyűlés előtt egy kanonok, teológiai tanár, felkeresett. Próbált... nem meggyőzni, hanem tanácsokat adni, hogy tartsam az egyházi vonalat. Mindenben egyetértettem vele. Ennyi befolyásolás volt. A vásárhelyi gyűlés előtt is, emlékszem, a ferenceseknél szálltam meg, kedvesen fogadtak, helyeselték álláspontomat.

A riporter számára készült gépiratában Mikó Gábor így fogalmazta meg egyik végkövetkeztetését az MNSZ két kifogásolt állásfoglalásáról: „Mi, romániai magyarok Groza úrnak csak addig voltunk hasznosak, amíg a békeszerződést megkötik. Azután már saját volt osztálytársán, dr. vitéz Boga Alajos püspökhelyettesen sem segített. Tudjuk, hogy a börtönben halt meg. És még hányan!”¹⁵

¹¹ Bányai László (1907–1981) politikus, történész, a gyulafehérvári Majláth-gimnáziumot végzi, majd Budapesten és Grenoble-ban és Párizsban tanul, illegális kommunista, a MADOSZ titkára, a háború után MNSZ-vezető, népbíró, nagy nemzetgyűlési képviselő, az Akadémia levelező tagja.

¹² Kurkó Gyárfás (1909–1983) kisiparos, székely kommunista politikus, regényíró, 1934-től a MADOSZ-elnöke, 1944 és 1947 között az MNSZ elnöke, 1949-ben koncepció pernek esik áldozatul, 1964-ben megbomlott elmével szabadul.

¹³ 1946. június 28–30. között tartja az MNSZ Székelyudvarhelyen második kongresszusát. A kongresszus elfogadja az MNSZ Nemzetiségi Statutumát. Nagy Géza kifogásolja, hogy a vallásszabadság és az egyházi iskolák dolgában nem fogalmaz elég világosan. „Mikó Gábor kolozsvári piarista tanár felveti a székelyföldi autonómia tervét, és bírálja a vezetőséget, hogy nem képviselik a tömbmagyarság, a Székelyföld érdekeit. Nagy Géza élesen tiltakozik a székely autonómia terve ellen, mert szerinte ebből csak »magyar gettó« lenne.” (Vincze Gábor i. m. 47. o.)

¹⁴ „A zárónapon az MNSZ kommunista vezetőségének munkáját és eddigi politikáját ellenző helybeli polgárok, kisiparosok és a város környéki földművesek tüntetésükkel megzavarják a sporttelepen tartott nagygyűlést. (Jelszavaik: >Le Kurkóval!, Eladtátok Erdélyt!>) A gyűlésen résztvevők nagy többsége szintén csatlakozik a tiltakozókhoz, és Erdély önállóságát követeli.” (Vincze i. m. 47. o.)

II. Értelmiségi sors?

Tanulmányok

– Találkoztam a minap az itteni magyar szakos tanfelügyelővel, azt mondja: úgy írok, mintha tanár lennék. Mondom: az is voltam!... Magyar, román és filozófia szakot végeztem a kolozsvári Regele Ferdinand Tudományegyetemen. Románul? Tudok, csak a kiejtésem... Pedig középiskolában is jártam román osztályba. Kézdivásárhelyen volt egy polgári, ott kezdtem. Nem tudom, miért, románba íratlak be. De az csak négyosztályos volt, ezért átiratkoztam a Nagy Mózes Katolikus Gimnáziumba. Amikor a hetediket elvégeztem, a felső tagozat megszűnt. S ezért az utolsó évet osztálytársaim közül ki a Székely Míkóban, ki Csíkszeredában járta ki, ahová magam is mentem. Ott tanított Bányai – akkor Baumgarten – László. Milyen volt tanárként? Léha! Nem nagyon törődött a tanítással. Francia szakos volt, Majláth püspök küldte volt ki Párizsba. De ő csak azt nézte, teljék el minél előbb az óra... Mielőtt megvonták volna tőlem a szót Udvarhelyen, kijelentettem: „Szemlér, Méliusz, Baumgarten nem képviselik a magyarságot!”

Kolozsvár

– Előbb Marosvásárhelyen egyévi noviciátust kellett végigcsinálni, felkészítőt a tanárira és a teológiára, s 1934-ben kezdtem meg tanulmányaimat a kolozsvári román állami egyetemen. Párhuzamosan elvégeztem a teológiát is.

– *Kolozsvárt csak protestáns főiskolák működtek.*

– Igen, de éltek a városban idősebb, Rómában végzett teológiai tanárok. Vagy például Szász István, fiatalabb ember, akit 1944-ben velem együtt fogtak aztán le, amikor az oroszok összeszedték a magyarokat Kolozsvárt. Kivitték a Szovjetbe, ott is halt meg, nem bírta ki. Sok mással együtt elvitték akkor Kiss Jenőt, a költőt is, akinek sikerült útközben megszöknie, akárcsak piarista társamnak, Dendellének, aki Focșaniból jött haza. Nos, a katolikus teológia Gyulafehérváron működött, de a piaristák számára létezett Kolozsvárt is egy tanfolyama, hárman-négyen voltunk egy évfolyamon. Ha vizsgázni kellett, jött egy kiküldött, Boga Alajos vagy a helybeli plébános, Baráth Bélának hívták, akik ellenőrizték tudásunkat. Gyulafehérváron? Én oda nem jártam, de ott tanított például Veres Ernő, az *Erdélyi iskola* szerkesztője. Sokat írtam a lapba magam is, könyvismertetőket, székely műsort előadásokra

¹⁵ Vincze Gábor az MNSZ-ről szóló tanulmányában kitér belső ellenzéki szerepének értékelésére, s úgy vélekedik, az a domináns szélsőballal és centrummal szemben, amelyek minden fontos pozíciót kezükben tartottak, a perifériára szorult. „A fokozatosan az MNSZ »belső ellenzékévé« váló politikások (Nagy Géza, Mikó Gábor, Decsy István és mások) először a marosvásárhelyi kiáltvány kiadásakor fordultak szembe az MNSZ országos vezetésével. Nyilvános fellépésre ritkán adódott lehetőség, hiszen az MNSZ lapjaiban nem fejtették ki kritikai álláspontjukat. Mindaz a kis mennyiségű forrásanyag, amely alapján nagy vonalakban rekonstruálni lehet a kisebbségpolitikai elgondolásait, a következőkben foglalható össze: 1.) tudomásul vették – a Szovjetunió meghatározó jelenléte miatt – a magyar kommunisták megnövekedett súlyát; 2.) nem helyeselték azt a kezdetektől tapasztalható kirekesztő politikát, amely eredményeképpen a középosztály, a vidéki értelmiség jelentős része kívül maradt a szövetségen; 3.) elítélték a marosvásárhelyi kiáltvány kiadását; 4.) talán legfőbb kritikájuk az volt, hogy az MNSZ a kommunista vezetőség miatt túlságosan függ az RKP-tól, túlzottan lojális a Groza-kormányhoz. Az MNSZ e »belső ellenzéke« utoljára a székelyudvarhelyi kongresszuson szólalhatott meg. Jórészt 1945–46-os magatartásuk miatt többüknek az internálás, börtön lett osztályrésük...” (A Magyar Népi Szövetség válsága. In: Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások*. Státus Könyvkiadó. Csíkszereda. 1999. 273. o.)

a falusiaknak stb. Később a *Világosság*ban is megjelent több cikkem, Balogh Edgár ragaszkodott hozzám, megírtam például a román–magyar barátság történetét. Bíró Vencel úgy értékelte, annyira tömör az írás, egy újságíró tíz cikket gyártott volna belőle.

Embervadászat 1944 őszén

Sokan próbálták megfejteni az okát annak az embervadászatnak, mely a második világháború végén bontakozott ki Erdélyben a szovjet csapatok bevonulása után. Potenciális partizánveszély elhárítása, a hadifogolytranszportok feltöltése, háborús jóvátételi kötelezettségek törlesztése a kisebbség rovására, a lerombolt ország rabszolgamunkával való újjáépítése, román nacionalisták aknamunkája, leszámolás a magyarsággal, egy kisebbség lefejezése, emberállományának meggyengítése, magyarelles terrorhullám? – sokféle magyarázat, hipotézis látott napvilágot a hetvenes-nyolcvanas években megjelent emlékiratokban (Balogh Edgár, Veress Pál, Demeter János stb.), vagy később, pl. Szabó György professzor és Kiss Jenő költő emlékirataiban. A legjobban a kolozsvári lefogások történetét ismerjük, a művelődési központban különösen fájdalmas veszteség érte az értelmiséget is. Mikó Gábor eme apokaliptikus napokat Kolozsváron érte meg, és hajszálon múltott, hogy túlélhette.

– Az oroszok bejövetele után engem is lefogtak a szovjetek. Cserkészruhában voltam, a piarista rendházban tartózkodtam, az ún. Szent Jószában. (Ma a Báthory-gimnázium – volt piarista középiskola – elemi iskolája az Egyetem utcában.) A katonák házról házra jártak, egy magyar kalauzolta őket. Arra hivatkoztak, a törvénszéken igazolványt fogunk kapni, hogy szabadon járhasunk-kelhesünk és munkát vállalhasunk. Velem együtt bekísérték még két piarista társamat és az öcsémet, aki véletlenül épp nálam tartózkodott, különben Magyarpetén, Kamarás mellett tanítószkodott. Sokakat összeszedtek, sorba állítottak, s mikor egy nagyobb csoport összegyűlt, bevitték a börtönbe. Lehattunk vagy háromezren. Bent már szó sem volt igazolványról. Úgy hiszem, a román állam jóvátétel fejében a háborús pusztításért adott oda minket, magyarokat akkor a szovjetnek. Ledolgozni az adósságot. A kolozsvári börtön a bíróság épületében, a mai román opera mellett állott, tizennégyünket zsúfoltak be egy cellába, amit eredetileg két személyre méreteztek. Asztalon, asztal alatt, ki hova befért. Délután kaptunk csak valami krumpililevest, de nagyon sósat. Én az asztal mellé kerültem, és egész éjjel osztogattam az embereknek a vizet. Egyik vederbe vizeltek, a másiktól ittak. Aludni nem lehetett. Reggel mondom az őrnök – kiengedett a vécére –, hogy „já bálnoj”. Élt ugyanis a négy év alatt Kolozsvárt egy a németekhez csatlakozott ukrán mérnök, egy házban laktunk, attól tanultam egy pár orosz szót. Annyit tesz, hogy beteg vagyok. De elkergetett, nem hitt nekem, vagy mi. Akkor odamegy az öcsém, rám mutat: „Cselovék dámoj!” Ezt az embert küldjék haza! Hogy más mondta, elhitte. Kihallgattak, s én a dizentériától kezdve, ahány betegségről csak tudtam, mind elsoroltam. Kikeresték nevem a nagy könyvből, mellé írták: „bálnoj”, és elengedtek. Még egy-kettőt velem, de azoknak a feje fel volt dagadva. Már a piarista templomnál voltam, mikor elem szökik egy orosz és rám kiált: „Ruszkij?” Váratlanul ért a kérdés, különben sem állíthattam, hogy az lennék, hát mondom: „magyarszkij”. Erre megint sorba állít, s én már tudtam, mi következik. Visszavisznek, én mutatom, hogy „bálnoj”, nézzék meg. Megnézik, s megint eleresztenek. Otthon a szobám fel volt dülva. A piaristák, ugye, kapták a jó egri bort, nos, a tartaléknak bottal üthettük a nyomát. Fehérneműt, mindent elvittek. Megtálaltam viszont a földre kihányt „certificat de naționalitate”-t, most is megvan. Román állampolgársági igazolvány, még a régi időkből. Abban az áll, hogy „cetățenie: română”. Így tudtam az öcsémet is kiszabadítani. A katona nem tett különbséget a *cetățenie*

és *naționalitate* [nemzetiség] között. Mi történt? Első dolgom volt ugye öcsémet menteni. Megtudtam a börtönben, hogy csak a magyarokat szedik össze. Estefelé sétáltam a börtön előtt, hátha valaki tudna segíteni rajtam. Egyszer látom, hozzák az ukrán ismerőst, az oroszok mint kollaboránst letartóztatták. Ő rám ismert és intett a katonának, kérdezze meg, mit akarok. Besszarábiai lehetett, románul is tudott a katona. Én annak megmutattam az igazolványt, és elmondtam, hogy román vagyok, az öcsémet pedig lefogták. Akkor beleírta, hogy „nyet vengerec – ruminszkij”. Jött a tiszt, katonásan léptem fel, nem köszöntem, csak mutattam, hogy mi vagyok, s azt is beleírták, hogy a testvérem fent van, a szoba számát is meg tudtam adni. Végül a kerek sapkás tiszt – biztonságiak voltak – felment és lehozta az öcsémet. Igaz, azzal engedett el: „nyet propaganda antisztálinisztá”. Lehozta s elmentünk. A többiek, a sok szerencsétlen, köztük Papp Imre, a későbbi tanfelügyelő, Hadházi Sándor, utóbb tankerületi igazgató, Dendelle, Antal Gábor csak nézték belülről: igen, ezek testvérek! Nagy dolognak számított... Mindezt azért mesélem el, tudtam, mi vár rám, ha szembekerülök a Népi Szövetséggel és a mögötte álló Kommunista Párttal.

Önkény

A román békeszerződést 1947 februárjában írták alá, ezt megtorlási hullám követte. Idézet Mikó Gábor saját fogalmazványából:

„A börtönből én is kivettem a részem. Bizonyára nem jutalomként eddigi helytállásoméért.

Mikor a háromszéki képviselők (Szabó Albert, Tóth Géza) a belügyminisztériumban érdeklődtek, azt a választ kapták, hogy dr. Venczel Józsefet lehet, hogy elengedik, de Mikót semmi esetre sem. És dr. Venczel József húsz évet kapott...

Én 1947. március 11-től július 12-ig voltam börtönben. Személyesen Luka László bocsátott el a belügyminisztérium pincéjéből. Akkor láttam az egyik cellában dr. Venczel Józsefet.

A legjobb időben engedett el Luka László. Azután ő is börtönbe került, és ott megboldult, akárcsak Kurkó Gyárfás.”

Mikó Gábort tulajdonképpen politikai ellenfele mentette ki.

„Valósággal csodaszámba ment kiszabadulásom. Ez úgy történt, hogy Luka Lászlónak a szebeni árvaházban volt egy osztálytársa, Kászoni Gáspár, akivel Luka tartotta a kapcsolatot, mikor a két világháború között üldözték. Kászoni Gáspár mindkét fiát tanítottam, Zoltinak osztályfőnöke voltam. Kászoni Gáspár két napig kérte Luka Lászlót, amíg ő megígérte, hogy kérését teljesíti. És teljesítette. Hálásan gondolok mindkettőjükre.”

Államosítás

1948-ig Mikó Gábor a kolozsvári piarista gimnáziumban tanított magyart, és időnként románul. Az államosítás elvette a rendtől iskoláját, a pap tanároknak püspöki rendelet tiltotta meg, hogy tovább tanítsanak. Mikó Gábor kilépett a rendből:

– Választanom kellett, hogy egyházi szolgálatban maradok plébánosként, esetleg a teológiára vagy egy könyvtárba kerülök, illetve dönthettem a tanítás mellett is. Nem kívántam falura menni, nem tudok énekelni. Márpedig ott első dolog az énektudás. Ha nem is olyan jó szólok az a pap, de ha jó hangja van – az számim! Kolozsvárt nem akartam maradni, öcsém már akkor tanfelügyelő volt Háromszéken, lehozott hát és kineveztetett a kézdivásárhelyi tanítóképzőbe. Mire hazajöttem, már megvolt a kinevezésem, nem a

Kantában, hanem a központban a malom mögött, ott tanítottam három évet a kolozsvári kilenc év után. Engem ott megbíztak mindenféle feladattal. A városi irodalmi kör vezetője voltam. Ha a falusiak, munkások verset írtak, azt ki kellett javítani, csiszolni rajta. Minden ünnepélyre műsort készíteni. Ha valamelyik vállalat felkért, vittem a képzős lányokat, a műsorokat mind én hoztam össze. Rengeteget dolgoztam a három év alatt, hogy valamit hozzak rendbe. Magyarot tanítottam, persze. Három év után Bányai László felfedezett, s kiadta a parancsot, hogy tegyenek ki. Ezt elmesélte egy kolozsvári tanárnak. Igaz, felajánlották, hogy taníthatom a románokat, s akkor maradhatok. Nem vállaltam, inkább hazamentem gazdálkodni. Még megvoltak a földek, szántottam, kaszáltam, őriztem a marhákat. Nos, Lukának az öccse, Tóth István Gostat-igazgató [állami gazdaság] volt a községben, bátyám pedig kisbíró. Ő elintézte, hogy Tóth igazgató felvegyen engem normázonak. A normákat kellett megcsinálnom minden foglalkozásnak. Segített egy román, aki azelőtt végezte, de nem feküdt nekem. Igaz, akkor már tudták, hogy a tanügyből kitétek, s szabadulni akartak tőlem. A Gostat beköltözött Kézdi-re, én ott maradtam a kintinban mint könyvelő. A főkönyvelő rendes volt, de a kintinigazgató megkapta az utasítást, egyszerűen kitelefonált Kézdiről, hogy hagyjam fel a munkát. Nem volt mit tenni, s otthon mindig szükség volt a munkaerőre a tíz hektár mellé. Én szerettem a gazdálkodást. A szüleimmel, persze. De a két év alatt az öcsém ügyvéd lett Sepsin.

– *Kitétek a tanügyből? Miért?*

– Ki. Őt is. Először is szociáldemokrata volt. Másodszor: utaztak az egész Mikó családra. Öcsém a jogi végzettséget közben megszerezte, s felcsapott ügyvédnek. A városban az a mondás járta, hogy degradálni akarták, s herceget csináltak belőle. A legkeresettebb ügyvéd volt, annyi peres ügyel, mint a többiek együttvéve. Ő pedig addig jött-ment, míg engemet berendezett Brassóba a vasúthoz. De lakásom nem volt. Akkor itt a szentgyörgyi cigarettagyárban megürült a jogászi állás. Román ügyvéd volt az elődöm, de „epurálták”, s itt húzott le jogtanácsosként pár évet. Jó barátságba került az öcsémmel, ő meggyőzte, engem neveztesen ki utódjául. 1954-ben hát cigarettagyári szolgálatba léptem, s huszonhárom éven át voltam a gyár jogtanácsosa. De itt sem csak a magam dolgát végeztem, mert itt is tudták ki voltam. A főnök rugonfalvi származású, talán négy osztályt végzett, azelőtt aktivista, de mert részegesnek bizonyult, letették gyárigazgatónak. Alig tudta a nevét aláírni, s emiatt szüksége volt valakire, hogy ne kövessen el baklövéseket. S látta, a pereket megnyerem. Azonkívül akárki fordult hozzám, az osztályfőnökök vagy a káderes, én bármilyen levelet azonnal le tudtam diktálni nekik. Ezek, ha kaptak valami feladatot, futottak fel hozzám, s én lediktáltam nekik, amit kellett. Ez így ment. Mindenkin segítettem, s mindenki megbecsült. 1975-ben, hatvankét éves koromban mentem nyugdíjba, s még két évre visszatartottak, de akkor bejött a törvény, hogy a fizetést a fél nyugdíjjal nem lehet „kumulálni” [halmozni], s így kimaradtam.

Egyház

– *Olvastam egy levelét a Romániai Magyar Szóban, abban említést tesz egy pápai engedélyről.*

– Házasságkötéshez kellett a pápai engedély. Már a két gyermekünk megszületett, s a feleségem, aki nagyon vallásos volt, íratott a köröspataki pappal a Szentszéknek, hogy egyházilag is rendezze a helyzetünket. Én, amikor kiléptem a papságból, a suspensio ad divinis nevű büntetést kaptam érte. Azaz az ún. isteni cselekedetektől tiltottak el, tehát nem keresztelhettem, szentmisét nem mondhattam, nem temethettem. Persze, sürgősség esetén bárki gyóntathat, keresztelhet stb.

Tanítani

– *A papi felfüggesztés hogyan hatott önre?*

– Én nagyon szerettem tanítani, s emiatt vállaltam ezt Kézdivásárhelyen is. Igaz, kézdi diákjaimat össze sem lehetett hasonlítani a kolozsváriakkal. Ottani tanítványaimból mind mérnökök, orvosok lettek, három egyetemi tanár, Pálfalvi Attila a műegyetem rektora lett, Kászoni Zoltán államtitkár és így tovább. Mind jeles tanulók voltak. Idekerültem Kézdivásárhelyre, és itt sokan a helyesírást sem ismerték. Tanítónők és óvónők kikerültek az iskolából, és hibásan írtak. Kétségbe voltam esve. Pótórákat tartottam, hogy valamit behozzanak. Én nem engedtem a negyvennyolcból, megköveteltem a tudást, osztottam a négyest nagyon. Akiknek nem tetszett, panaszra mentek. Hová? A párthoz. Egy darabig túrték, aztán sok támadás ért. Pedig, mondom, az irodalmi kört én vezettem, a betegségyélyőt is az iskolában. Ezt rendeztem, s tartottam a tanüggyel a kapcsolatot. Egyszer megyek a tanügyi osztályra, hát ott van Bányai László! Lekezeltünk, mintha barátok lennénk. Akkor adta ki az utasítást, hogy menesszenek engem. Ez szeptember elején történt, alighogy megkezdődött a tanév 1951-ben. Jött a tanfelügyelő, közölte az igazgatónővel, hogy tovább nem taníthatok. Próbálkoztam per útján tiltakozni. Elvégre nem lehetett engem mint végleges tanárt csak úgy meneszteni. De végül visszavontam a pert, láttam, a bíróság is annyira félt. Sztálin, ugye, élt még... S aztán az öcsém betett a gyárba, s ott éltem le az életem.

– *Szóval egész életében meg volt bélyegezve, Mikó bácsi?*

– Meg. Ó, hát egy gyűlésen is feldolgozott az igazgatóm. Nem nevezett meg, de azt mondta a nagygyűlésen: van köztünk valaki, aki minden percben megtehetné, hogy a hátamba szúrja a kést!

– *Aki helyett elvégezte a munkát, Mikó úr?*

– Sőt, még a börtönből is megmentettük az öcsémmel. Udvarolt egy munkásnőnek, ezt a felesége nem tűrte, s a Kórház utcában rálőtt a férjére vadászpuskával. Ha akkor előveszik az ügyet, ugye meneszthették volna. Gyorsan bolondnak kellett hát az asszonyt nyilvánítani. Futott az öcsémhez, az mindent el tudott intézni. Orvosi igazolványt kapott, hogy tettét pillanatnyi elmezavarában követte el.

Pár berekesztő szó

Mikó Gábor sorsának tanulságos fordulatai több teret érdemelnének, a fentiekben azonban a Magyar Népi Szövetség és a második világháború utáni erdélyi közélethez fűződő emlékeiből válogattunk. Ezen túlmenően a kisebbségi értelmiségi életpályája is kirajzolódik belőlük, a népből kiemelkedő fiatalember kemény harca a kor fő politikai áramlataival, összekülönbözése az uralom különféle szervezeteivel, intézményeivel, az üldöztetés, majd a csodaszamba menő megmenekülés után a kényszerű lemondás az alaphivatásának érzett tanításról, s a védelmet jelentő kistisztviselői létbe való visszahúzódás: mind-mind egy, a korszakra nézve nagyon jellemző sorsot példáznak.

1996

Lengyel András

„...szólj, Szokrates, van értelme még?”

Hamvas Béla filozófia-képe

1

Hamvas Béla ma már kétségkívül a kánon része, kanonikus szerző. Státusza azonban valójában még ma is módfelett bizonytalan. Író? Gondolkodó? Vagy misztikus guru? – nemigen dőlt még el. Az áthidalónak látszó, íróként való meghatározás voltaképpen egy semmire sem kötelező konvenció eredménye: aki ír, az író. S így, az irodalomba besorolva, megtárgyalatlanul lehet hagyni mindazokat a kérdéseket, amelyeket az életút s az életmű fölvet. Leglelkesebb hívei, akik ma is külön kasztot alkotnak, ezzel, persze, nem elégednek, nem is elégedhetnek meg – ez a besorolás szemükben Hamvas lefokozása lenne. Számukra, kimondva-kimondatlanul, Hamvas Béla a szokványos írónál jóval több: a mai világhelyzet autentikus kifejezője és egyben spirituális útmutató. Ez a megközelítés azonban, akár bevallják, akár nem, valamiképpen misztikus aktorrá változtatja Hamvast. (Nem véletlen, hogy a hagyaték dolgait intézők az életmű kiadását meglehetősen erős szelekcióval végzik, s Hamvas írásainak egy mennyiségileg nagyon jelentős része, amely a képet zavarja, máig nem került újrakiadásra, folyóiratokban szétszórta lappang, leveleinek közlése letiltva, a filológiai kutatás pedig jegelve van.) Hamvas Bélának misztikus aktorrá való, nem teljesen indokolatlan, de mégiscsak egyoldalú átstilizálása azonban – többnyire kimondatlanul – ellenkezést is kivált. A „guru” sokak számára gyanús vagy legalábbis közömbös; a mai magyar irodalmárszakma nemigen tud mit kezdeni vele. S úgy látszik, nem is igen akar. Hamvas Béla mai recepciójában így a kritikátlan és túlpörgetett lelkesedés és az alig leplezett közöny között egy széles körben terjengő homály érhető tetten, s ezen a homályon az életmű csak esetlegesen, valódi összefüggéseiből kiszakított részletekben „jön” át.

Az a gondolkodástörténeti pozíció azonban, amely Hamvas Béla, Szabó Lajos és Tábor Béla nevével határolható körül, s amelynek a Hamvas-életmű az egyik oszlopa, sokkal bonyolultabb (s egyben: sokkal érdekesebb és tanulságosabb) annál, mint ami belőle a kései regények felől látszik. Az életmű végső, szinte a teljes izolációban, egy szektaszerű elszigeteltség körülményei között létrejött nagy tömbje (ami a könyvkiadás révén ma az életműből csaknem kizárólagosan látható) természetesen létező, az értékeléskor figyelembe veendő életműrészlet. De csak részlet. Pontosabban: az életmű egy fázisa, egy alkotói stádium írásban való manifesztálódása. Az addig vezető út, a maga gondolkodástörténeti stációival, csak az életművet súlyosan fölsértve, mondhatnánk „visszamentszve” hagyható figyelmen kívül. Márpedig, úgy vélem, éppen ez az út az igazán érdekes a Hamvas-életmű vizsgálatokor: saját problémáinak megtalálása, artikulálása és a velük való folyama-

tos birkózás. Mindez ugyanis nemcsak filológiaiilag tartozik hozzá a későbbi írásokhoz, nemcsak „előzmény” és „próbálkozás”, hanem nagy kérdések fölmerülése is: öntörvényű, külön stádium – a magyar gondolkodástörténet egyik nagy és fontos fejezete.

2

Az 1944 előtti Hamvas Béla gondolkodástörténeti bemutatása természetesen nem lehetséges egyetlen lépésben. Oly sok minden föltáratlan és hozzáférhetetlen még, hogy e tárgykör megközelítése szükségképpen vagy nagyon vázlatos, vagy kikerülhetetlenül „adalék”-szerű formát ölt. (Ezt a helyzetet csak retorikailag lehetne elfödni, aminek nem sok értelme lenne.) Szerencsére van Hamvas írásainak egy csoportja, amelyek önmagukban is reprezentatív megnyilatkozásoknak tekinthetők, s éppen annak elemzését teszik lehetővé, amire e helyzetben a legnagyobb szükség mutatkozik.

Hamvas ugyanis, bár ez nem igazán köztudott róla, a korszak reprezentatív magyar filozófiai folyóiratának, az *Athenaeum*nak is munkatársa volt. 1937 és 1946 között jó néhány tanulmánya, kritikája és hozzászólása jelent meg e folyóiratban, így pl. 1937-ben a *Descartes és az egzisztencia-filozófia*, 1938-ban *A XX. század Platon-képe*, 1941-ben a *Scientia sacra*. Ezek az írásai, persze, jellegüket és terjedelmüket tekintve különbözőek; az egy-két lapos recenziók súlya nyilvánvalóan más, mint a tanulmányoké. Igazi szerepük többnyire majd csak egy nagymonográfia keretei között tárul föl. De az itteni publikációk egyik csoportja, összesen hat írás, kiemelkedett ebből az anyagból. Ezek, bár rövidek, egyenként csupán pár laposok. A Magyar Filozófiai Társaság nagy, áttekintő vitaestjein hangzottak el, s mindegyik valamilyen alapkérdéshez szól hozzá, alapkérdésekről nyilatkozik meg. Méghozzá, mint látni fogjuk, olyan formában, amelyet Hamvas a filozófiai megnyilatkozás igazi, autentikus formájának tartott. Alapszövegekről van tehát szó.

A hat hozzászólásból kettő 1939-ben, kettő 1941-ben, kettő 1943-ban hangzott el. 1939. május 9-én a *Heidegger egzisztenciális filozófiája*, október 10-én az *Egyéniség és sors*, 1941. május 6-án *A filozófia története*, október 7-én *A mai filozófia*, 1943. március 2-án a *Vallásbölcselet* és május 4-én *A filozófia jövője* című vitaestre került sor. Hamvas mindig a főelőadások apropóján, de a saját, az adott kérdéskörre *egészében* reflektáló álláspontját fejtette ki. Így hozzászólásaiban nem egy-egy részletkérdést vetett föl, nem kiegészített vagy hibásnak vélt álláspontokat pécéztet ki, hanem mindenkor a kérdés meritumát adta: azt, amit ő a lényegnek gondolt. Maga a vitaülés-sorozat, mint az *Athenaeum-tár* című szöveggyűjtemény (1998) bevezetőjét író Kunszt György tanulmányából is kiderül, egy módszeresen fölépített vitaülés-sorozat volt. Szervezői tudatosan arra törekedtek, hogy sort kerítsenek valamennyi, a kor horizontján lényegesként mutatkozó nagy kérdéskörre, s ezt a vállalásukat lényegében teljesítették is. A tematika szinte teljes kört alkot. Hamvas a megrendezett negyven vitaestből hozzászólóként csak hat vitában vett részt, fölmerülhet tehát a kérdés, miért csak ezeken? Nem lehetetlen, hogy olykor – hisz háborús évekről van szó – akadályozva volt, s egyik vagy másik estnek ezért nem lett szereplője. Az ilyen rendezvények rituáléját ismerve az is valószínű, hogy nem is illett volna mindegyiken hivatalos hozzászólóként föllépnie – ezt, tudjuk, csak Brandenstein Béla, a főszervező tette meg. Ám mindezt bekalkulálva, az esetlegességek szerepét nem kiiktatva is valószínűnek látszik, hogy a választás lényegileg Hamvas valóságos preferenciáit tükrözi. Hogy éppen ezt a hat témakört választotta megnyilatkozásai alkalmául, s nem másokat, az lényegében beállítódásából fakadt: elsősorban ezek a kérdések érdekelték (s nem, mondjuk, a különféle ismeretelméleti, logikai stb. témák).

Hozzászólásai tehát ideális lehetőséget biztosítanak ahhoz, hogy a gondolkodástörténet nagy fejleményeihez való alapviszonyát fölmérjük. Méghozzá úgy, hogy a közben bekövetkező gondolkodói elmozdulásokat is érzékeljük.

A hat hozzászólás, bár mindegyik külön alkalom szülötte s önmagában is kerek szöveg, egyetlen – tagolt – szöveggént is olvasható. Mindegyik más összefüggést tematizál, tesz érzékelhetővé, de együtt többet adnak, mint külön-külön adnának. Kiegészítik s magyarázzák egymást.

Az időrendben első hozzászólás Jánosi József *Heidegger egzisztenciális filozófiája* című előadását követően hangzott el. Ha az ilyen alkalmakkor megszokott irányzatbemutató leírást vagy kritikai fejtegetést várjuk Hamvastól, csalódnunk kell. Az „egzisztenciafilozófia” itt mindössze néhány vonással rajzolódik föl, de ez a néhány vonás igen tágas perspektívában jelenik meg. Alaptézise, amelyet már a nyitó mondat leszögez, nagyon egyszerű: „Az egzisztenciafilozófia a világválság terméke” (184), s az egész hozzászólás e válság mibenlétének rögzítése. A válság szerinte: „A XIX. század közepe táján jelentkezett és a világháború után tört ki, vált tudatossá és kétségtelenné” (184). Magának a válságnak a szellemi dimenzióját pedig a tudomány és ezzel együtt maga a tudás „problematikussá” válásaként írja le. A tudás, a válság eredményeként, már „csak mint a család egy neme” lehetséges – ez alól nem kivétel a tudomány sem, sőt a tudományban az „öncsalás” és a „világcsalás” találkozik. Sőt odáig is elmegy, hogy leírja: immár „nem lehet semmit sem tudni” (184). Ez a diagnózis, bár megfogalmazása túlhajtottnak látszik, egy nagy nemzetközi trend része s – mint Szántó R. Tibor tanulmányából (1991) kiderül – Hamvas alapmeggyőződéseire tartozott. S nem is kétséges, mint kordiagnózis, lényeges fölismerésnek tekinthető. Ám ez a válság, bár Hamvas semmit nem mond okáról, érvelése szerint nem örök; részben csupán újabb fejlemény, részben meghaladandó – azaz, előföltévése szerint, meghaladható. „A figyelemnek most arra kell fordulnia, hogy az ember miképpen léphet át a válságon úgy, hogy szabadságát megmentse és ne vesszen el a negatívumban.” A cél, ahogy egy korábbi ilyesféle válság, a skolasztika középkorvégi válsága idején is történt, „az ember autonóm igazságszennvedélyének” megszabadítása a dogmáktól (185). Ám ez most, véli, nem egyszerű, mert most „nem egy korszak értékrendszere zuhant le. Aki a krízis természetét ismeri, látja, hogy az egész emberiség története folyamán felbukant minden érték, világszemlélet, életrend, kivétel nélkül kérdésessé lett. Ez éppen a mai válság természete” (185). Ezt a „kérdéssé” válást azonban, a konvencionális várakozásokkal ellentétben, *eredménynek* látja, s Kierkegaard, Dosztojevszkij és Nietzsche „nagy negatív munkájából” származtatja. „Az emberiségnek – mondja – most olyan utat kellett találnia, mely érintetlenül hagyja a nagy kritikusok eredményeit, amelyeket érintetlenül is kellett hagyni, mert ezeket a világon senki kétségbevonni nem merte és nem is tudta, – ennek ellenére mégis kísérletet tegyen arra, hogy önmagát megmentse. Ezt a mentési kísérletet hívják egzisztencializmusnak” (185).

Az egzisztenciafilozófiának „mentési kísérletként” való fölfogása lényeges mozzanat; ezzel Heidegger és társai filozófiáját Hamvas bekapcsolja a kor nagy útkereső mozgásaiba. Ám, bár jól láthatóan, tájékozott az irodalomban s nemcsak Heideggert ismeri, de Jasperst és körét, a dialektikus teológia művelőit (pl. Barth), vagy a francia Lavelle írásait, nem sokat bíbelődik azzal, hogy bármelyiket is közelebről bemutassa. Csak a közös (vagy közösnek vélt) mozzanat érdekli. „Minden egzisztencialisztikus kísérlet – mondja – abban megegyezik, hogy helyre akarja állítani az ember és a mű, a tett és a gondolat, a gyakorlat és az elmélet, a természet és a szellem ősi egységét” (185). Márpedig szerinte enélkül „kulturális élet, de valószínűleg termékeny emberi élet egyáltalán nincs” (185). S ezért, fölfogása szerint, az egzisztencialisztikus kísérletek nem egyszerűen értekező szövegek, hanem valamiféle célirányos életprogram megnyilvánulásai: „Egzisztenciális életet élni, egzisztenciális szellemet megvalósítani – összekapcsolni azt, amit a nagy válság szétépett: a vitális szellemet a természet elementáris animalitásával” (185).

A „mentési kísérlet” illetően való fölfogása természetesen nem önkényes, de legalább annyira önmeghatározás is, mint amennyire Heideggerék törekvéseinek leírása. (Alighanem ez az összefüggés magyarázza azt az erős érdeklődést, amelyet, jónéhány írása tanúsága szerint, Hamvas e témakör iránt mutatott.) Ám álláspontja mégsem a teljes azonosulás; distanciája félreérthetetlen. Nyíltan ki is mondja: „az egzisztencializmus a válságon nincsen túl, hanem azt kifejezi. A bajt önmagával akarja meggyógyítani – nem látja azt az elvált ellentéteken kívül eső lényegét, ami a kettőt ismét össze tudja forrasztani. Az egzisztencializmus inkább a széthullás tünete, mint az új egység” (185). Hogy mi lehet ez a „kívül eső lényeg”, ami a széthasadt mozzanatokot ismét egységgé forraszthatná össze, a hozzászólás nem mondja meg. Hamvas valószínűleg maga sem látta ezt a (keresett) „lényegét”. Ezért is vélhette úgy, hogy a helyzet az egzisztencializmus bírálataira még „nem érett meg”; a „gondolatnak még egy ideig futnia kell, még el kell érkeznie valahová, ahol valamit talál, amit maga sem remélt és egyáltalán nem várt, sőt talán, amitől félt és amit el akart kerülni” (185). A kísérlet, ekkori tapasztalata szerint, még nyitott. Hamvas diagnózisra azonban így is és határozott: „az egzisztencializmus nem a válság megoldása, hanem a válság terméke”, s megoldási kísérlete nem vezet ki a válságból (185).

Ez a diagnózis azonban nem pusztá szkepticizmus, az új fejleménnyel szembeni óvatkodó bizalmatlanság eredménye. Hamvas ítélete nagyon határozott, markáns vonásokkal megadja az egzisztencialista kísérlet szerinte való mibenlétét, s megmondja azt is, ez miért tekinthető kudarcnak. „A tudomány – mondja – hitt a dolgok megbízhatóságában. Remélte, hogy a kozmoszt úgy fel fogja tudni dolgozni, mint egy Baedeker. A tudomány megbízhatóságáról kiderült, hogy naiv illúzió. *Most az egzisztencializmus megkísérelte ezt a megbízhatóságot és kiszámíthatóságot az emberbe áthelyezni.* [...] Most egyszerre a megbízható ember lett a követelmény – ki akarták és akarják számítani az embert. Ez az egész filozófiai antropológia egyik be nem vallott hátsó gondolata. Kiszámítani a műből a gondolatot, a tetteből a szellemet, az eredményből az ösztönzést, a produkcióból, a jelenségből az egzisztenciát. *De valljuk meg, nincsenek megbízható egzisztenciák*” (185). Nem kétséges, ez az érvelés a fenomenológia „szigorú tudományt” ambicionáló módszerével élő Heidegger kísérletének éles szemű, pontos bemérése – és elutasítása. Az, amit Heidegger a halálhoz mért élet viszonylatában, reményként, a Das Man pozitív ellenpólusaként jelenített meg, Hamvas számára már egyszerű illúzió: „nincsenek megbízható egzisztenciák”. Nincs szilárd alap, az egzisztencia sem az, önmagában, intellektuális – „tudományos” – erőfeszítéssel az emberi élet nem alapozható meg.

A „szcientifizmus” így Hamvas számára zsákutcának mutatkozik. „Az egzisztencializmus a szcientifizmus egy utolsó kísérlete és végső kinövése: elmúlt világszemlélet és világhelyzet terméke, amely a válság megoldásán túl való szellemet még nem jelzi” (185).

Nem kétséges, erős logikájú gondolatmenet ez, igazságai súlyosak. Föltűnő azonban, hogy ez a kor- és irányzatdiagnózis éppen arról nem beszél, amelynek hatását rögzíti, arról tudniillik, miért változott meg a világhelyzet s miért lett múlttá a korábban érvényes világszemlélet. Ez a hallgatás, mint később látni fogjuk, nem következmények nélküli hallgatás. A kérdés tematizálásának elmaradása egy rejtett előföltevéssre vezethető vissza, s ez a rejtett előföltevés megszabja tájékozódásának lehetséges irányát.

Az időrendben következő, 1939. október 10-i újabb hozzászólása, bár forma szerint az *Egyéniség és sors* című vitaindítóhoz kapcsolódik, s e témában foglal állást, nemcsak időben áll közel az egzisztencia-filozófiai hozzászóláshoz. Tartalmilag is folytatja azt, Hamvas gondolkodásának egy olyan dimenzióját mutatja meg, amely a korábbi hozzászólásban csak implicite van jelen. Az egyéniség és a sors viszonya ugyanis voltaképpen az „Egzisztencia” problematikája – egy másik oldalról, egy másik megközelítésből. S itt

éppen ez a *másik* megközelítés az érdekes, ez viszi tovább a korábban érvényesülő logikát. Hamvas eljárása ugyanis ezúttal a klasszikus filozófiai tradícióhoz való visszatérés, pontosabban, a hagyomány aktualizálása, a jelen horizontjából való megszólaltatása. A változások okainak keresése helyett itt megoldási kísérletként a tradíció újraértelmezésére vállalkozik. E tekintetben már első mondatai is szimptomatikusak. „Az előadáshoz való hozzászólást – mondta – legyen szabad egészen rövidre, mindössze három szóra fogni. S ez a három szó is részben régi, részben közismert. *De idevaló*. Az előadó a jellem és a sors összefüggését, viszonyát és kapcsolatát a modern karakterológia és filozófiai antropológia álláspontjáról fejtette ki. Ez a három szó [ti. amelyek Hamvas álláspontját adják meg] egy nép, egy szellem, egy korszak véleményét mondja ki és több mint kétezeröttszáz éves. Hérakleitosz mondja: [...] a jellem az ember sorsa” (526). Ez az indítás egyetlen gesztussal hagyja figyelmen kívül a modern tudomány kínálta lehetőségeket, s tér vissza a „rég” és „közismert” antik tradícióhoz, mert az „idevaló”, régisége ellenére is aktuális. Ez a választás, a válságban lévő modern és az autentikusként kezelt antik helycseréje az aktualizálás horizontján: ez Hamvas egész gondolkodását meghatározó opciója.

Eljárása, az aktualizálás technikája – nagyon jellemzően – hermeneutikai: értelmezés közben, értelmezés révén realizálódik. Hérakleitoszt görögül idézi, majd saját fordításában adja. Nyersen fordítva így hangzik [ti. a három szó]: „a jellem az ember sorsa” (526). Ám, bár e magyarítás tőle magától való, a görög szöveget ő maga fordítja le, a fordítást mindjárt pontosítja is, magyarázza: „Persze az éthos nem jellem, ha nem is éppen magatartás vagy viselkedés. A daimon sem sors, hanem inkább vezetőszellem. Bizonyos, hogy a három szóra terjedő szövegben csak egyetlen szó fordítható le maradéktalanul: az anthropos. Annyi, mint ember.” Ezért, utalva a Stemma-kör Hérakleitosz-fordításainak tapasztalataira, következtetésként kimondja, hogy „amit a filozófus [ti. Hérakleitosz] itt mondani akart, azt legjobban mégiscsak” az eredeti, görög szavakkal „lehet kifejezni” – azaz a fordítás lehetetlen. Ám ez számára nem a hérakleitoszi tézis elvetését, figyelmen kívül hagyását indukálja, hanem egy sajátos történeti-etimológiai szövegértelmezést.

Ez a hermeneutikai interpretáció értelemszerűen két különböző horizont összeolvadásával, egymásra vetülésével jár. Burckhardtot idézve Hamvas le is szögezi: „a görög demokrácia gyökere és szelleme a modernétől alapvető módon különbözik. Ma demokrácia van, mert az emberek lesüllyedtek egy átlagra, mert elvesztették uralomvágyukat; a görög demokrácia egyfajta kényszerű kiegyenlítődség olyan emberek között, akik közül mind-egyik királynak tudja magát” (527). Hamvas számára azonban, Nietzschétől nyilvánvalóan nem függetlenül, nem a „modern” a vonzó, hanem az archaikus görög. Számára az erény, méghozzá a „minősített erény” a követendő, „ahol a minőség a lényeg”. S ezért, mintát keresve, a görögséghez fordul. „Ezt az erényt [ti. „ahol a minőség a lényeg”] az ember az csupán csak az agonon szerezhette meg. Az agon, az agonális életmód az, amikor egy heroikus szellemű nép demokratizálódik és urbanizálódik, de a heroikus szellem benne tovább él és minden urbanizálódása ellenére továbbra is tiszta, nemes, férfias, vakmerő, harcias, kedveli a szép és elragadó játékot, a halált megvető harcot, mert csillapíthatatlanul becsvágyó és nagyratörő” (527). Ez az értelmezésből fölsejlő eszmény „játék és heroizmus” kettősségét képviseli. S az éthos („Hérakleitosz első szava”) Hamvas szerint maga is „agonális szó”: az erény (areté) egyik neve. „Az éthos belső fény. Éthosa van annak, aki komoly, higgadt, meggondolt, nem megalkuvó, meg nem ingatható. Az éthos tűz, de ugyanakkor mérték. Nem lobban fel. És ami fontos, nem passzív. [...] az éthos aktív megragadottság.” „Éthosa van annak, akit egy cél felé vezető újtától eltéríteni nem lehet, de a cél egyáltalán nem közönséges érvényesülés, hanem valami nagy. Éthos tehát az a végső makacsságból, ösztönből, tudatos elhatározásból és önfelelt elragadottságból összetett tulajdonság, ami együtt tehetség és képesség, szándék és végrehajtás” (527).

Ez az eszmény, amely az éthos szó értelmezése révén itt kikerekedik, alighanem Hamvas személyes eszménye is volt: ilyen szeretett volna lenni, sőt vágyai szintjén ilyen is volt. Ennek „leleplező” megállapításánál azonban fontosabb azt észrevennünk, hogy ez az eszmény nem konkrét, hús-vér történeti emberekből elvont eszmény, hanem csak szövegpermutáció: egy régi görög szó jelentéstartományának koherens egészé szervezése – a jelenben meg nem lévő, onnan hiányzó erények nyelvi megkonstruálása.

A daimon szó ezt követő értelmezése ezt az eszményt ellensúlyozza, pontosabban ebbe az eszményi életalakító beállítódásba viszi bele a kiiktathatatlan bizonytalanság elemét. „A daimon – magyarázza Hamvas – nem fényes szó. [...] Egyike a leghomályosabbaknak. Ezért lehet, bár rosszul, úgy fordítani, hogy: sors. És inkább csak átvitt értelemben. Sohasem lehet tudni, honnan jön, mit akar, mi a célja, hol ér véget. Az éthos tulajdonság. A daimón személyes. Csaknem személy. Az emberben levő daimón vezető, irányító, teremtő, ítélő, romboló. Goethe az orfikus ósszavak közé sorolja [...] – az a törvény, amit az ember a világba lépve magával hoz. Semmi tudatos nincs benne. Az ember középpontjában ül és parancsol” (527). Ez a daimón-értelmezés, nem kétséges, bár Hamvas ezt nem mondja ki, megfeleltethető a pszichoanalitikus elmélet tudattalanjával – archaikus, de egyben modern tapasztalat összegzése tehát. Ám itt is az a lényeges, hogy ez a modernitásban tudatosult tapasztalat is a régi jelmezében, mint ősi válik érvényessé.

Az interpretáció summája pedig, nagyon jellemzően, egy furcsa, de egyáltalán nem logikátlan azonosítás: „Az éthos a tyrannos – az éthos a daimon” (528). S ami Hamvas gondolkodásának megértése szempontjából a lényeg, Hamvas számára az irányadó e téren is „a korai görögség karakterológiája” (s nem a modern karakterológia), mert ez „az európai szellem kezdetének filozófiai antropológiája” (528). Az ősi, a még deformálatlan kezdet.

Hamvas harmadik, az első kettőt egy évvel később követő hozzászólása *A filozófia történetéről* tartott, 1941. május 6-i vitaülésen hangzott el. Ez voltaképpen megintcsak nem a filozófia valamiféle történetét adja, hanem, jellemzően Hamvasra, a megelőző év előadásaira reflektál, s az „örök [tehát időtlen] filozófusról” szól. Ez a választás, minden jel szerint, megint a „szcientifizmus” elutasítása, tudatosan antihistoricista megközelítés. S az „örök filozófus” modellje megint a régi görögség.

Maga a hozzászólás valójában egy többszörös csavarral előadott példázat. Hamvas egy „talán nem is egészen valótlan történetet” (37) ad itt elő. Fiktív keretben az öreg, tanítványával sétáló Platont idézi meg, aki a tanítványok kérdéseire egy példázattal válaszol, megidézve Szókratészt. Voltaképpen tehát kettős példázat: *példázat a példázatról* hangzik el, aminek eredményeként azután az alapkérdés két nagy görög, Szókratész és Platón érvelésében bontakozik ki. S ami különösen figyelemre méltó: Platón mondandója a *hagyomány*, Szókratész felől alapozódik meg.

Az alapkérdés, amelyet az egyik tanítvány vet föl, a következő: „Mondd, isteni [ti. Platón], nagy kudarcd után is vallod azt, hogy államot csak úgy lehet kormányozni, ahogy megírtad és hirdetted? Nem jutottál jobb belátásra most, miután semmit abból, amit gondoltál, megvalósítani nem tudtál?” (37).

Platón – példázatbeli – válasza egyértelmű; a kérdésre határozott nemi válaszol, s magyarázatképpen elmond tanítványainak egy történetet. Hogy kudarcra eredményeként kétség vett rajta erőt, elismeri. Azt is bevallja, hogy „[ö]nkéntelenül Szokrateszt, hol mestertem hívtam, vádoltam is. Azt kérdeztem tőle, amit te most tőlem: vajon van-e értelme még tovább tartani oly államképet, amelyet az idea nevében csak egy ember kormányozhat, a filozófus király?” (38). Ám ekkor megjelent előtte „holt mestere”, Szókratész, s válaszolt. Válasza kettős. Egyrészt „kevély”-nek mondja Platón, de teszi mindjárt hozzá, „ez így van rendjén. Az emberben titánok vére folyik. És kell, hogy ilyen legyen” (38). Platón hibája Szókratész szerint mégis ez a kevélység. „Kimondtad azt – mondja a pél-

dáztatbeli Szókratész Platónnak –, hogy államot más nem kormányozhat, csak bölcs, aki király és a király, aki bölcs. Kevélységemben [azonban] mindjárt fel is akartad építeni” ezt a filozófuskirályságot, s „most itt szenvedsz letiporva” (38). Magát az alapelvet azonban Szókratész helyesnek ismeri el. S itt, e ponton következik az a fejtegetés, amely az egész, „örök filozófusról” szóló példázat centruma. „Hidd el – mondja Szókratész –, jót mondtál. Másképpen nem lehet. Soha boldog állam nem lesz, csak ha azt filozófus kormányozza. De nem te fogod megteremteni. *Te csak kimondtad. Maguknak [az embereknek] kell megcsinálni*” (38). „Hogy mikor?” – az nem érdekes: „Most? Száz, ezer, százezer év múlva? Mindegy” (38). S hogy addig az emberek „[v]árnak? Várjanak. Szenvednek? Véreznek? Éheznek? Boldogtalanok? Ők akarták. Rendetlenség, viszály, zavar, méreg, gyilkosság, erőszak kell nekik? Tehetek ellene valamit?” (38). A lényeg a helyes elv kimondása: „*Te kimondtad. Igazad volt és van és lesz.* A filozófus a világ királya s az emberiség boldog csak a bölcs uralma alatt lehet. [...] Ne bántson [tehát] a kétely, Platón. [...] Majd lesz valaki, aki el fog bújni az uralom elől, a feladat arra vár. De a népnek kell akarni. S amíg a nép inkább éhezik, gyűlölködik, zajong, lázong, hódít, öldös, kapzsi, erőszakos, hiú, addig ügyis hiába” (38).

Hogy a filozófuskirályság elvét szósz szerint kell-e vennünk, kérdéses, s talán nem is különösebben fontos. A lényeges inkább, minden jel szerint az, hogy a [helyes] elv kimondását és megvalósítását Hamvas kettéválasztja. Az elv kimondása a filozófus dolga, de megvalósítása csak a „nép”, a közösség gyakorlati teljesítménye lehet. Az elv – „nép” nélküli – megvalósításának erőltetése hiábavaló és eleve hibás gyakorlat. Ez az álláspont, aligha kétséges, Hamvasnak a nagy 20. századi forradalmakra adott válasza, személyes (negatív) tapasztalatának általánosítása. A célt, a „rossz” világ megváltoztatásának igényét és követelményét elismeri, de a – politikai – megvalósítás kísérletét elutasítja. (Valószínűleg ez a pozíció magyarázza, hogy Hamvas később nagyon szoros elvbarátságot tudott kialakítani a marxizmus felől indult, de a sztálini gyakorlatot már igen korán s igen élesen elutasító Szabó Lajossal és Tábor Bélával. A megvalósítás kudarcának élménye közös volt mindhármójukban.)

Hamvas példázatának lényege, minden jel szerint, éppen ez a kettősség. Ezt ugyanis a példázatban nemcsak Szókratész, az „árnyalak” mondja ki, de – a tanítvány újabb kérdésére válaszolva – maga Platón is megerősíti, gnómaszerű tömörséggel formulázva meg az „örök filozófus” elvét: „A filozófus azért a világ királya, mert az ő feladata az isteni élet képét és követelményét az emberiségben őrizni és fenntartani és ha ideje elérkezett, az isteni életet megvalósítani” (38). Nem lehet kétséges, filozófiai „ars poetica” ez, saját, önmaga által vállalt „funkciójának” értelmét adja itt meg Hamvas. S teljességgel egyértelmű, hogy az így fölfogott filozófus sem a szcientizmus filozófusa, nem szakfilozófus, hanem egy kvázi-szakraális funkció betöltője. *Bölcs*: a hagyomány ébrentartója és képviselője. Azaz, gyakorlati értelemben, nem apologéta, de nem is lázadó modernizátor, sokkal inkább a világból hiányzó eszmény tudatosítója.

4

Hamvas negyedik hozzászólására 1941. október 7-én, a Halasy-Nagy József professzor előadását követő vitában került sor. Az előadó akkor *A mai filozófia* kérdéskörét tekintette át, Hamvas ehhez szólt – elsőként – hozzá. Megnyilatkozása akár nem sokkal korábbi hozzászólásának önreflexiójaként is értelmezhető. Azt adja ugyanis itt elő, hogy milyenek véli a „mai”, azaz a „modern” filozófiát.

Alaptézise világos: „A modern filozófia essay-szerű”, a „mai filozófiában semmi sem olyan lényeges, mint a forma” (97). Ez a tézis nyilvánvalóan nem leíró szempontú; nem a kortárs filozófia gyakorlatát írja le, hanem erősen normatív jellegű. Az a „modern” filo-

zófia, mondja, ami „essay-szerű”; „a modern filozófia a rendszert nem kedveli” (197). Ez a meghatározás természetesen valóságos fejleményekből vonódik el, valóban volt (s van ma is) egy ilyen tendencia a filozófiában. Ám e tendencia kiemelése és abszolutizálása alighanem filozófiai *önarckép* – a saját gyakorlat kivetítése, még inkább pedig a majdani, a „kései” Hamvas-esszé anticipációja.

Eszményét világosan rögzíti. „Essay annyi, mint kísérlet. Más szóval: próbálkozás. Tulajdonképpen hozzászólás” (197). Itt, jól érzékelhetően, saját, a filozófiai társaság vitáulésein (is) folytatott gyakorlatát általánosítja: a filozófia esszészzerű, az esszé pedig „hozzászólás”. Azaz a „hozzászólás” válik az autentikus megnyilatkozási formává. „Montaigne volt az első modern gondolkodó, aki ezt a formát művelte. S nála nyert alapot nemcsak a rövid, világos, egyszerű, közvetlen, jól megírt hozzászólás a nehézkes és pongyola, elvont és alig követhető rendszer-gondolkozással szemben, hanem a formával együtt az új gondolkodói magatartás” (197). Ez az esszé – s következőképpen a benne alapot öltött „új gondolkodói magatartás” – „inkább vérmérséklet dolga”; „azé a felfogásé, hogy jól megírt száz sor több, mint rosszul megírt száz lap. Az essay aforisztikája, axiomatikus rövidsége, jól kiélezett világossága közeledés a tökéletes filozófiai kifejezéshez: ahhoz a gnómához, amit Hérakleitosz és Laotse művelt. Példa rá Nietzsche” (197).

Az említett nevek nyilvánvalóan Hamvas személyes mintái és inspirálói is; tanult tőlük, követei gyakorlatukat. De egyben egy nagy kortapasztalat formai kifejeződései, sőt következményei is. „A naív rendszeralkotó azt hitte – mondja ki Hamvas –, hogy van olyan filozófia, amely [...] a nagy kérdéseket egyszer s mindenkorra megoldja. Az essay-filozófus tudja, hogy, amint Jung írja, az élet nagy tényeit nem lehet megoldani; amit lehet, túlnőni rajtuk. A tanulmány, vagyis a kísérlet, más szóval a hozzászólás érettebb, mint a rendszer” (197). A rendszerek „végleges és visszavonhatatlan” megoldásait „jóindulattal veszi, de kénytelen mellőzni” (197). E sorok olvastán, ha figyelembe vesszük Hamvas első hozzászólását is, nem lehet nem észrevenni, hogy itt a tudás elhetteletlenülésének konzekvenciáit vonja le. Az önállósuló, önjáróvá váló rendszerlogika érvényesítése helyezett, mondja, immár csak az esszé a *tisztességes* megnyilatkozási forma. „Az essay tisztesség-telennel tartja, hogy olyan dolgokról beszéljen, amelyekről semmi mondanivalója nincs. Hozzászól. Mihez? Azokhoz a bizonyos nagy tényekhez. Például a barátságához, a nyelvéhez, a jó modorhoz, a virágzedéshez és a szép női kezekhez. E tények mind vannak olyan fontosak, mint az okság, ha a filozófus bennük éli át a világot” (197). Ez az elv, kimondva-kimondatlanul, a személytelen, általános érvényű uralmának a személyes, egyéni tapasztalattal való fölváltását jelzi. S csupán a kísérletezés-próbálkozás lehetőségeiben bízunk. „Tudjuk, hogy nagy gondolkodók és költők feljegyzésében, levelében az, ami esetleg a legmélyebb, tisztábban és szebben él, mint a főművek öt kötetében. Goethe, mikor Eckermannal beszélget, sokszor nagyobb, mint a Faustban. Igazabb és mélyebb. *Egyszóval: az essay a gondolkodó igazsága*. Semmi logikai fegyverzet, végtelen probléma-dialektika. Az essay a bizonyítás és meggyőzés eljárását elveti. Ahogy a levélben szól, több az igazság, mint a testes kötetben, a hozzászólásban több a közvetlen igazság, mint ötszáz lapon. *Lehet, hogy így van. Kíséréljük meg. Megkísérli. Ez a kísérlet az essay*” (197).

Hamvas a filozófiát megkülönbözteti, sőt elhatárolja a tudománytól is, a művésztől is. Az előbbi értelemszerű az eddig mondottak alapján, az utóbbi azonban némileg ellene szegül a Hamvasról élő konvencióknak. Véleménye azonban egyértelmű: a filozófia művészetként való fölfogása „csak divatos közhely és általánosság” (197), mondja. Ám a filozófia valamiképpen, egy másik síkon, mégis összefüggésbe hozható a művészettel. „A tudomány ismeretekkel foglalkozik. A filozófiának ez kevés. *Tudásra van szüksége. A tudás pedig csak személyes lehet. Ezért kell, hogy stílusa legyen. A tudomány kérdése a valóság; a filozófiáé a valódiság. A gondolat pedig csak akkor valódi, ha igaz és csak akkor igaz,*

ha őszinte, szabad és önkéntelen” (197). Ez a kettős, tudománytól és művésztől egyként elhatároló értelmezés Hamvas Polányi Mihály *személyes tudás-elméletével* rokonítja, s jelzi, nem valamiféle egyéni önkényről van itt szó. A tudományos tudás szubjektívizálása azonban kétségtelen, s ez beleköti Hamvas fölfogását abba a nagy válságfolyamatba, amelyet első hozzászólásában ő maga is tematizált. Semmiképpen nem véletlen, sőt nagyon is szükségszerű, hogy azok a filozófusok, akiket – öngigazolásként is – az „epigrammatikus filozófia” nagy alakjaiként felsorol (Schopenhauer, Bergson, Heidegger, Jaspers, Klages) összefüggésbe hozhatók a válsággal. Ugyanakkor az is beszédes, hogy a felsoroltak többsége, pl. Heidegger vagy Jaspers nagyon is írtak rendszerjellegű műveket, s ezekből a (terjedelmileg is) nagy művekből voltaképpen Hamvasnak kell kimazsoláznia az őt igazoló, lényegesként fölfogott megnyilatkozásokat.

A hozzászólás igazi truvája azonban a Hamvasra oly annyira jellemző gnómaszerű zárásban mutatkozik meg. Álláspontja antropológiai alapjait fedi ugyanis föl, amikor kimondja: „Az emberi Én sem egyéb kísérletnél és töredéknél. Ez bennünk az igaz és valódi. Befejezetlenek vagyunk, nyíltak, megoldatlanok, fragmentárisak, kérdésszerűek és sorsunk essay-szerűsége bennünk a legigazabb” (198). Itt, saját elveit mintegy demonstrálva és összefoglalva, Hamvas eljut *egy nagy kortapasztalat* axiomatikus tömörségű kimondásához, mondhatnánk egy olyan „gnómához, amit Hérakleitosz és Laotse [is] művelt”, s amely neki magának is legfőbb eszménye és ambíciója volt.

5

Az „örök filozófus”-nak a harmadik hozzászólásban adott jellemzése, az „isteninek” a középpontba állítása már előrevetíti, ami amúgy sem lehet kérdéses: annak a jelenségkörnek, amit konvencionálisan vallásnak szokás nevezni, Hamvas érdeklődésében, sőt egész irányultságában kitüntetett helye van. Evidens tehát, hogy ötödik hozzászólása éppen a vallásbölcseletet tárgyaló, 1943. márciusi vitaülésen hangzott el.

Hozzászólása, „amely szükségképpen semmi egyéb, mint hozzászólás”, egyetlen kérdéskört, a vallás és a filozófia viszonyát tárgyalja. Vagy talán még azt sem, csak egy ehhez a vizsgálathoz szükséges előzetes distinkciót ad meg: „*van teológia és van vallás*” (471). Ez a distinkció azonban hozzászólásában súlyos és tartalmas megkülönböztetés, s már maga a megkülönböztetés indoka is modernitás-kritikai applikációkkal jár. Az „újabb kori Európában [ugyanis] – mondja Hamvas – túltengő teológizmust, ezzel szemben [pedig] elsatnyult vallásosságot láthatunk”, s „a teológia bizonyos tekintetben a vallás üldözője lett, a vallás pedig a teológia ellen fellázadt” (471). Sőt, tapasztalata szerint, ez „a kettő egymással valóban szembenáll és egymást fenyegeti” (471).

A válság, amelyet e szembeállításban felfedez, meglátása szerint igen régi, a *szakadás* már korán megmutatkozott. „Európában – mondja Hamvas – Nagy Konstantin óta az egyház állandóan küzd az egyre tömegesebben felbukkanó eretnenségekkel. A VIII. és IX. században a veszedelem már oly nagy, hogy leküzdésükre világi hatalmakat kell igénybe venni”, majd megszületik az inkvizíció intézménye is, mert „már az engedetlenség legveszélyesebb fokára jutottak” (471). Hamvas problémája mindebben ez: „Hogyan történetelt meg, hogy az alig kereszténnyé lett Európában ilyen veszedelmes válság támadt? Válasz: a különbség a teológia és a vallás között. *Abban, ami azelőtt magától értetődően egy volt, most szakadás támadt.* Valamely végzetes lépés folytán a teológia kezdett merő hatalmi aktussá, a vallás pedig kezdett merő lírikus érzületté lenni” (471). Hamvas, sajnos, nem mondja meg, mi volt ez „a végzetes lépés”, ami hasadással járt, ám félreérthetetlenül teszi, hogy a válságot *hatalom* és *szakralitás* kettéválasztásában s egymással való szembekeverülésében látja. S azt is kimondja, hogy ezáltal valami súlyos, megváltoztathatatlan folyamat vette kezdetét: „Mindenki tudta, hogy ez így sehogy sincs helyesen: a teológia több,

más, magasabb, szellemibb és a hatalmi aktussal csak közvetett kapcsolata van; a vallás is mérhetetlenül több mint pusztán lírikus érzület. *És mégse lehetett változtatni rajta*” (471). A reformációt ugyan abból az összefüggésből vezeti le, hogy „a teológia nem vallás és a vallás nem teológia” (471), ám újra a hasadást kénytelen regisztrálni: „De a reformáció is csakhamar teológizálódott és a vallás újra kitört, egyre újabb szektákat alkotott. Itt van a baptisták, unitáriusok, szombatosok, metodisták és egyéb felekezetek mozgalmának értelme” (471).

Mindez, persze, Hamvas nem valamiféle egyházszerkezési problémaként foglalkoztatja – lényegesen többet lát benne. Példája, melyen e problémát megmutatja, nagyon jellemzően, a modernitás antinómiáinak éles szemű tudatosítójára, Dosztojevszkijre megy vissza. Az ő Nagyinkvizitort interpretálva az inkvizitort „a világot a lázongó, zavaros elemektől” megtisztító aktorként látta, a lázongókat pedig „a tiltott tanításban való hit gyanúja alatt állók”-ként mutatja be. Maga a konfliktus pedig súlyos és feloldhatatlan. „Az inkvizitor tudja, hogy igaza van. Az egyház törvénye megköveteli, hogy az igaz hit abszolút volta érintetlen legyen. Az ember boldogulása itt és a túlvilágon az egyházon múlik. Istennek tartozik felelősséggel azért, hogy az emberek tömegét a helyes hitre bírja, ha másként nem megy, erőszakkal. Az inkvizitor tevékenységének motívuma nagy, erős, biztos és komoly. És akkor egyszerre elébe hozzák Őt. Ő, ahogy Dosztojevszkij hívja, a Szelídség, a Béke, a Türelem ura. A Szeretet királya. A Világ világossága. Ő is ott van az engedetlenek között? Ő sem híve annak az eszmének, amiért az inkvizitor küzd? A teológia találkozik a vallással. És az inkvizitor így szól a valláshoz: Eredj el, ne zavard a munkánkat, ne szállj szembe velünk, mert ha megteszed, kénytelenek lennénk másodszor is keresztre feszíteni” (472). Ez a példázat „a teológia és a vallás antagonizmusát” jeleníti meg, de úgy is mondhatnánk, hogy az élet szempontjából nélkülözhetetlen „igaz hit” (vagy másképpen szólva: a „helyes hit”) egymással szembeforduló pólusokra szakadását, egy nagy történelmi hasadást diagnosztizálja. „Íme: a helyzet, amelyben vagyunk, s amelyben Európa úgy látszik kezdettől fogva volt. Íme az örök törvényvilág leküzdhetetlen ellentéte az örök érzülettel” (472).

A problémának ez a formulázása kétségkívül összhangban van a pszichoanalitikus elmélettel, közelebből a Freud emlegette „rossz közérzet a kultúrában” jelenséggel. S bizonyos is, hogy ez a diagnózis valamiképpen a modernitás „nagy pszichológusainak”, Dosztojevszkijnek és Nietzschének a pszichológizáló kórkritikájához csatlakozik, azt konkretizálja, viszi tovább. De – ahogy az említetteknel – Hamvasnál sem egyszerűen lélektani, vagy akár szociálpszichológiai leírásról van szó. A lelki itt egybeolvad a „kemény” struktúrákkal, illetve azokban jelenik meg. Hamvas ezt a maga módján nyilvánvalóvá is teszi. „Ne higgye senki – szögezi például le –, hogy ez a tragikus ellentét csak itt jelentkezik. Tudjuk, hogy mialatt az államok szilárd alkotmányainak teológiai magassága érinthetetlen, az államokban a polgárok személyes élete szerencsétlen. A tudományban a szabad teremtőtevékenységgel szemben ellenséges erő áll. A filozófiában a doktriner tan küzd a primer metafizikai szellemmel. Mialatt a teologikus morál eszményi követelményei felettünk, mint fényes kardok függenek, az igazi emberi jóság mérhetetlenül szenved. Ez az inkvizitori ellentét az európai élet minden területén látható. De sehol olyan mélyen, olyan fájdalmasan és olyan borzasztóan, mint éppen itt: mert mialatt a teológia érinthetetlenül áll, az emberiség igaz vallásában boldogtalan” (472).

Kétségtelen, ez a modernitáskritika egy sor, szociológiailag és politikailag is értelmezhető elemmel bír; Hamvas ezzel tisztában is volt, látta s a maga módján, egészében el is utasította őket. De amikor ezt az antagonizmust teológia és vallás ellentétéként fogja föl, s az ellentét kicsúcsosodását a szakralitás szférájába helyezi, önmagához következetes. Az a szerep, amelyet egyedüli helyesként ismer el („az isteni élet képét és követelményét az

emberiségben őrizni és fenntartani” [vö. 38.]), e szférában sérül a legjobban. Az ellentét lényege ugyanis számára nem más, mint egy kettősség: „olyan álláspont, amely tele lehet isten nevével, tele lehet törvénnyel, tudással, igazzal, azzal a hittel, hogy az emberiség javát és Isten dicsőségét szolgálja; ez a teológia. És vele szemben a vallás, az elementáris metafizikai ösztön kitérése, amely dadogva imádkozik, értelmetlenül térdre veti magát, s amelyben a hit oly vakon ég, mint a meggyújtott vér” (472).

A szakrális szférának ezt a mély és eliminálhatatlan hasadását Hamvas persze megszüntette volna, egységesítve azt, ami széthasadt. A vallásfilozófia lehetséges szerepét éppen ebben látta. „Nem elszegődni sem az inkvizitorhoz, sem a szektákhoz; az előbbi könnyen válhat sátánivá, ahogy Dosztojevszkij is látta; az utóbbi könnyen fajulhat patológ hóborttá, s ezt mindenki tudja” (472). A feladat e téren tehát az: „meglátni azt, ami a teológiában nagy és azt, ami a vallásban a ténylegesen realizálódott isteni” (472). Vonzalmi azonban, s ezt ki is mondja, mégis inkább a vallás felé vonják. „Európában [ugyanis] a *túltengő teológia, amely konstruál, megállapít, uralkodik, párhuzamosan működik egy autokratikus államrenddel, egy doktrínér tudományal és filozófiával és absztrakt morállal – minden ponton szemben áll a vallással, amely merő érzület, áhitat, ösztön, amely parallel a társadalmi szabadságtörekvésekkel, a szabadon teremtő szellemmel, a misztikus intuícióval és a konkrét humánus emberi jóssággal*” (473). Megítélése szerint pedig éppen ez a szembenállás „Európa kétezer éve égő sebe”. „S ha a vallásfilozófiának van jogosultsága: itt van. Itt kell látnia, gondolkodnia, kapcsolatot teremtenie, ítélnie, kutatnia, megértenie” (473).

Meggyőződése: „Az emberi egyén, az Én, a szubjektum, az egzisztencia, a lélek *önmagában szükségképpen vallásos*” (473).

6

Ez a modernitáskritika, ha a saját – implicit – koordinátarendszerén belül értelmezzük, kétségkívül a lehető legélesebb s legmélyebb. De, jellegéből következően, benne rejlik annak – Hamvas által is érzékelt – veszélye, hogy az elégedetlenség belesüllyed valami pusztán „lírikus érzületbe”, s az elégedetlenségből kis körre korlátozódó, izolált szekta nő csak ki. Ezt viszont Hamvas már semmiképpen nem akarta; a világháború eszméltető élménye fogékonyra tette egy ellenkező irányú út vonzására: az addig kollektíve meg nem látott, vagy inkább meg nem értett „valóság” fölfedezésére.

A nyitásnak ez a lehetősége adja a hatodik, 1943 májusában elmondott hozzászólás újdonságát. A téma ekkor *A filozófia jövője* volt, de Hamvas nem valamiféle utópikus jövőképet vázolt föl, hanem kritikáját mélyítette el, illetve irányította olyan összefüggésekre, amelyek addigi hozzászólásaiban rejtve maradtak.

Kritikája lényege meglehetősen sarkos. Jungra hivatkozva mondja ki, hogy „az európai, főként a újkori filozófia *a valóságról érdemlegetesen nem mondott*. Ez az egész filozófia Bacontól Nicolai Hartmannig kizárólag kollektív állapotok, vagy ha jobban tetszik, történeti szenvedélyek, vagy ha még jobban tetszik, világszemléletek kifejezése volt. Semmi egyéb” (661–662). „A művészet, az irodalom, a regény, a költészet a valóságról igen sok esetben tulajdonképpen végtelenül többet mondott, mint a filozófia. Ezt nagyobbára tudjuk. Nem Jungtól. Vannak és a közelmúltban voltak elegenden, szociológusok is, akik mondták, itt volt Nietzsche, Scheler, Klages, Jaspers, voltak művészettörténészek” (662). Ez a beállítódás, ha jobban meggondoljuk, fölöttébb érdekes. Hamvas ugyanis, mint a tudományról s a tudásról alkotott nézeteiből már kiderült, tisztában volt vele, hogy a tudományos tudás valóság-konstrukciók sora. Ám, úgy látszik, ennek ellenére a gondolati konstrukciók előtti, mondhatnánk primer „valóság” létezését nem vonta kétségbe, s nem függesztette föl. Sőt, éppen e „valóság” filozófiai megismerésének és leírásának hiányát nehezményezte. Olyannyira, hogy e hiányt ismételtelen, megállapítása érvényét fokozva,

leszögezte: „A múlt filozófiája nem vonatkozott a valóságra. Az utolsó lényeges európai filozófia tulajdonképpen Platóné volt. Azóta semmi nem történt. Csak egyes korszakok történeti és kollektív szenvedélyei és subjektív véleményei csapódtak le többé-kevésbé szerencsésen megfogalmazott rendszerek formájában. A létről magáról semmit sem tudunk meg” (662). Kérdés persze, mi ez a valóság, mi ez a lét, amelynek filozófiai megragadását hiányolja? Erről Hamvas keveset mond, de hozzászólása egyik helye két vonatkozást kielemezhetővé tesz. „Minden volt – mondja hozzászólásában –, csak gondolkozó nem volt, aki látta, hogy ezek a koreszmék [ti. az európai filozófiai alakváltozatai] a filozófust a valóság átélésében csak akadályozzák; csak gondolkodó nem volt, aki valamennyi áramlaton és szenvedélyen és divaton kívül és felül áll, és akit semmi más nem érdekel, csak a valóság.” Pedig a követelmény szerinte ez: „Ne koholjon elméleteket és rendszereket! Ne konstruáljon! Ne fejezzen ki szenvedélyeket! Mondja meg, hogy mi az, ami: van” (662). A „valóság” tehát, amennyire e fejtegetésből kiérthető, végső soron két mozzanattal határolható körül: van és átélhető. S erről, szerinte, a valóságkonstrukciók az újkori Európában nem tudtak érdemlegesen mondani.

Figyelemre méltó mindkét mozzanat. Realisztikus elem, hogy a „valóság” előfeltételezését, a valóságkonstrukciókat elutasítva sem hatálytalanítja: a lét, a valóság van. Az átélhetőség szempontja viszont, bármennyire kézenfekvőnek tetszik is, lényegét tekintve pszichológiai mozzanat. Hogy ez a „valóság, ez a „lét” értelmezhető és leírható volna, nem állítja, egyedül csak azt vélelmezi, hogy „átélhető”. (Valószínű, hogy éppen ez az átélhetőség az, ami lehetővé teszi, hogy – Hamvas szerint – a művészetek és az irodalom többet mondjanak a „valóság”-ról, mint a filozófia.) Ez a mozzanat értelemszerűen a szubjektumot s a személyest állítja előtérbe. Ám az a tény, hogy Hamvas a valóság előfeltételezését nem vonja vissza, nem hatálytalanítja, sőt erre vezet vissza az igazi filozófiát, messzemenő konzekvenciákkal jár: „egyetlen komoly és igazi filozófia van és ez az, amely tényleg a valósággal foglalkozik, amely túl van korszakokra ragadt világszemléleteken és csak az érdekli, ami: van” (662).

De ha így van, föl kell vetni azt a kérdést is, mi volt az oka a kudarcnak? Mi volt az, aminek fölszámolása lehetővé tenné a „van”-ra irányuló „igazi” filozófiát? A kérdést maga Hamvas is fölteszi s meg is válaszolja: „Mi volt az oka, hogy Európában egyetlen gondolkozó sem volt, aki a valóságról beszélt volna, vagyis, aki a kor történeti áramlataiból ki tudott volna emelkedni? Mi volt az oka annak, hogy a filozófusok közül senki sem volt, aki a kollektív szenvedélyekből ki tudott volna lépni? Az éberség hiánya” (662).

Nem kétséges, ez a hamvasi válasz („az éberség hiánya”) valójában nem több, mint egy pszichologizáló metafora – az „alvás”, a lét nagy problémái iránti érzéketlen közömböség metaforája. Viszonylag kevés megfogható mond ki tehát vele s általa Hamvas. Ezért, elveihez híven, e metaforát, tehát a választ egy példázatban próbálja kibontani. „A filozófus – mondja ki itt Hamvas – aludt. A kor szenvedélyeiben szunnyadt, mint Európa többi embere, az államférfi, vagy a pap, vagy az uralkodó. Elvakulva és tompán belemerült a kollektív tömegállapotokba, ahonnan ki sem látott. Azt hiszi, a valóságot látja – pedig csak a kor vágya volt; azt hiszi, hogy a léttel áll szemben, pedig, amivel szembenállt, csak az idő illúziója volt. Ott bóbiskoltak mindnyájan, a tudósok, a vezetők, a miniszterek. Nem látták meg a valóságot. Nem látták azt, ami van. [...] A filozófus nem tudta, ha egyáltalán valakinek feladata, kötelessége, hivatása, küldetése, sorsa és végzete, úgy a filozófusé, hogy a szenvedélyek sűrű, sötét álmába zuhant emberiséget felébressze és a valóságba beleállítsa és a léttel szembeállítsa. A filozófusok is olyanok voltak, mint az Olajfák hegyén a tanítványok” (662): aludtak, amikor ébernek kellett volna lenniük. E példázat súlyát kétségkívül a szakrálisba való átvezetés adja; az „éberség hiánya” ezáltal a legnagyobb vétséggé válik. Ám mélyen jellemző, hogy ez a Bibliai alluziókba átfeljlődő gondolatmenet a bibliából egy

ponton visszavált a szociológiaiba. „Mialatt az Úr imádkozik – mondja Hamvas –, mindnyájan bóbiskolunk, az utolsó éjszakán, lehet. Senki sem vigyáz. És mindegyik tiltakozik az ébredés ellen. Hagyjatok aludni, nem akarok felébredni, nem akarom látni a valóságot, nem akarok tudni arról, ami van. Inkább isznak, lerészegszenek, inkább művészeteket csinálnak és háborúba mennek, nehogy fel kelljen ébredniük és szembe kelljen nézniük azzal, ami a valóságban van. Az élet komplikáltsága nem egyéb, mint folytonosan újabb megújabb haladék kitalálása, nehogy fel kelljen eszmélni a valóságos létre. Az egész emberiség olyan, mint az alvó tanítványok [az Olajfák hegyén], akik mindig újabb narkózt találnak fel az ébredés ellen. És szundikálnak szépen ágyúörgés, menekülők jajgatása, bombarobbanás közepette, csendesen szundikálnak” (663).

A hozzászólás elszórt utalásai nyilvánvalóvá teszik, hogy a „[m]ost már veszedelmes, bűnös és sötét alvás”-nak ezt a kritikáját a világháború, az „apokaliptikus idők” élménye váltotta ki (vö. pl. 663). Maga Hamvas is egy korélményt artikulál tehát. Ám nem kétséges, hogy ez a kritika, a maga metaforikája, példázatszerűsége ellenére, jól veszi észre a világállapot specifikus vonását: az önátató valóságtagadás kulturális kódjának általánosságát, de legalábbis uralkodóvá válását.

Az új filozófiával szemben támasztott követelménye („A jövő filozófusának ébernek kell lennie” [663]) tehát egyszerre sokat és keveset mond. Keveset, mert egy metafora teherbírása mindig kicsi; és sokat, mert ami mögötte van, alapvető fontosságú fejleménye a kései modernitásnak.

Hogy az „éberség” mint program és követelmény mennyire realizálható, másik kérdés.

7

Hamvas Bélának a filozófiáról alkotott képe s a mögötte meghúzódó, e képet végső soron konstituáló saját filozófiája nem szokványos, szcientista kísérlet; az 1944 előtti magyar filozófiában csaknem egyedül áll. Ugyanakkor az újabbkori európai filozófiában már egyáltalán nem társtalan ez a kísérlet. Ahhoz a nagy vonulathoz tartozik, amelyik Kierkegaard-ral és Nietzschevel indul s a kortárs „egzisztencialistákban”, mindenekelőtt Jaspersben tetőzik – elsősorban velük rokon s több ponton a „fordulat” utáni Heideggerrel is párhuzamot mutat. Ám hozzájuk mérten is önálló, saját formájú és stílusú gondolkozási magatartás az övé. Saját, egyedítő filozófiai arculata két fontos körülményből vezethető le.

Nyelvismerete és tájékozottsága igen széles körű volt. Önmagát, aligha véletlenül, olvasmányairól szólva 1937-ben így jellemezte: „Valaki, aki nyolcéves kora óta olvas, először egy, aztán két, végül vagy nyolc nyelven s ahogy ízlését minden étel, szemét minden forma, fülét minden hang befogadására, megértésére és átélésére szoktatta, hogy a világ nagyságából semmit el ne mulasszon, a könyvet nem érzi szenzációnak, hanem mindennapi tápláléknak és úgy olvas, ahogy lélegzik” (Hamvas 1937. 149). Foglalkozása és életformája valóban a könyvtárosság volt, életének alapmetaforája alighanem a könyvtáros szó lehetne. Nemcsak irodalmat olvasott, hanem szinte mindent, a modern tudomány legkülönbefélebb vonulatait és fejleményeit, a pszichológiától a szociológiáig, a filozófiától a keleti misztikáig. Intellektuális képességei, nyelvismerete és életformává vált szorgalma lehetővé tette számára, hogy az emberi tudás hatalmas területeivel ismerkedjék meg, s ezeket valamiképpen folyamatosan integrálja is gondolkodásába. Ilyen széles körű tájékozottsága a megértés szintjén csak nagyon keveseknek volt – a 20. századi magyar gondolkodástörténet szereplői közül legföljebb Németh László, majd (később) Vekerdi László említhető hasonlóan széles merítésű nagy, integratív egybeolvasónak. Tudása azonban, minden olvasottsága ellenére, nem tudományos tudás volt. Illik rá Vekerdi László egyik (nem róla tett, de rá is vonatkoztatható) megállapítása: „A tudomány [...] szeparált tartományokra szabdalja fel a valóságot, és mindegyik tartomány belsejében

csak a neki megfelelő relatív vagy parciális igazság vizsgálható. A misztika (és hasonlóképpen a metafizika, a poézis, a művészet) az Egészet tekinti, és minden pillanatában a Világhoz viszonyítja az embert” (idézi Fried, 2004, 180). A misztika, a metafizika, a poézis és a művészet egyaránt, bár nem teljesen azonos arányban megvolt Hamvasban is. Az a gondolatalakzat, amelyet az övének lehet tekinteni, ezek sajátos, idő s alkalom szerint változó arányú kombinációjaként írható le.

Ezzel a sajátos, egészelvű megközelítéssel függ össze a világ sajátos, Hamvasra (is) jellemző földolgozási módja. A modernitás súlyos, nagy problémái a problémaérzékeny és invenciózus Hamvasnál (ahogy *mutatis mutandis* Nietzschénél és Dosztojevszkijnél is) végső soron *pszichológiai* tapasztalattá és, egy másik szinten, metaforizáló nyelvvé, illetve példázatok sorává válik. Az analitikus, fogalmi megközelítés háttérbe szorul, sokszor már-már el is tűnik Hamvasnál – gondolkozóként inkább *megnevező és kifejező-érzékeltető*, semmint analitikus elme. A tudományos analíziseknek inkább csak eredményeit veszi át igen kiterjedt olvasmányjaiból, s azokat – megszűrve, céljaihoz igazítva – építi be „hozzászólásokként” megformálódó saját gondolkodásába.

A körülmények kifejezését, láttuk, félrevezető, esetleges próbálkozásoknak gondolta s lebecsülte őket. Maga ennél többre törekedett, feladatának tartotta „az isteni élet képét és követelményét az emberiségben őrizni”. Az antikvitás nagy teljesítményeihez, a „hagyományhoz” való visszafordulása és annak újrainterpretálása erre az igényre vezethető vissza. A „kezdet tapasztalatainak” faggatása azonban, bármily invenciózusak és inspiratívak is legyenek kísérletei, voltaképpen a modernitás mind erőteljesebben érvényesülő antinómiáira, elhúzódó s mind súlyosabbá váló válságára adott személyes válasz volt. Bizonyos értelemben tehát filozófiája is egy nagy korélményre, a kortendenciák személyes megtapasztalására adott válaszreakcióinak tekinthető.

Azaz: abból a helyzetből, amelynek a magyar gondolkodástörténetben az egyik legizgalmasabb diagnosztája és kritikusa volt, ő maga sem tudott kiszakadni. „Csak” elbeszélte, kifejezte azt.

Jegyzet

Hamvas Béla írásait — „hozzászólásait” — a következő kötetből idézem: *Athenaeum-tár. A Magyar Filozófiai Társaság vitáulésai 1938–44. Repertórium*. Szerk. Kőszegi Lajos, társszerk. Kunszt György és Laczkó Sándor. Veszprém, 1998. Hamvasnak olvasmányairól adott vallomása a Kóshalmi Béla szerkesztette, 1937-ben megjelent *Új könyvek könyve* című, írói vallomásokat tartalmazó összeállításban olvasható. Szántó R. Tibornak Hamvas tudásszociológiájáról szóló írása a *Világosság*ban jelent meg, 1991-ben. Vekerdi László gondolatát Fried István idézi: „*A műgonddal alkotó ember*” évtizedei, in: *Egy szabad ember. Írások Vekerdi Lászlóról*. Szeged, 2004. 173–188., írásom Vekerdi-idézete e tanulmányból való. — Cikkem elkészülte (2004 ősze) óta megjelent egy Hamvas-kötet, amely jelentősen javítja a Hamvas írásaihoz való hozzáférést: *Világválság. Válogatás Hamvas Béla folyóiratokban megjelent írásából*. Szerk. Darabos Pál. Bp. 2004.

Ócsai Éva

Janus két arca

(Csokonai és az őt olvasó Weöres Sándor)

Csokonai Vitéz Mihályt Ady Endre kapcsolta a *Nyugat* lírájába és a *modernizmushoz*, amikor verselési és stílári újításai alapján felismerte benne a nyelv művészt, a civilizáció énekesét¹. Csokonai unokájának vallotta magát, mivel csakúgy, mint Csokonai *A méla Tempefőiben*, Ady is a feudális elmaradottság, maradiság és műveletlenség ellen lépett fel *A magyar Pimodán* című írásában², emellett származásában, magyarságtudatában, zsenialitásban, modernségben is párhuzamokat talált Csokonai és önmaga között³, majd *Vitéz Mihály ébresztése* (1911) címmel verset is írt hozzá. Az Ady–Csokonai párhuzamot a Csokonai tiszteletére rendezett vígszínházbeli Nyugat-matiné (1911. január 29.) tágította ki Ady–Nyugat–Csokonai kapcsolattá, a matiné után a Nyugat egy Csokonai-számot is megjelentetett.⁴ Később a Nyugat szerzői közül például Tóth Árpád írt *Invocatio* címmel verset Csokonaihoz (1913), majd Mórícz novellát és egy Csokonai-dramát (1913).⁵

Weöres Sándor a nyugatos Csokonai-olvasók táborához már 6–10 éves korában csatlakozott, amikor még nem tartozott a *Nyugat* lírikusai közé. Ebben az életkorban Csokonai mellett többek között Shakespeare-t olvasott, Schillert eredetiben, Madáchot és Katona Józsefet.⁶ Felnőttként pedig Csokonai líráját, drámáit és epikáját újraolvasta, a *Dorottyát* különösen kedvelte. Weöres Sándor, akit éppúgy poeta natusként és poeta doctusként tartunk számon, mint Csokonait, részben *ritmikai*, *metrikai* tudása miatt tartotta nagyra a debreceni költőt, és bevallása szerint a saját formakincsének és verszenéjének kialakításához is nagymértékben hozzájárult Csokonai költészete – így közvetve ahhoz is, hogy minden magyar költő közül Weöres Sándor verseit zenésítették meg a legnagyobb számban. Weöres Sándor kiemelte Csokonait és Berzsenyit, azt a két költőt, akinél először tükröződik önálló versekben, önálló művekben a *világkultúra iránti érdeklődés*. Ebből a jellemzésből az is kiténik, hogy Weöres önmagát is kiolvasta Csokonaiból. Azt is méltányolta, hogy Csokonai például a perzsa költő, Háfiz költészetét is alaposan ismerte.

¹ Ady Endre: „A költői nyelv és Csokonai” *Nyugat*, 1910/20

² Ady Endre: *A magyar Pimodán* *Nyugat*, 1908/2

³ Schiller Erzsébet: „Szimat és ízlés” *A Nyugat magyar irodalomtörténeti hagyományképe, 1908–1914*, Budapest, Ister Kiadó, 2005, 48-9. (A könyvet Ilia Mihály ajánlotta.)

⁴ I. m. 48–49.

⁵ Szilágyi Ferenc: *Csokonai művei nyomában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, 685. – Mórícz drámájának csak a *Nyugat*-ban megjelent töredéke maradt fenn, mivel a fogadtatását követő vita után megsemmisítette a kéziratot. Schiller, i. m. 50.

⁶ Weöres Sándor: *Vallomás olvasmányaimról. Válasz Bathári Gyula körkérdésére*. In: Domokos Máttyás, szerk.: *Egyedül mindenkivel. Weöres Sándor beszélgetései, nyilatkozatai, vallomásai*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1993, 248.

Így az sem véletlen, hogy egy alkalommal azt is felfedte, hogy Psychét olyan költő-nőként képzelte el a 18–19. század fordulójára, akinek versei nagy része Csokonai és Bergsenyi írásait imitálja. Weöres Sándor szerint az a kor, amelyben a *Psyché* játszódik, vagyis Csokonai és Kazinczy kora és annak költészete tele van 20. századi *modern* elemekkel, amelyek miatt Weöres azt a modern költészet előzményének tekinti. Csokonai írásainál úgy tapasztalta, hogy természettudományos érdeklődésének köszönhetően azokban gyakoribbak a sci-fi-vonások, emellett pedig az élő, vaskos magyar nyelv, a barokk minden pompája és nehézsége. Weöres Sándor, az irodalomtörténész úgy látta, hogy Csokonai nyelvi „válaszpontot”, határvonalat jelent több stíluskorszak között, mivel a barokk, a rokokó és a realizmus hatása mind megtalálható az írásaiban⁷ – szemben más irodalomtörténészekkel, akik szerint a teljes Csokonai-életmű a rokokó jegyében született. Csokonai és Weöres költészete abból a szempontból is rokonítható egymással, hogy mindketten *szintetizáló szerepet* tölthettek be, a magyar és a világgöltészet stílus- és formakincsét ötvözték írásaikban.

Egy alkalommal Weöres Sándor úgy nyilatkozott, hogy Csokonai alkalmi írásai egy vers kivételével (*Dr. Földi sírhalma felett*) nem jók, ennek ellenére feltételezhető, hogy Csokonainak egy alkalomra írott műve nagymértékben befolyásolta Weöres Sándor egyik legjelentősebb írását, a *Psychét*. Csokonai *D[ebreczeni] Magyar Psyché* címmel készített egy alkalmi újságparódiát, amelyet egy tanára, Budai Ézsaiás esküvőjére írt. Budai Ézsaiás Csokonait 12–13 éves korában tanította, felfigyelt a tehetségére, és magántanítványaként is órákat adott neki. Csokonai már a kollégium tanára volt, amikor elkészítette ezt az alkalmi írást. Az esküvőt 1795. január 27-én tartották meg, amint arra a szöveg többször is utal, ez a dátum pedig meglepő módon nemcsak a *D[ebreczeni] Magyar Psyché*ben szerepel, hanem Weöres Sándor *Psyché*jében is: ebben a fiktív, teremtett világban Lónyay Erzsébet Mária Psyché pontosan azon a napon született, amikor az esküvőt megtartották, amikor Csokonai elkészítette a paródiát: 1795. január 27-én.⁸

Az azonosság miatt felvethető a kérdés, hogy vajon Psyché születésének dátuma szimbolikusan jelentheti-e azt, hogy Csokonainak ez az írása Weöres Sándornak ötletet adhatott valamilyen formában a *Psyché* megírásához is, létezik-e a két szöveg között más párhuzam is.

A *D[ebreczeni] Magyar Psyché* alkalomra készült írás, és emiatt részben *allúziókra* is építkezik, többféle olyan utalás szerepel benne, amely az adott kontextusok ismerete nélkül nem lenne érthető. Ez Weöres Sándor *Psyché*jében is fennáll, ennek is tulajdonítható, hogy idegen nyelvekre lefordítani szinte lehetetlen volna.

Csokonai tanára, Budai Ézsaiás nagy tekintélyű történelem és latin–görög tanár volt, aki az esküvő előtt egy évvel érkezett vissza Debrecenbe professzorként Göttingenből, de tanulmányokat folytatott Hollandiában és Oxfordban is. (Később egyike volt azoknak, akik nevüket adták ahhoz, hogy Csokonait elbocsássák a debreceni kollégiumból.) A jellegzetesen rokokó, pajzán és szatirikus hangú írásban több olyan részlet is szerepel, amelyben az elbeszélő nem mindig adja meg a tekintélynek járó tiszteletet, tehát ismét *szabályt hág át, felforgató*. (Ez az írás egy hónappal azután készült, hogy a kollégiumban megtartották az első pert Csokonai ellen.) Weöres Psychéje is ezen a frivol és közvetlen hangon szólal meg: az öröm- és boldogságelvvel szemben álló sztoikus filozófia, valamint a korszak irodalmát meghatározó kánonok ellenében beszél. Az erotikus versek mind Csokonai, mind Weöres költészetében szerepet játszanak. Csokonai többek közt *Militat*

⁷ Weöres Sándor: *Csokonai öröksége*. Nyilatkozat. In: Domokos i. m. 243–5. és 54.

⁸ Weöres Sándor: *Psyché. Egy hajdani költő nő írásai*. Budapest, Magvető Zsebkönyvtár, 1972, 263.

omnis amans és *A' Sütés*⁹ címmel is írt ilyen verset, Weöres pedig például *Priapos* címmel írt egy 40 pajzán versből álló gyűjteményt.

Csokonainak ez az írása is *paródia*, mint korábban a *Békaegérharc*, 1791–2, és később a *Dorottya*, 1799, vagyis egy olyan kéthangú beszéd, amely dialogikus kapcsolatot tart fenn az alapszöveggel és -szövegekkel, ami jelen esetben nemcsak egy folyóirat paródiája, hanem a kollégium tanáira, a kollégiumban történt eseményekre és a debreceni diák-irodalomra való utalással a debreceni kollégiumhoz fűződő narratívákat is parodizálja. És bár az uralkodó hangnem a komikum, olyan szövegeket is tartalmaz a *D[ebreczeni] Magyar Psyché*, amelyek hangvétele ünnepélyes, ezek ellenpontozzák a humort. Weöres Sándor *Psyché*je is részben stílusparódiákra és karikatúrákra épül.

Felvethető a kérdés: mi indokolhatta, hogy egy ünnepi alkalomra, egy tanár esküvőjére Csokonai paródiával, egy komikus írással készült. A *D[ebreczeni] Magyar Psyché* fiktív szerzője többször is hangsúlyozza, hogy az írás fársángkor keletkezett, és ezzel kiemeli az újságparódia karneváli jellegét, és a karneváli komikumban rejlő lehetőségeket a négy évvel később, 1799 elején keletkezett *Dorottya* megírásakor is felhasználta, hiszen az is fársángkor játszódik. Az irodalmi karnevál pedig alkalmat ad arra, hogy a megszokott és fennálló rendet, értékviszonyokat és a hierarchia szimbolikus kategóriáit felfüggeszthesse. Ebben szerepet játszik a testre vonatkoztatottság, a már említett pajzán hang is. A karnevalizáció a kanonizáció ellentéte, a komolyságon felülkerekedő komikus, a populáris kultúra, amely a hivatalos kultúrával áll szemben.¹⁰ Sokféle nyelvi struktúrát és társadalmi kategóriát sűrít magába, különféle történeti korszakok narratívái kerülhetnek egymással dialogikus viszonyba. Nemcsak Csokonai *D[ebreczeni] Magyar Psyché*je, hanem Weöres Sándor hősnője, *Psyché* is farsángkor született, és az irodalmi karnevál jellemzői *Psyché* írásaira is érvényesek.

Csokonai az esküvőre, erre az ünnepi alkalomra a *D[ebreczeni] Magyar Psyché*ben egy magyar nyelvű bécsi lap, a *Bl[étsi] Magyar Mercurius* paródiáját készítette el.¹¹ Az újságparódia beosztásai, rovatai, a melléklapok nevei és a rajzos fejléc az eredeti lapot követi, amelynek nagy része érdektelen témájú, időjárással, termésviszonyokkal, tüzesetekkel, kinevezésekkel foglalkozik száraz, nehézkes, provinciális stílusban. Az eredeti lapban a két melléklap közül az egyik a *Magyar Múzsza* címet viselte, és ez volt az első olyan magyar lap, amelyiknek az volt a feladata, hogy a főlapot tehermentesítse az irodalmi szövegektől. A másik melléklap pedig *Bécsi Magyar Bibliotheca* címmel könyvismertetéseket tartalmazott történelmi, irodalmi, nyelvtudományi és természettudományos könyvekről.¹² Csokonai *D[ebreczeni] Magyar Psyché*jében szintén szerepelt *Magyar Musa* és *Magyar Bibliotheca* címmel két melléklap-paródia.

Csokonai számára az újságforma *sokféle, rövid terjedelmű szövegtípus* egyidejű szerepeltetését lehetővé tette.¹³ Budai Ézsaiás és Ercsey Klára, valamint az esküvő többféle szövegtípusban és kontextusban visszatérő és játékosan variálódó téma, ami az újságparódia egységességét biztosítja. Ehhez hasonlóan Weöres Sándor *Psyché*jében a

⁹ Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Budapest, Franklin Társulat, 1942, 864. és Szilágyi: i. m. 344–355.

¹⁰ Bahtyin, Mihail: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, Osiris Könyvkiadó, 2002

¹¹ Csokonai *D[ebreczeni] Magyar Psyché*je egészen 1938-ig kéziratban volt, ebben az évben adta közre Halász Gábor az *Irodalomtörténeti Közleményekben*.

¹² Péter László, főszerk.: *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. CD-ROM. Akadémiai Kiadó, 2000

¹³ Csokonai Vitéz Mihály összes művei. *Szépprózai művek*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette: Debreczeni Attila. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, 401.

sokféle műfajú, hosszabb-rövidebb szövegekbe szöve is felbukkan több olyan téma, ami különböző nézőpontokból elmondva ismétlődik, mint egy zenei téma variációi, mint a *fúga*, a zenei szerkesztésmód pedig Weöres költészetének egyik jellegzetes szervezőelve.

Csokonai írásában a tételezett szerző saját írásaihoz humoros jegyzeteket, *kommentárokat* készít, amelyek átértelmezik a főszöveget: további adalékot, magyarázatot ad a szöveghez, vagy az adott szöveghely *talányosságát* tovább fokozza (pl. „Találós mese. Fejtse meg a ki Oedipus!”¹⁴). Weöres *Psychéjében* is részben az kapcsolja össze a különféle hosszabb-rövidebb szövegeket, hogy egymást kommentálják és interpretálják, ám az írások nem adnak mindenhez megfejtést, több helyen nyitott marad a szöveg.

Az ifjú pár és családja nemcsak a kollégiumi és a helyi aktualitások *kontextusában* szerepel, hanem a hadi tudósításokban a háború és a szerelem allegóriájába építve. Ebben az esetben a stílusparódia a német és a francia nyelv hadi műszavaira épül, mint a *Dorottyában* és a *Békaegérharcban*. Emellett európai országok kulturális, tudományos és politikai eseményeibe szöve is szerepel Ézsaiás és Klára (pl. a francia forradalom; a brit parlament; a spanyol bor; egy olasz csodatévő ereklye, a mindent meggyógyító Lacrima Christi, ami valójában egy borfajta; az Erósz cárné az orosz cárné helyett, vagy az akkoriban feltalált telegráf). Weöres Sándor történetében a fiktív költőnő versei és életének narratívája szintén egy magyarországi és egy európai irodalmi (Goethe, Hölderlin, Schiller), kulturális (Beethoven, Mozart), politikai (Napóleon) és tudományos (Stephenson találmánya, a vasúti sorompó) kontextusba kerül.

Sokféle *nyelv és nyelvi regiszter* szólal meg a *Magyar Psyché*ben, és ezekre nyelvjátékok épülnek: a görög–római mitológiai alakok nevei, a görög és római költőktől származó idézetek, valamint a német és a francia kifejezések mellett egy latin nyelven írt menyegzői vers, egy epithalamion is szerepel Csokonai újságparódiájában. Weöresnél is található idegen nyelven, németül és franciául írt versek, bár a *Psyché* megírása előtt is élt már az idegen nyelvekben rejlő stílári hatásokkal és nyelvjátékokkal.

A népnyelv és a népköltészet mind Csokonai, mind Weöres írásaiban szerepet játszik. Csokonai gyűjtötte is a tájszavakat. A 18. század végi és 19. század eleji Magyarországon a népköltészet és a népnyelv változását egy irodalmon és költészetén kívüli társadalmi és politikai indok is befolyásolta: a népköltészet és a népnyelv irodalmi rangra emelése a demokratikus és nemzeti törekvések elválaszthatatlan részévé vált. Ugyanez a nyugat-európai irodalomban más hangsúlyt és színezetet kapott, a népköltészetben és a népnyelvben csak érdekességet láttak, a megmerevedett sablonos formák ellenszerét, a műköltészet felrészítését (Herder és Bürger).¹⁵ Csokonai a népköltészethez még ebben a szellemben közelített, Weöres *Psychéje* szintén leválasztja a népnyelvet és a népköltészetet a hozzá kapcsolódó nemzeti, társadalmi és politikai jelentéstartalmakról, és tisztán esztétikai funkcióban szerepelteti. Sem *Psyché*, sem Csokonai nem vált a nemzet költőjévé, bár Csokonai készült erre a szerepre az *Árpádiász* megírásával.

A sokféle szövegtípus mellett a *Magyar Bibliotheca* melléklap-paródia egy *vígjáték-paródia* töredékét (*A szeretet győzedelme a tanúltakon*) is tartalmazza, amiről azt írja a fiktív szerkesztő, hogy egy ismert író halála után fennmaradt dráma részlete. *Psyché* írásait szintén egy híres költőnő *posztumusz* írásaiként kommentálja a kötet végén szereplő fiktív irodalomtörténész, és a *Psyché*ben is található egy drámarészlet, Ungvárnémeti Tóth László írása *Nárcisz, vagy a gyilkos önn-szeretet* címmel. – A vígjáték-paródia jelenésekre

¹⁴ Csokonai 1942: i. m. 512.

¹⁵ Csokonai és a néphagyomány. In: Szilágyi Ferenc: *Csokonai Dunántúli tájszógyűjtése*. Nyelvtudományi értekezések, 82., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, 16.

oszlik, mint Csokonai többi színjátéka is, Weöres Sándor pedig *A kétfejű fenevad* című drámáját Csokonaihoz hasonlóan szintén jelenésekre osztotta.

A szintén parodisztikus műfaj, a *szatirikus allegória*¹⁶ egyik válfaja, egy *utópia* is szerepel Csokonai írásában: egy hír szerint Utópia országa ad otthont a Narrnspielen vagyis a Bolondjátékok nevű pályázatnak¹⁷, amely 0000 Babarus jutalom ellenében a következő címmel várja az írásokat: *Valjon az asszonyok emberek e vagy sem?*¹⁸ Ennek a hírnek a fiktív szerzője megjegyzi, hogy az érdekelt fél ehhez nem szólhat hozzá, mivel csak emberek vitázhatnak a kérdéstről, és a pályázathoz eddig ember még nem szólt hozzá, csak egy Halbernarr ('félbolond') városból származó szerző készül írni. A hírközlő szerint ilyen csak Utópia országában fordulhat elő, a valóságban nem, ez a hír azonban egy valóban megtörtént vitasorozatra utal, amelyre az 1780-as évek közepén került sor Magyarországon. Két névtelenül megjelent vitairattal kezdődött: *Megmutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek. Az írásból, és a józan okoskodásból nap-fényre hozott, 1783. és B. Carberi Anna kis asszonynak kedvességhez írt levele, mellyben meg mutattya, hogy az asszonyi személyek emberek, 1785.* E röpiratokat aztán követte a többi, s hosszan elhúzódó nyilvános vita lett belőle.¹⁹ Weöres Sándor nemcsak a *Psychében*, hanem később a *Három veréb hat szemmel* című antológia szerkesztésekor is bizonyította feminizmusát, hogy beszédettekkel is elutasítja az említett felvetést, hiszen nemcsak költőnőt teremtett, hanem elfeledett költőnők írásait válogatta be az antológiába.

Csokonai paródiájától abban tér el Weöres Sándor *Psychéje*, hogy az *pastiche*: olyan stílusjáték, amelyben eltérő stílusrétegeket és stíluselemeket kever, különböző szerzők, korszakok, irányzatok jellegzetességeit ragasztja össze parodisztikus céllal, ám a vegyítettség miatt különbözik a paródiától, ami egységes. Csokonai a *Magyar Musa* mellékletparódiában tréfás verseket közölt az esküvői alkalomra különféle versformában. Ehhez hasonlóan Weöres Sándor a *Psychében* szintén sokféle, a rokokóra (alkalmi versek, epigrammák, tanítómesék, allegóriák, formajátékok), a szentimentalizmusra (napló, levél), a romantikára és a klasszicizmusra (antik versformák) jellemző műfajt parodizál, ezek mellett pedig az irodalomtörténet-írás paródiáját is elkészíti.

Csokonai *D[ebreczeni] Magyar Psychéje* címével és a szövegben több helyütt utal Psychére, Cupido feleségére, akinek neve azt jelenti, hogy pillangó, a görögök pedig pillangó képében jelenítették meg a lelket. Csokonai jegyzetben utal Apuleius *Amor és Psyché* történetére, ebben pedig Psyché a szerelmi vágyakozás megtestesítője. A pillangó Psyché, a rokokó jellegzetes szimbóluma a frivolitás mellett az életelvet és a boldogságelvet jelenti²⁰ Csokonai írásában éppúgy, mint Weöres Sándor *Psychéjében*.

A *pillangó szimbóluma* Csokonai több írásában is szerepel, köztük *A pillangóhoz* című versében is, amelyet 8 évvel később, 1803-ban írt, és ebben Psyché más jelentésben szerepel. Kerényi Károly az *Amor és Psyché* mítosz 18. századi átértelmezéséről leírja, hogy akkor Apuleius történetéhez általános jelentést társítottak: az életet és a halált szimbolizálta. A földön a lepke-psyché ugyanis gubóba zárva él, csak akkor bonthatja ki a

¹⁶ Pollard, Arthur: *Satire*, London, New York: Methuen, 1970, 28.

¹⁷ A Narrenliteratur, a német bolondirodalom is élt a karneváli irodalom eszközeivel, valamint Rotterdami Erasmus is (Bahtyin: i. m. 20.), akitől Csokonai olvasta, és le is akarta fordítani *A balgaság dicséretét*. Egyes írásainak kiadatását tervezte, és egyrészt éppen a *Bétsi Magyar Mercuriusban* hirdette meg előfizetők számára a tervezett kötet tartalmát, és ott felsorolja Erasmus kötetét is. (Oláh Gábor: *Csokonait kicsapják*, Nyugat, 1911/4)

¹⁸ Csokonai i. m. 500.

¹⁹ Csokonai 1990: i. m. 415–6.

²⁰ Baróti Dezső: *A rokokó*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1986, 35–6.

szárnyát, amikor a test börtönéből kiszabadul, ez pedig a halál pillanatában következik be, ami az örök életet is jelentheti számára. Ámor, isteni szeretője az, aki megszabadítja a testburkától, így a halhatatlan istenek birodalmába kerül.²¹ Csokonai versében ezt a hagyományt használja fel.

Ady a *Vitéz Mihály ébresztése* című versében azt írja Csokonairól, hogy a szavaknak gazdag pillangó-szárnyakat adott²², Kazinczy pedig az elhunyt Csokonai sírjára Canova-szobrot szeretett volna állíttatni, az *Ámor és Psychét*, „A monumentum felső részében a Lepe (rút és közönségesebb neve: Pillangó) fog repdesni.”²³ Ez arra a nyelvújítási vitára utal, hogy Csokonai a pillangó szó védelmébe kelt a Kazinczy által finomabbnak vélt lepe szó ellenében²⁴. Ezek a példák is azt mutatják, hogy a rokokó szimbóluma, a pillangó és Psyché Csokonait is jelölő *ikonná* váltak.

Weöres Sándor *Psychéjében* Csokonaira Psyché születési dátumán és a Csokonai-féle *Magyar Psychén* kívül a következő mondattal történik utalás, amikor Psyché a 19. század eleji kortárs költőket összehasonlítja: „Csak Csokonai Vitézünk, kiben Inventio, Intelligentia, Scientia, Phantasia, Inspiratio egyaránt foglaltatik”.²⁵ Több akkor élt költő közül Psyché első-sorban őt emeli ki, másodsorban pedig Ungvárnémeti Tóth Lászlót.

A fentiek alapján megfogalmazódhat a kérdés, hogy vajon a Weöres Sándor által megteremtett Psyché költészete értelmezhető-e Csokonai boldogságelvű költészetének lehetséges folytatásaként. Elképzelhető-e, hogy részben Csokonainak állít emléket Psyché alakja, a lélek halhatatlanságának szimbóluma? A lélek halhatatlanságáé, amiről Csokonai élete utolsó írásában, a *Halotti versekben* írt úgy, hogy megnyugtató választ nem tudott adni arra a kérdésre, hogy a lélek halhatatlan vagy sem.

A magyar költészet történetében ez a két nagy szerepjátszó költő, Csokonai és Weöres jelentős változást idézett elő. Anyiban tekinthetők *Janus* két irányba néző arcának, a Geminusnak, az alfának és az ómegának²⁶, hogy míg Csokonai az alanyi, a szubjektív költészet megeremtője volt, Weöres Sándor a szubjektumot feloldó, abból kilépő, szerepekre bomló ént teremtetten meg²⁷. Janus (a *ianua* jelentése 'ajtó', 'kapu') a római mitológiában a be- és kijáratok, ajtók istene, Patulcius névvel illeték, mert azt jelezte, hogy ajtót nyitott, és Clusiusnak, mert más ajtókat bezárt. Janushoz hasonlóan a két költő nemcsak a magyar, az európai, illetve a világgöltészet előtt nyitott meg ajtókat írásaival, hanem egymás költészetére is.

²¹ Kerényi Károly: *Az ismeretlen Berzsenyi*, Budapest, Debrecen, Pécs 1940, 46. Idézi: Pál József: *A neoklasszicizmus poétikája*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 113–4.

²² Ady Endre: *Vitéz Mihály ébresztése*, Nyugat, 1911/3

²³ Pál József i. m. 114.

²⁴ Szilágyi i. m. 695.

²⁵ Weöres, 1972, 152. „azon máig s utolsó óráimig csodálkoztam és csodálkozom, hogy [Csokonai] nem írta meg a legfájdalmasabb magyar blaszfémiát.” Ady Endre: *A magyar Pimodán*, Nyugat, 1908/2

²⁶ Tokarev, Sz. A., főszerk.: *Mitológiai enciklopédia 1–2*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1988, 2/168.

²⁷ Szepesi Attila: *Két kerub, Csokonai és Weöres*, Jelenkor, 1990/10, 75–77.

Orcsik Roland

Mi a zsír?

(Tolnai Ottó: *Költő disznózsírból* című könyvéről)

„Elkezdeni valamit annyit jelent, mint a priori folytatni. [...] írni annyit jelent, mint továbbírni.”
(Peter Sloterdijk)

Nehéz olyan könyvről kritikát írni, amely ezt önreflexív módon elvégzi saját magán. Majdhogynem megkérdőjelezi a róla való beszéd szükségességét. Így viszont a könyv egy végtelenített monológ vákuumába kerülhet, a tudatosság illúzióját nyújtva. Tolnai Ottó esetében ez folyton felülíródik, olykor banalitásokkal, gicccsel is, ami egy progresszív irodalom- és létfelfogás, illetve az emlékezet szerves elemévé válik.

Az önreflexivitásnak különféle megnyilvánulásai közül Tolnai Ottó: *Költő disznózsírból* (Kalligram, Pozsony, 2004; a továbbiakban: *disznózsír*) című (ön)interjúregénye mindazokat a formákat választja, amelyeket a Tolnai-olvasó már a szerző első kötetétől és a róluk szóló recepciók irodalom megállapításáiban megtalál: az (ön)írónia, az írás performativitásának, akciójellegének a hangsúlyozása, a nyelv korlátaira és lehetőségeire való utalás, a különféle szerepjátékok, az egyetemességre törő, Szenteleky Kornél nyomdokain továbblépő *couleur locale* stb. Ezzel kapcsolatban több példát is felsorolhatnánk, mint amilyen az írásra, a mondatalkotásra vonatkozó részlet: „Tehát valamiféle hosszúkás, sokszor át-, illetve összevissza tört mondatok, amelyek közben vissza is vonatnak, s talán éppen ez a visszavonási gesztus tartja össze, teszi egyanyagúvá, ha egyáltalán egyanyagúvá fújható ez az abszolút heterogén anyag, nyers, rurális prózai részletek, citátumok, szócikkek tömege, valójában éppen ezeknek a szócikkeknek kellene majd az Egészet, a Nagy Formát, mármint az *Új Tolnai Világlexikont* biztosítani (minden bizonnyal innen eredeztethető az iskolás, illetve populáris, üzleti műfajok iránti teljes érdektelenségem már gyerekkoromtól fogva, jöllehet végső soron a lexikon is egy populáris műfaj) [...]” (13.) Érdekes módon ez az interjúregény tűnik az önreflexivitás szempontjából a legvadabbnak, hiszen hol a beszélő, hol pedig a kérdező reagál a másik mondataira. Ugyanakkor ez az esszencia megtalálható Tolnai minden esszéisztikus írásában, akár az idézetekkel való dialógus, akár egy belső monológ formájában. Ezért úgy tűnik, hogy a recepciónak túl kell lépnie ennek tényszerű közlésén, különben egy olyan csapdába eshet, ahonnan nehezen tud kikászálódni: az önméltés révén hamar közhelyszagúvá válik minden „felfedezése”. Tolnai végletekig fokozott önreflexivitása mintha máshová rejténé el a műképzés titkait. Egy olyan nyelvbe, amely a szerző szavával élve alkímikus, és a jelentéstől elszakadó, költői világ- és önérzékelés vonzásában jelenik meg. A szerző ezt a folyamatot a tiszavirágzás jelenségével hozza összefüggésbe: „[...] ha valaki valamit ki akar hallani verseimből, ne iskolás sémákat kutasson, a tiszavirágot tanulmányozza, mérje inkább. A vers ritmusáról értekező poétikák is figyelembe vehetnek ezt...” (30.) Ezek után mi a kritika lehetősége? Ha arra a szintre emelkedik, ahonnan a Tolnai-szövegek beszélői megszólalnak, akkor maga is alkotássá, metaforikusán szólva: *tiszavirágzássá* válik. Viszont ebben az esetben mire reagálhat a kritika? A saját horizontjára? A horizontok összeolvadására? Ennek lehetetlenségére? Dekonstrukciójára? Tolnai könyvének olvasása által megtapasztalhatóvá válik a költészet folyamatos alakulása, ennek éppen az önreflexivitás az egyik motorja. Cserébe viszont megnehezíti a külső nézőpont kialakítását, folyton meg kell dolgozni érte, le-le tenni a könyvet, meditálni az elolvasottakon. Egyik pillanatról a másikra azt vesszük észre, hogy magába szippantott, elkeveredtünk a színeivel, egy hatalmas festmény részletévé, árnyalatává váltunk.

Amennyiben a disznózsírt filozófiai aspektusból figyeljük meg, akkor Friedrich Nietzsche alapján ennek confessionális jellege van: „Fokozatosan kiderült számomra, mi is volt ezeddig minden nagy filozófia: nem más, mint szerzőjének önvallomása, s egyfajta akaratlan és észrevétlen memories [...] Aki pedig az ember alapösztoneit abban a vonatkozásban veszi szemügyre, hogy mennyire vettek

részt a játékokban éppen itt mint inspiráló géniuszok (vagy démonok és koboldok), azt fogja találni, hogy ezek egyszer már mindannyian műveltek filozófiát – s hogy kivétel nélkül mindegyikük nagyon is szívesen tüntetné fel éppen önmagát a létezés végső céljaként s az összes többi ösztön jogos uralkodójaként. Mert valamennyi ösztön uralomra tör: s mint ilyen kísérel meg filozofálni.” (In: *Túl jön és rosszon*, Múzsaki, Bp., 13–14.) Ekként is értelmezhetjük azt, amit a Tolnai-könyvben Parti Nagy Lajos (és rajta kívül sokan mások) „önmagára vonatkoztatásként” próbál definiálni (70.). Persze aztán kérdésessé válik, hogy ki ez az „önmaga”, hiszen egyik történetből a másikba tűnik át. S ezek a jelenetek mind fragmentálisak, a szubjektum tehát töredékesen, szóródva merül fel a betűk hullámzásából. Merthogy ez a könyv is tenger, a motívumai elsüllyedt kacatok, kihalászott, ready-made roncsok. Talán éppen Tolnai Ottó az a magyar költő, akinél ez a kulturálisán rendkívül terhelt motívum új irányt, irányokat kap, parttalanul továbbíródik. Hogy mi Tolnai számára a tenger? Ez a kérdés ugyanolyan, mintha azt kérdeztük volna, mi az írás a szerző számára? Vagy filozofikusan: mi a lét? Joseph Beuysot felhasználva: mi a művészet? Petőfiesen, Wilhelmet idézve: mi a kő? Esetleg: mi a zsír? Olvasatomban Tolnai nem válaszol ezekre a kérdésekre, hanem megjeleníti, megidézi azt, ami számára a tenger, az írás, a zsír stb. Tolnai emiatt tagadja a metafora kifejezés tudálékos voltát: „Ha azt mondom, aranyuszóg, nem a metaforát látom benne, hanem megborzadok, hiszen Faragó festményén, ott Zágrábban, megérintettem, ellenőriztem őket.” (67.) Kardos András a kritikájában ezt úgy értelmezi, hogy: „A metaforaélmény nem a »tanulmány« rovatban, hanem az átélés rovatban foglal helyet.” (K. A.: *A görbe gríz*, Alföld 2005/5, 85.) Innen fakadhat a Parti Nagy kérdéseire adott válaszok terjengőssége, tengeressége. Ezért (is) érdemes kézbe venni a könyvet, finom rétegekben kenegetni, kapargatni, apránként kanalazgatni tengerének zsírjából.

Hasonló eredményre jutunk akkor, ha a szerző jugoszlávság fogalmát kezdjük el boncolgatni. Egy idő után ezt is költői kategóriaként kezeljük majd. Danilo Kiš egy helyütt arról beszél, hogy ő az utolsó jugoszláv író. Később őt idézi majd egy újvidéki magyar–szerb–zsidó származású szerző, Alexander Tišma, a balkáni meszárlás közepette. A fegyverek azóta elhallgattak, de a háborúnak még sincs vége. Ez az állapot megfelel annak, amit Tolnai két mestere, Kosztolányi és az őt idéző Koncz István is sejtett: háború lesz. Tolnai ebben a tűzfészekben Kišhez és Tišmához hasonlóan a jugoszlávsághoz nyúl. De nem azért, hogy kijelenti magáról az identitásbeli hovatartozását vagy tanácsalanságát. Hanem azért, hogy érzékelteti azt, jelen idejűvé teszi a jugoszlávságon keresztül meg tapasztalt nyitottságot, rizomatikus, csicsókaszerű összetettséget: „Én sokat bajlódtam ezzel a szabálytalansággal, a karfiollal is ezért foglalkoztam meg a csicsókával, próbáltam szerves formákat találni, szerves formátlan formákat fölemelni, hogy bizonyítsam a lehetségeségét, anélkül, hogy programszerűen csináltam volna, s hát jóval a rizóma mint filozófiai kategória megjelenése előtt.” (51.) (Talán az sem véletlen, hogy éppen a Tolnai-szerkesztette, vesztprémi *Ex Symposiumon*ban jelenik meg Gilles Deleuze – Félix Guattari rizómáról szóló írása.) Ez az összetettség érvényes Tolnai jugoszlávság-felfogására is: „[...] Jugoszláviát úgy tudtam, mint egy országot, ahol a vers területén fontos dolgok történtek, fontos szabad pozíciók harcoltattak ki, szabaddá lett a vers: szabadverssé – mindenek előtt Popa, Mihalić, Slamnić, Dragojević, Šalamun által (magunkat Konczal, Domonkossal e processzus egyenrangú részeseinek tudtam), ezt a fajta szabadverset (a próza, az esszé, valamint a képzőművészet bizonyos megnyilvánulásai természetesen ide sorolandók szintén) én az Adriával legfontosabb meghatározójának tudtam, annak a valaminek, amit Jugoszláviának neveztünk volt.” (301.), „Sokféleképpen és persze sok rosszindulattal értelmezték az én jugoszlávságomat, otthonosságomat ezekben a városokban, nincs kizárva, némi igazság is lehet bennük, ám most megkíséreltem neked némileg másképpen érzékeltetni a dolgokat, ezeket a szférákat, hiszen ahhoz nem fér kétség, hogy én valóban a Tolnait írom, élem, ergo Belgrád sincs máshol, mint a Tolnaiban, s ha a Tolnaiban benne van, bennem van...” (348.) Tehát, amikor Tolnai Belgráddhoz, Adriához, a különböző exjugoszláv városokhoz, művészekhez, figurákhoz, tárgyakhoz való kötődéséről szól, akkor ebben nem egy nemzeti identitásvesztés, asszimilációs mechanizmus dicsőítését találjuk. Inkább egy olyan emberi nyitottságra lehetünk figyelmesek, amely megkísérel nemzetek fölötti, identitásbeli káoszon, kánonokon felülemelkedő, felülíró módon létezni, amennyire ez csak lehetséges. Ez a hozzáállás egy pillanatra sem tagadja meg a részleteket, vagy a szerző szavával, a detaillokat, a helyi, nemzeti színeket. Folyton küzd azért, hogy ne váljon ezekből zászló, ne legyen a mondataiból a másságot eltérő diktatórikus eszköz. Innen nézve a könyv önreflexivitása nem pusztán elméleti megfontolású. Gyakran a beszélő emberi esendőségére, alkalmatlanságára is utal, akár a hétköznapi tárgyakhoz, eseményekhez való vonzódásakor, akár az *Új Symposiumon*ról való beszédkor, vagy a saját maga bemutatásakor, szerepeltetésekor: „Noha így csevegve, az interjú erősen szubjektív jellegéből kifolyólag, igaz, én tettem erősen szubjektívvé, túlhangsúlyozva szerepemet, médiumvoltomat [...]”

(295.). „Túlságosan sokat beszélünk rólam, keveset társaimról. Ez az egész magyar nyelvterületen így van, az emberek megtanulnak egy nevet, elkezdnek vele foglalkozni jogosan vagy kevésbé jogosan, és rengeteg dologról megfélelkeznek, a lényegről, a hihetetlenül szép, összetett közös munkáról” (299.), „[...] magammal, szükséges felesleggel [...]” (307.). Ugyanakkor ezt mégsem tekinthetjük egy aszkétikus, kötelező szerénységi formula megnyilvánulásának. Ehelyett inkább a póz, a hiba beismertésének, e vallomás esztétikájának értelmezhetjük. Felmerül a kérdés, hogy mennyire kötelezi Tolnait a saját maga kreálta mitológia? Mennyire tud megszabadulni attól a tükörképtől, interjúszínházi maszktól, amit az általa működtetett nyelv hordoz? Számomra itt erősödik fel a disznózsír emberi, esendő dimenziója. Vagyis az ellentmondásban, s ennek felvállalásában. Ugyanakkor ez nem egy humanista, keresztény morálon alapuló üzenetként fogalmazódik meg. Nem teszi magát mások számára kötelezővé. A disznózsír szerintem nem alkalmas a kötelező házi olvasmány, a begamolandó klasszikusok címére. Ennél többre vágyik, illetve éppen hogy kevesebbre. Ám ez a kevés itt egyenlő a mindennel. Vagyis a lehetetlennel. Talán éppen ezért válik egy bizonyos ponton túl ez az interjú költészetté, regénnyé.

Szerbhorváth György találalon „Modern Montaigne”-nek nevezi Tolnait a disznózsír alapján, az interjú esszéjellege miatt. Ugyanakkor egy másik megállapításával vitába szállnék, amikor hibaként fogja fel Tolnai „helyzetértékelésének visszásságát”: „És noha itt átbillen a túloldalra, a panaszkodás helyett szinte dicsekszik, tegyük hozzá, helyenként maga is érzékeli helyzetértékelésének visszásságát: »De hogyan rálátni magamra, hogyan lásson rá magára az események rezge alanya...?«” (Sz. Gy.: *Bácskai vadász a senkiföldjén*, Jelenkor 2005/5, 513–514.) Ezt azért tartom elszórt megállapításnak, mert kifarad belőle az, amit fentebb észrevettünk, mármint a totális önreflexivitás, a totális irónia (Losonczi Alpár) ellentmondása. Természetesen, ez nem menti fel Tolnait abban, hogy következetes legyen saját magához. Csakhogy Tolnai nem saját magához, hanem az általa teremtett mitológiához, nyelvhez következetes, nem annyira a tényekhez, illetve Nietzsche idézve: interpretációkhoz. Emiatt nem tudok egyetérteni Szerbhorváth megközelítésével. Továbbá azzal sem, ami a szerző kritikájában is ellentmondás. Ugyanis egy helyütt a disznózsírt „összegző jellegű”-nek, de „nem befejezett”-nek tekinti, majd hozzáteszi: „[...] ha a szorgos szerkesztői kezek el nem választják a szövegtől, még most is folytatná. Pontosabban folytatja is, a kötet megjelenése óta több levélinterjúban szötte tovább a hálót.” (SZERBHORVÁTH: i. m. 509.) Zárómondata viszont így hangzik: „Azt vártuk, amit a *Költő disznózsír*ből című rádióinterjú-regényével megtett: nagyszabású, összegző remekművet.” (SZERBHORVÁTH: i. m. 514.) Számomra itt elsősorban az a probléma, hogy nem derül ki, milyen értelemben gondolja Szerbhorváth a disznózsírt összegzőnek? Ez a kijelentés egy lezáratlan életmű esetében roppant kockázatos. Másrészt nem veszi figyelembe a könyv egészére jellemző fragmentaritást, hisz az utolsó mondata is mintha erre utalna: „Istenem, küldjetez leírást, hiszen én semmit sem tudtam mondani, se magamról, se...” (393.) Nem is beszélve arról, hogy ez az utolsó mondat nem teljesen saját, hanem idézet Vojnits Oszkártól, ami újabb dimenziót ad az egésznek és továbbgondolásra serkent. E szempontból leegyszerűsítőnek tűnik Szerbhorváth azon meglátása, hogy csak a „szorgos” szerkesztői kezeknek köszönhető a könyvformátum. Kőrösi Zoltán is árnyaltabban értékeli ezt a problémát: „Jó is ez és szép is ez így, eltekintve attól, hogy a Tolnai-életmű, megítélésem szerint, minden, csak nem befejezett. Él és lélegzik, hatalmas száguldásban van, s összegzésről beszélni legfeljebb visszanezve, a jelenhez (immár a közelmúlthoz) képest tűnik jogosnak. [...] A *Költő disznózsír*ből nem valamifajta csúcsa az eddigi Tolnai-életműnek, hanem szerves folytatása a tolnai írásoknak, egy a prózában, költészetben és drámában egyaránt működő, végtelen műgonddal kimunkált, több mint három évtizede érvényes beszédnek.” (K. Z.: *A Tolnai-csípke*, Jelenkor 2005/5, 505.)

Számomra nem az esendőség felvállalása, hanem az időnként kibújó nárcisztikus magatartás problematikus. Ez talán a túlzott önreflexivitás, öntelmezés árnyoldala. A jogosultság kapcsán van egy vitatható pont a disznózsírban. Az interjúalany ebben az esetben középponttá teszi magát: „Azt hiszem ebből is érzed, milyen nehéz immár Jugoszlávia térségét illetően is szinkronban maradni, nem is lehet, erre, amit itt érzékeltettem, csak én vagyok képes...” (43.) Ez a választörődék a kérdezőt kizárja a megértésből, a dialógusból, s ugyanígy viszonyul az olvasóhoz. Továbbá nem veszi figyelembe azt, amit egyébként a könyvben több helyütt érzékeltet, hogy rajta kívül még sokan mások is kapcsolatban vannak azzal a dinamizmussal, amit a régi Jugoszlávia jelentett, így pl. Branyó István, Bányai János, Maurits Ferenc, Végel László, Böndör Pál, Thomka Beáta, Balázs Attila, Fenyvesi Ottó, Losonczi Alpár. Említhetünk délszláv szerzőket is: Filip Davidot, Mirko Kovačot, Branko Ćopceget, Aleš Debeljakot, és még sorolhatnánk, mert ezek mind még kapcsolatban vannak valamilyen módon egymással, imagináriusan tovább szövik a megszagattott kulturális hálót. A kritika elején dicsért

önreflexió ezen a ponton nem működik. Nem világít rá erre az ellentmondásra, ahogyan arra sem, hogy a beszélő nem kizárólagos, hanem csupán az egyik képviselője és túlélője a jugoszlávságot jelentő kulturális nyitottságnak, beszédmódnak.

Nem említettük még, hogy a jugoszlávság témaköréhez tartozik bizonyos szempontból az újvidéki *Új Szimposion* folyóirat története is, amelynek éppen Tolnai (volt) az egyik „apostola”. Szajbély Mihály azt írja a Csorba Béla és Vékás János szerkesztette *A kultúrtantú visszavág* című krónikájáról, hogy: „Munkájuk egyébként nem csupán pontosságra törekvő dokumentumgyűjtemény, hanem élvezetes olvasmány is, sajátos politikai krimi.” (Sz. M.: *Modern annales*, In: *Rózsaszín flastrom. Beszélgetések vajdasági trókkal*, Szerk.: Szajbély Mihály, JATE Szláv Filológiai Tanszék, Szeged, 1995, 245.) Tolnai disznózsírja ezt a krónikát mintegy alulnézetből, a bohémság szempontjából látatja. Így nála a Szimposion-történet inkább kalandregény, mint elemzés. Szerbhorvátnak fontos az a megállapítása, hogy a szerzőnek a folyóirat (kultur)politikai problémáit nem sikerült sem kikerülnie, sem megoldania. De Tolnai nem is vállalkozik erre. Ez a különböző szakelemzők részlege, amihez ez a könyv nemigen ad támpontot. Inkább azt a dimenziót érzékelteti, ami megpróbált felülemelkedni a politikumon, akkor is, ha ez teljeséggel – sajnos – lehetetlen. Mindenesetre ennek a Tolnai által „strucopolitikának” nevezett stratégiának, a rákmivoltja megnyilvánulásának köszönhetően nagyszerű próza született az *Új Szimposion* apokrif történeteiből. Lényegében itt is a Tolnai-féle megközelítés dominált, s nem a tényelemező magatartás. Emiatt értek egyet Szerbhorváttal, amikor azt mondja a politikai kérdésekről, hogy: „A könyvben, e grandiózus visszaemlékezésben ezt a kérdést nem látom megoldottnak, de kész szerencse, hogy Tolnai Ottótól végül is ezt nem várjuk el, nem ezt várjuk.” (SZERBHORVÁTH: i. m. 514.)

Új Szimposion kapcsán merül fel az is, hogy milyen közelségben, milyen szinkronicitásban létezett a sympós beszédmód a délszláv irodalommal. Talán azt a kijelentést is megkockáztathatjuk, hogy ez volt a magyar irodalom egyik nagy pillanata, amikor a másik kultúrával való érintkezésből egy sajátos irodalomfelfogás született: „Mert tényleges kapcsolataink az úgynevezett irodalmi központokkal nem voltak, igazán sehol sem fogadtak be, miért is fogadtak volna be bennünket; idősebb, magukat kisebbségnek deklarált kollégáinkat jobban kedvelték, mi (akik gyakran Sinkó, Danilo Kiš, Judita Šalgo vagy Tišma társaságában tűntünk fel) egyértelműen jugoszláv-gyanúsok voltunk, nem tekintettük kisebbségi írónak magunkat, nem hordtuk homlokunkon ezt a pecsétet, kisebbségi sorsunk bús pecsétjét. Ilyen, első pillantásra talán érdekesnek tűnő lények számára, akik azzal kérkedtek, ugyanígy ismerik a fontos szerb és horvát írókat, mint szerb és horvát kollégáink, barátaink, viszont sehol sem volt hely, hiszen a mélyben mindenki el volt foglalva a maga realizálatlan státuszával, álmával saját nyelvéről, álmával független országáról, hazájáról. [...] Arra viszont nem volt idő, mód, hogy megértsék, a jugoszláv vonatkozások számunkra mégiscsak csupán pallók, amelyeken mi szabadon közlekedünk, akárhá irodalmi csíborok, éppen horvát voltában, specifikusságában szeretve Krležat (a külön nyelvet, a külön országot is realizálnak érezve, mint ahogyan a két Miłosz, franciául és lengyelül írt opusában ott őrződött a litván nyelv, a független Litvánia), horvát voltában, varazsdi lokalitásával a festő Miljenko Stančićot, szlovén voltában, specifikusságában Cankart, Kocbeket, Šalamunt, a festő Stupicát, szerb voltában, specifikusságában Crnjanskit, a festő Čelebonovićot, Milutinovićot.” (116.) Ugyanakkor ez a könyv jól reflektál arra, hogy fordítva nemigen működött ez a befogadás. A délszláv irodalom igazából mégiscsak idegennek tekintette a sympo-ügyet, vagy legalábbis nem nagyon tudtak velük mit kezdeni (amihez hozzájárulhatott a nyelvi kompetencia hiánya). Ez derül ki abból a részletből is, amikor az egyik legfontosabb kortárs horvát író, Antun Šoljan nyilatkozik róluk: „Néha összefutottunk a riván, lekezeltünk, pár szót váltottunk, noha elég furán nézett kolóniánkra, ugyanis neki mindig az volt a véleménye, hogy a jugoszláviai magyar írók egyértelműen a magyar irodalom részei, egyáltalán nem értette, mit fontoskodunk mi itt a jugoszláviai irodalmak körül, s főleg mi a fenét fontoskodunk az Adrián.” (134.) Emiatt a Sympo-beszédmód nem tartozott igazán se a jugoszláv, se a magyarországi irodalomtörténethez. Így a Sympósok a saját bőrükön éreztették azt, amiről Derrida *A másik egy nyelvése* című könyvében beszél, hogy a nyelvben eleve benne foglaltatik a másik nyelve, az anyanyelvi idegenség.

Ebből kifolyólag érzem azt, hogy a magyarországi befogadó a Tolnai-írások olvasása után óhatatlanul szembetalálkozik egy egzotikus mássággal, ami csak akkor nyílik meg számára, ha nyitottan, türelmesen közelít hozzá. Ha megkísérel a magyarországi irodalmi vonatkozásokon túl a szomszédos kultúrák beszédmódjai iránt is fogékonyvá válni. Ellenkező esetben fárasszónak tűnhet számára a sok délszláv név, de ugyanígy minden más, nem magyar vonatkozás. Hasonló falakba ütközik az is, aki ettől a könyvtől csak irodalmat vár el. Ugyanis Tolnai nem pusztán irodalmi, hanem képzőművészeti, filmes, színházi, zenei stb. párhuzamokban is gondolkodik. Rengeteg példát lehetne

most felsorolni, de elég, ha csak a JEL-színház Nagy Józseffel való közös munkát idézzük meg: mindketten képzőművész-bolondok, együtt járják a különféle műtermeket, a világot is valahogy ekként érzékelik. Tolnai magát az interjúformát is elavultnak tekinti a hagyományos írásos formájában: „[...] de ha jól tudom, interjú közben nem szoktak filmet vetíteni (ami különben hátránya a műfajnak – amely még minden jel szerint nem élte meg nagy forradalmi preturbációit, mint más műfajok, mint a regény, a vers például).” (139.) Ez pedig további nyitottságot igényel mindazoktól, akik kényelmesen veszik tudomásul a műfajok homogenitását.

Sajnos a könyvben szereplő fotók meglehetősen gyenge minőségben lettek betoldva a szövegek közé. Furcsa, hogy egy ilyen volumenű kiadó, mint amilyen a Kalligram, nem ügyelt erre, főleg egy ilyen könyv esetében, ahol a vizuális művészetek, vonatkozások rendkívül érzékeny megvilágításba kerülnek. Így meg kell elégednünk a kiválóan megtervezett, Joseph Beuys munkáját idéző címlappal, ami szervesen kapcsolódik a könyv mottóhoz és szellemiségéhez. S ha már a mottóknál tartunk, meg kell említeni, hogy milyen finoman, érzékenyen illeszkednek egymáshoz a könyv világában. Kosztolányi Petőfit idézi, erre utal a könyv címe (két olyan költőről van szó, akiket – a disznózsír tematikánál maradva – anyakocaként említhetnénk a Tolnai-költészetben). Egyébként a „költő disznózsírból” kifejezés felbukkan a szerző 2001-es *Balkáni babér* című kötetében. Ennyiben pedig önidézetként is felfogható. A „disznózsír” újabb rétegeket nyer a beuysi címlappal, ahol egy székes zsírszobrot látunk. Tovább fokozza az egészet a James Joyce-i mottó, hogy lehet-e egy szék tragikus? Ez a kérdés forradalmian hangzik, hiszen egy nézőpontváltást is jelez: az emberről a tárgyra helyeződik a hangsúly. A disznózsírban pedig igen nagy jelentőséggel bír a tárgymitológia. Ugyanakkor itt nem a tárgy antropomorfizációjáról, hanem egy modernebb felfogásról, a tárgy ready-made – úgy, ahogy van – voltáról van inkább szó.

A könyv műfajilag a regény-kategóriába sorolja magát az alcímének köszönhetően (Egy rádióinterjú regénye). Elek Tibor erről a következőt állítja: „[...] Tolnainak ezúttal is sikerült egy nyelvileg pontosan, artisztikusan kidolgozott, sajátos műformát létrehozni, valahol az esszéregény és az interjúregény között. A könyv alcíme azonban nem pontos, mert nem a rádióinterjú regénye ez, hanem Tolnai Ottó regénye, mindenféle értelemben.” (E. T.: *„Valami közvetlen szuszogás”*, Új Könyvpiac 2005. január-február, 26.) Esterházy Péter a kiváló fülszövegében, csalogató írásában egyenesen önálló műfajként aposztrofálja az egészet: „Ez így, ahogy van, önálló műfaj, ez a matt, már-már motyogó, de élesen, pontosan fogalmazó és föltartóztatlan Tolnai-hang.”

A regény elnevezésnek megfelelően a könyv fejezetekre tagolódik, amelyek valójában az adott részben, fragmentumban felbukkanó motívumokat jelzik előre. Ugyanakkor a fejezetcímek nem központi kategóriái az adott részeknek, mert azokon belül is több mikrofejezetet és részletet találunk. Hasonlóan a szerző első regényéhez, az 1968-ban publikált *Rovarházhoz*, itt is atomizált világok bukannak fel, mikrouniverzumok képezik az egészet. Az pedig, hogy a műfaj-problematika előtérbe kerül, Tolnai esetében nem újdonság, hiszen már az *Ifjúságban*, 1961-ben közölt első *Első esszé* című esszéje is reflektál erre. Vagy a címében Kosztolányit idéző *Prózák könyve* című novelláskötete. Ebből is kitetszik, hogy a műfajtalankodás az eddig befejezetlen Tolnai-korpusz egyik meghatározó vonása. Ezért izgalmasabbnak tűnik, ha Esterházy nyomán arra a bizonyos hangra figyelünk, s nem a műfaj-definíciók elégtelenségére.

Rendkívül izgalmas, miként olvassa Tolnai a magyar *költészeti hagyományt*, pl. Pilinszky esetében: „Tulajdonképpen az egész magyar irodalom nem fogadta el a kései Pilinszkyt. Ez a nyugatos irodalom diktatúrája a mai napig a magyar irodalomban.” (369.). Ugyanígy érdekes a föl nem fedezett magyar költőknek szentelt figyelem: „Nagyon fontos számomra Toldalagi Pál. Költészetét illetően véleményem egyezik Pilinszkyével. A *Hajnali versenyfutás* az egyik legjobb magyar verseskönyv. Még nincs elolvasva. A magyar költészet legtisztább tartománya tehát érintetlen.” (369.) Tandori Dezsőhöz hasonlóan Tolnai is inkább arra a részletre összpontosít, amely rendszerint elkerüli a hivatalos irodalmi centrumok figyelmét. A disznózsírt olvasva egy olyan imaginárius kánon képződik még, amely a szerző költészetének értelmezése mellett a magyar lírai hagyomány plurális szempontú megközelítését is támogatja. Tolnai a verseket úgy érinti meg, mint a tárgyakat: a mikroorganizmusokra figyel, ezeket emeli ki és mutatja fel. Úgy is mondhatnánk, hogy általa a magyar irodalom érzékeny olvasatát kapjuk.

Végezetül vessük fel, hogy vajon mi az az apróság, ami miatt a disznózsír egy lépéssel továbbmegy az eddigi tolnaiadákhoz képest? Merthogy az kétségtelennek tűnik, hogy az új opusban egy poétika, egy világ állandósított működését tapasztaljuk. Mégis az a személyesség, ami a szerző munkáit Jugoszlávia (fel)bomlása óta jellemzi, itt most kiteljesedett. Nem jugonosztalgiaja van, hanem nosztalgiaja. Akárcsak Tarkovszkij *Nosztalgia* című filmjében, itt sem egy elveszett állam iránti érzel-

mek dominálnak. Sokkal inkább a léttel kapcsolatos neszek, állagok jönnek elő. Ám ez mégsem válik csöpögőssé. Egy melankolikus tónust kölcsönöz az iróniának, illetve az áriáknak, ahogyan Tolnai nevezi a saját válaszait, monológjait.

A könyvet olvasva számos kedvenc mondatra bukkantam, sok helyen aláhúztam a tekergő mondatokat. Nehezen tudnék választani közülük, hogy melyiket kenjem ide a végére, zárófalatként. Ezért inkább az egészet citálom, bízva abban, hogy egyre többen fogják olvasni ezt az utolsó, hullámzó, zsíros idézetet.

Folyóiratunk megjelentetését a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.